

BRIEVEN

VAN

J. A. WORMSER

MEDEGEDEELD DOOR

MR. GROEN VAN PRINSTERER

T W E E D E D E E L

EERSTE AFLEVERING.

(1853—1862.)

UITGEGEVEN DOOR DE VEREENIGING TER BEVORDERING VAN CHRISTELIJKE LECTUUR.

AMSTERDAM

HÖVEKER & ZOON

1875.

1853.

* * Het jaar der Aprilbeweging. Bij toenemende lichaamszwakheid (zie p. 5) is het als of, door den ernst der omstandigheden, de geloofskracht van Wormser zich des te meer in verdubbeling van werkzaamheid openbaart.

XCVI.

Amsterdam, 1 Januarij 1853.

Geliefde Broeder en Zuster in den Heer! Bij gelegenheid dat God het ons in zijne gunst verleent een nieuw jaar te beleven, kan ik niet nalaten u, ook namens mijne lieve vrouw, onze hartelijke wenschen aan te bieden voor het geluk van u en allen die u lief en dierbaar zijn, met de bede dat de zegen des Heeren moge rusten op uwe personen en op uwen volhardenden arbeid ten beste van Kerk en Vaderland. Het afgeloopen jaar is voor u en voor ons smartelijk geweest door het verlies van dierbare betrekkingen, en van eene menigte godvruchtige vrienden en andere bekenden. Zij zijn overgegaan en opgenomen in de eeuwigheid, en welras zullen wij volgen! Welk een reden van dankbaarheid hebben wij niet jegens God, dat Hij ons door zijne genade geleerd heeft over den tijd heen te zien in de eeuwigheid, en de heerlijkheid van de laatste niet te verkoopen voor de genietingen van een leven dat slechts eene hand breed is.

Het afgeloopen jaar is rijk geweest aan onheilspellende gebeurtenissen. De ontwikkelingen van zaken, omstandigheden en beginselen was in de laatste maanden dikwijls zoo snel, dat zij mij

overstelpde, en er eenige tijd noodig was om het geheel weder eenigszins te kunnen overzien. Wanneer ik bij dit alles naga welke vorderingen christelijke beginselen en christelijke overtuigingen maken in den boezem van het volk, blijf ik steeds de hoop koesteren, dat er nog een betere tijd zal aanbreken, of ten minste dat de middelen en de gelegenheden om het Evangelie te hooren verkondigen eerder zullen toe- dan. afnemen.

Bijgaand heb ik het genoegen u f 20 te doen toekomen, welke ik van tijd tot tijd bij het verspreiden van uwe geschriften heb ontvangen.

Mijne vrouw verzocht mij u hare hartelijke groeten over te brengen, terwijl ik met hoogachting en heilbede ben

Uw liefh. Br. in Chr.

XCVII.

Amsterdam, 4 Januarij 1853.

Veelgeliefde Broeder in den Heer! Ik dank u voor uwe vriendelijke letteren van den 2^{en} dezer. Over het Seminarie durf ik naauwelijks schrijven; mijne geheimste gedachten en veronderstellingen althans mag ik niet uitdrukken. Ik acht de meest mogelijke openbaarheid wenschelijk om aan de zaak opgang en uitbreiding te verschaffen; en nogtans durf ik, met het oog op u en de andere vrienden, niet veel openbaarheid aanraden zoolang bij mij de overtuiging niet wijken wil dat het geheele Seminarie wegwijnen zal. Onze vriend da Costa doet zijn uiterste best om de zaak op degelijke grondslagen tot stand te brengen; hij is daartoe opregt werkzaam; de heeren Teding van Berkhout en Smith geven wat zij voor een dergelijke zaak geven kunnen; ik geloof dat Ds. Schwartz de Schotsche missie meer bemint dan het Schotsche Seminarie, en dat dit bezwaar onoverkomelijk zal zijn. Mijne positie tusschen de vrienden met wie ik omga en van welke som-

migen mij raadplegen, is daarom niet aangenaam. Met den wensch dat de zaak goed tot stand kome, moet ik raden om fiks en openbaar voor den dag te komen; en te gelijkertijd jammert het mij dat ik vrees, dat zij zich later gedupeerd en gecompromitteerd zullen zien. Ook is het voor mij moeilijk de bewustheid van opregtheid te bewaren, wanneer ik eenerzijds medewerk om de zaak tot stand te brengen, en anderzijds de vrienden, wier hulp onontbeerlijk is, vermaan zich niet te zeer op den voorgrond te stellen. In het voorloopig programma zullen de namen der Bestuurders vermeld staan; ik vrees het voor de zaak, ik vrees het voor de personen. Ds. Schwartz heeft u gezegd dat hij tegenwoordig Ismaël is; ieders hand tegen hem. Dit is waar, zelfs met betrekking van de vromen uit aanzienlijken stand.

In den namiddag van nieuwjaarsdag ben ik weder vrij ernstig door het rheumatisme aangetast; dit verklaart mij de onbekwaamheid tot schrijven, die mij sedert eenigen tijd beheerschte, en waarom ik, tot mijn gewone werk geschikt, de weinige oogenblikken, die mij overschoten, niet ten behoeve van de Nederlander heb kunnen besteden. Herhaaldelijk ben ik begonnen, en niets kwam tot stand; gelief dus geduld met mij te hebben. Mijn toestand is echter nog zóó, dat ik met de vigilante kan uitgaan.

Met christelijke hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn

Uw liefh. Br. in Ch.

* * De Nederlander van 20 Januarij. — Over het Academisch-theologisch onderwijs. — Hier is reeds de hoofdgedachte van het Adres aan den Koning over de verhouding van de Nederduitsche Hervormde Kerk tot de Theologische Faculteiten.

«...Men ziet, dat bij de bestaande organisatie van het Hooger Onderwijs, wat de godgeleerde wetenschap betreft, uitdrukkelijk het stelsel van gezindheids-scholen is aangenomen, en dat de Roomschegezinden, de Lutherschen, de Doopsgezinden, de Remonstranten hunne afzonderlijke Seminaria bezitten, terwijl de Theologische faculteit aan onze Hoogescholen uitsluitend tot vorming van leeraren voor de Hervormde kerk is bestemd.

De Regering evenwel verklaart, wanneer er sprake is van de benoeming van een hoogleeraar in de godgeleerdheid, dat zij van een regt der Hervormde Kerk niets begrijpt, en dat zij alleen heeft acht te geven op het belang van de wetenschap.

Dring dan, zouden wij mogen zeggen, uwe wetenschap, die onze Kerk verwoest, zoo gij er regt toe hebt, ook op aan de Roomschen, Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten. Waarom is het alleen de Hervormde Kerk, die van hare Belijdenis en van haar kerkelijk bewustzijn beroofd en door uwe fraaie wetenschap ten gronde gerigt moet worden?....

Mag dat regt duister zijn bij eene Regering, die de theologische faculteit aan onze Hoogescholen bepaaldelijk bestemd heeft voor de vorming van Hervormde predikanten, en die de Hervormde Kerk uitdrukkelijk aan den band gelegd heeft, dat hare predikanten hunne vorming aan 'slands Hoogescholen moeten ontvangen hebben? Mag dat regt van de Hervormde gezindheid onbegrijpelijk zijn bij eene Regering, die de Roomsche, Luthersche, Doopsgezinde, Remonstrantsche en Israëlitische gezindheden, door subsidiën in staat stelt leeraren te vormen overeenkomstig de eigenaardige behoeften van de kerk, waarin zij moeten dienen? Waar blijft bij zulk een miskenning van de belangen en van de regten der Hervormde kerk, de gelijkheid der gezindheden voor de wet?

Deze opmerkingen zouden zelfs dan van kracht zijn, wanneer het theologisch onderwijs aan al onze Hoogescholen voldoende en met den aard en de behoeften van de Hervormde kerk in overeenstemming was. Zelfs dan zou de minister het regt van de Hervormde gezindheid niet hebben mogen miskennen en in een belagchelijk daglicht stellen, maar zou hij, dat regt eerbiedigende en handhavende, hebben moeten beweren, dat de Regering zich steeds bevljtgte hoogleeraren in de godgeleerdheid te benoemen, die in staat en genegen zijn aan de behoeften van de Hervormde kerk te voldoen.

Maar hoeveel te meer valt de onbillijkheid der Regering in het oog, wanneer wij in aanmerking nemen, dat door haar gedurende eene lange reeks van jaren bijna geene andere hoogleeraren in de godgeleerdheid benoemd zijn, dan dezulken, die van hunnen afkeer van de Hervormde kerkleer en van de dierbaarste waarheden van het christendom geen geheim maken?

Geenszins kan men zich daarbij ter verontschuldiging beroepen op de omstandigheid dat zoodanige benoemingen thans aan het meerendeel der Hervormde predikanten welgevallig zijn. Want dit bewijst slechts, tot welk eene diepte de Hervormde kerk door de handelingen der Regering verwoestend is aangegrepen. Immers ook die predikanten, thans de bestrijders van de Hervormde kerk in haar eigen boezem, zijn de kweekelingen van Hoogleeraren, door de Regering benoemd, met inachtneming, zoo het heet, van de belangen der wetenschap, maar met miskenning van de regten der kerk. Kan de Regering zich, ter verdediging van hare tegenwoordige handelwijze, beroepen op den beklagenswaardigen toestand van de Hervormde kerk, die voor een groot gedeelte het gevolg is van hare handelwijze van vroegere dagen?

En met welk regt geeft zij alleen aan de Hervormde kerk hoogleeraren, die leeraren vormen, welke afkeerig zijn van de Hervormde kerkleer? Waarom geeft zij ook niet aan de Roomsche gezinden dezulken die aan de Roomsche, en aan de Israëliet en de zoodanigen, die aan de Israëlitische kerk vijandig zijn?

Wij zullen dit geheim thans niet trachten te doorgronden, maar slechts doen opmerken, dat de houding, die de Regering sedert vele jaren tegenover de Hervormde kerk heeft aangenomen, allezins geschikt is om het kerkelijke leven, het gevoel voor het regt van de Kerk, en den ijver voor hare belangen, in de Hervormde Kerk ten eenenmale uit te dooven....

Ieder die zich daartoe geschikt voelt, staat het vrij in de onderwerpen van het hooger onderwijs aan anderen onderrigt te geven. Door deze bepaling wordt aan de gemeenten de weg gebaand om, buiten de Hoogescholen om, zich van Hervormde leeraren te voorzien, die de vereischte hoedanigheden en bekwaamheden bezitten om in haar midden werkzaam te zijn. De Hervormde kerk mag niet op den duur beschouwd en behandeld worden als een win-gewest, dat door vreemde krijgsbenden in bedwang gehouden en verhinderd wordt zich zelfstandig en overeenkomstig zijn eigen karakter te ontwikkelen.»

XCVIII.

Amsterdam, 10 Februarij 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Houd het mij, s. v. p., ten goede dat ik u met potlood schrijf; — ik houd weder kantoor op bed. Sedert Zaterdag lijd ik aan een zwaren aanval van rheumatisme, die mij de hoop op algeheel herstel, waarmede ik mij sedert eenigen tijd vleide, aanmerkelijk beneemt. Sedert nieuwjaarsdag was ik lijdende, en de eerste dagen van beterschap heb ik gebruikt voor *De Nederlander*, door te schrijven over het Academisch-theologisch onderwijs. Onmiddellijk daarna ben ik begonnen aan een opstel over het Roomsche-Catholicisme, in zijn dreigende houding met betrekking tot ons vaderland. Ik heb mij voorgesteld dit onderwerp eenigzins grondig en uitvoerig te behandelen; maar drukte van beroepsbezigheden is oorzaak dat ik nog niet zeer gevorderd ben. U ziet dus dat ik *De Nederlander* ten min-

ste niet vergeet. De heer Teding van Berkhout heeft mij eergisteren een brief van den heer Mackay, betreffende het Seminarie, ter lezing gezonden. Ik ben van oordeel, gelijk ik u onlangs schreef, dat de zaak publiciteit vereischt, doch voeg er vertrouwelijk bij dat de personen gevaar loopen zich later gecompromitteerd te zien. Gisteren ontving ik een bezoek van den heer Schwartz over een dezer dagen te houden vergadering, naar aanleiding van den brief van den heer Mackay. Ik heb hem verzocht, als mijn gevoelen, aan de heeren mede te deelen: dat wij voor het tegenwoordige van de aankondiging van een programma en van eene plegtige opening van het Seminarie behooren af te zien; vermits de zaak anders een bespottelijk aanzien begint te krijgen, daar de tegenwoordige cursus reeds met primo November begonnen is; — en dat men dus liever er op bedacht moet zijn om met p°. November, aanstaande, ten einde tot publiciteit te geraken, een plegtig jaarfeest, met aankondiging van den nieuwen cursus, te houden. — Ik vermoed dat dit voorstel wel zal worden aangenomen.

Het Nederlandsch Schoolblad ¹⁾ is een aangenaam verschijnsel.

Ernst en Vrede wordt bij de vrienden nog al aan aanmerkingen onderworpen, sommigen vinden het eerste nummer flauw en weifelend; ik geloof dat het goed is eenige volgende n°. af te wachten.... ²⁾

¹⁾ Door M. D. van Otterloo. Uitnemend, doch, door laodiceïsme, kort van duur. Zie Verspreide Geschriften. II. p. 200, vg.

²⁾ «Daar zijn,» schreef Da Costa in Augustus. (Brieven II. p. 144) in Ernst en Vrede «eenige lieve stukjes.»

* * Aan J. A. WORMSER. — «Het was ons zeer smartelijk, uw lijden te vernemen. O, mogt spoediger dan gij durfde verwachten, deze ongesteldheid wijken! Wij hebben een bezoek van den heer Grand-Pierre, ^{a)} een ijverig, opregt man. Treurig boven

^{a)} Grand-Pierre, de voortreffelijke predikant te Parijs, ook in Nederland voor menigeen tot zegen.

alle beschrijving wordt de toestand van een land, waar het uitzigt bestaat, en zich al meer en meer realiseert, van de Roomsche geestelijkheid ondersteund door militaire magt. Lodewijk Napoleon heeft geen andere steun dan deze twee: bijgeloof, geweld. — Vrees voor erger verlamt velen.

Als 't beter met u is, verblijdt gij ons met een enkel woordje...»

XCIX.

Amsterdam, 2 Maart 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben nog altoos aan mijn stoel gebonden, en bevind mij sedert een paar dagen aanmerkelijk verergerd; ik schijn geen sneeuw te kunnen verdragen. Ik heb evenwel rust en vrede in den Heer, die alle dingen ten goede zal bestieren. Hem dank ik het dat ik lust en kracht bezit om ook onder mijne smarten te werken. Ik heb mijn tijd besteed aan het vervaardigen van bijgaande vier opstellen, over hetzelfde onderwerp, voor de *Nederlander*. Ik hoop dat de inhoud niet te somber zal zijn; somtijds denk ik: er mogt wel boven staan: *Overdenkingen van een podagrist*.

Uw liefh. Br. in Chr.

** 3 Maart. Aan J. A. WORMSER. — «De artikels voor *De Nederlander* gisteren avond dadelijk bij de ontvangst, met groote belangstelling en instemming gelezen, tot blijdschap en dank. Groen geheel in de Armen wet. Hij is rapporteur zijner afdeeling in deze zaak. Confereert van avond met de heeren Heemskerk, Blaupot ten Cate, Godefroi en van Heiden. De wet schijnt veel tegenstand bij de Kamer te zullen vinden.»

** *De Nederlander* van 8 Maart. — Het eerste der vier artikelen *HET ROOMSCH-CATHOLICISME*. — Ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Een tweede druk verscheen bijkans onverwijd. Ook hier evenwel een enkel citaat. *Ex ungue leonem*.

«...Het is niet waar, dat de bloei van het Roomsche-Catholicisme en de wegwijning van het Protestantisme de voortreffelijkheid van het eerste en de verderfelijkheid van het laatste bewijzen; — er is veeleer grond voor een tegenovergestelde gevolgtrekking.

Roomschgezinden en Protestanten zijn beiden Christenen; als gedoopten in den naam van den Drieënen God maken zij te zamen de christelijke kerk uit; de kerk van het nieuwe Verbond.

De kerk des Nieuwen Verbonds is de voortzetting en uitbreiding van de kerk van het Oude Verbond, en de geschiedenis van de laatste is daarom bij uitnemendheid geschikt om de geschiedenis van de eerste op te helderen.

De kerk van het Oude Verbond verviel dikwijls, bijna in haar geheel, tot afgoderij, zoodat, naarmate de ware godsvrucht minder en het aantal van hen, die JEHOVA in opregtheid aankleefden, geringer werd, de valsche godsdienst, de dienst der afgoden bloeide en in luister en uitbreiding toenam.

Altoos bloeide de afgoderij met den aanleve van die, naarmate de ware godsvrucht onder Israël meer verviel en het aantal der geloovigen verminderde; — naarmate een grooter aantal Israëlieten zich van den Heer en zijne dienst verwijderde, was de goddeloosheid voorspoedig onder de bedwelvende en in slaap wiegende beschutting van de uiterlijke praal en plegtigheden, die de dienst der afgoden vergezelden.

Niet anders is het gesteld in de kerk van het Nieuwe Verbond. Gelijk in die van den ouden dag de dienaren des Heeren en de dienaren der afgoden beiden Israëlieten waren, zoo zijn ook thans de Protestanten en de Roomschen beiden Christenen. Zij staan uit kracht van Gods instellingen op denzelfden bodem, maar zij staan met elkander in strijd ten gevolge van hunne trouw of ontrouw in de dienst des Heeren.

Hunne verhouding tot elkander is die van twee weegschalen aan dezelfde balans. Naarmate in de algemeene christelijke kerk de godsvrucht overvloediger is, bloeit het Protestantisme en kwijnt het Romanisme. Maar naarmate in de ééne en gemeenschappelijke kerk de liefde en ijver voor de dienst des Heeren verdwijnen, heet het Romanisme oogenblikkelijk de overhand en heeft het alle reden om zich te verheffen op zijne uitbreiding en bloei.

De magt en het aanzien, waartoe het Roomsche-Catholicisme tegenwoordig bijna in alle landen van Europa, en bepaaldelijk ook in Nederland, onmiskénbaar geraakt, bewijst dus niets voor zijne voortreffelijkheid; — gelijk vroeger bij Israël met betrekking tot de afgoden, bewijzen zij ook thans slechts, dat de afval en goddeloosheid in de christelijke kerk bij vernieuwing toenemen.

De bloei van het Romanisme bewijst niets tegen het Protestantisme wat de Belijdenis van het laatste betreft; maar die bloei is tegen het Protestantisme eene schrikbarende getuigenis wat zijne Belijders aangaat. JEHOVA toch was in niets minder de ware God, ofschoon bijna gansch Israël somtijds de afgoden navolgde en hunne dienst met luister omringde; — maar Israël was er te minder om; Israël

maakte zich rampzalig te midden van al den praal en al den ophef eener godsdienst die vals ch was.

Zijn dan alle Roomschegezinden afgodendienaars en goddeloozen?

Dat zij verre; evenmin als alle Protestanten godvruchtigen zijn. Maar het Protestantisme, in zijne kracht, is de uitdrukking, door belijdenis en wandel, van Gods onvervalschte waarheid; en het Romanisme, in zijne kracht, is de georganiseerde afval van het christendom, en is door zijn afgodisch karakter een voortdurende bron van ongerechtigheid....

Onkunde en onverschilligheid omtrent Gods woord en waarheid, en miskenning en verwaarloozing van een teederen wandel voor God, maken den Protestant, ook dan wanneer hij tegen Rome gekant schijnt, rijp om door Rome medegevoerd en verzwolgen te worden.

Maar ook omgekeerd; bekendheid met Gods woord en waarheid, door de nabijheid van het Protestantisme en den omgang met Protestanten, of door gedeelten van Evangelien, die in de Roomsche kerk gebruikt worden, en welke de Heer in sommige harten gelieft levend te maken, zijn dikwijls de middelen, waardoor bij vele Roomschegezinden, ook zonder dat zij zich dit bewust aijn, een protestantsch beginsel heerschende is, en waardoor voor hen vele afgodische bijgeloovigheden en goddelooze leerstellingen hunner kerk in hare uitwerkselen worden geneutraliseerd.

Daarom is het er verre van daan, dat alle Roomschegezinden afgodendienaars en goddeloozen zouden zijn. Hun geestelijke toestand is zeer verschillend, zoo zelfs dat men onder hen dikwijls teedere, godzalige personen aantreft, die leven op de evangelische waarheden, welke ter hunner kennis gekomen zijn, en die althans de grofste bijgeloovigheden hunner kerk stil laten liggen, zonder zich daarmede te bemoeijen.

Zoo ook behoeft men in Nederland slechts de gesprekken van vele Roomschegezinden na te gaan, om te weten met welk eene minachting door hen over de bijgeloovige instellingen en geldzuchtige maatregelen hunner kerk gedacht wordt, ofschoon zij meestal die kerk niet verlaten, òf omdat zij voor zich en hunne familiën niet gaarne opzien verwekken, of omdat hunne tijdelijke belangen een uitwendig verbonden-zijn aan de Roomsche kerk schijnen te vorderen, òf vooral ook omdat zij zich omringd zien door een kleurloos en krachteloos Protestantisme, onvermogen om zijne eigene belijders als christenen te doen kennen, en nog meer onbekwaam om aan anderen de vereischte veerkracht in te boezemen, die tot het verlaten eener valsche godsdienst noodig is....

* * De Nederlander van 15 Maart. — Ultramontanisme en Revolutie.

«... De Ultramontanen beijveren zich tegenwoordig zeer om de Reformatie aan degenen die hen hooren willen of hen uitsluitend hooren moeten, voor te stellen als eenzelve met de Revolutie.

Mazzini echter is Roomsch: Koning Karel Albert was Roomsch; Lebengi, die een aanslag beproefde op het leven van den keizer van Oostenrijk was Roomsch; en het zijn vooral de landen met Roomsche bevolkingen waar zich de Revolutie openbaart, het is vooral Italië, de wieg en bakermat van het Roomsch-Catholicisme, waar de Revolutie niet dan met moeite door de overmagt van wapenen en de bloedige maatregelen van krijgsgeregten verhinderd wordt zich telkens weder door nieuwe uitbarstingen te openbaren.

En inderdaad, het Roomsche godsdienst-stelsel is, waar het door Jesuitische dwangmaatregelen in zijn vollen inhoud wordt toegepast, tot niets geschikt dan om bij de bevolkingen of redeloze verstopping, of revolutionaire uitbarstingen te veroorzaken, vermits het aan het zondige en verloren menschedom het eenige red- en geneesmiddel, Gods openbaringen, den Bijbel, stelselmatig onthoudt, en dat menschedom dwingen wil te loopen aan den leidband eener geestelijkheid, die voor godsdienst afgoderij, en voor godsvrucht zweeperij in de plaats stelt, en althans op politiek terrein haren volgelingen niet tot veiligen gids verstrekt.

Of, van waar kunnen de Roomsche bevolkingen het weten, dat het bijvoorbeeld, wat de conscientie betreft, ongeoorloofd is, te Milaan en elders, met verdrijving van de wettige overheid, vrijheidsboomen op te rigten, die onder dezelfde omstandigheden, te Parijs door de hooge geestelijkheid onder goedkeuring van den Paus zoo plegtig zijn ingezegend?

Is het niet vooral de Roomsche geestelijkheid, die overal, waar het met hare belangen schijnt overeen te komen, met de Revolutie heult? die, bij uitstek anti-revolutionair waar zij de overmagt heeft, daarentegen zich hult in het gewaad van het liberalisme en met de liberalen tegen de anti-revolutionairen zamenspant overal, waar het noodig is de protestantsche bevolkingen van hare godsdienst en geschiedenis te berooven, om ze later door het geweld van het despotisme te doen overleveren in de magt van het ultramontanisme. Is het niet de Roomsche geestelijkheid die Te Deum's aanheft zoowel over de uitkomsten van het oproer, dat Roomsche vorsten, die haar met gunsten hadden overloden, uitdrijft, als over de uitkomsten van het despotisme, dat de consequentiën van het oproer tijdelijk in het bloed der burgeren stuit?

Niets is noodzakelijker, ook voor den vrede der wereld en het geluk der volkeren, dan dat Roomsche landen worden geprotestantiseerd, dat is, worden bekend gemaakt met den wil van God aangaande de behoudenis en zaligheid der menschen, waarmede gehoorzaamheid en onderworpenheid aan de Overheid in zoo naauw verband staan.

Waarom verbiedt de geestelijkheid aan de Kerk het bezit en het gebruik van den Bijbel, en waarom onderschept de Paus, zoo hij waarlijk anti-revolutionair is, den Brief, dien de Apostel Paulus reeds voor achttienhonderd jaren aan de Romeinen gezonden heeft, opdat die ook aan de tegenwoordige Romeinen en al de Italianen zou worden in handen gegeven, om door hen gelezen en gehoorzaamd te worden?

Die brief bevat een schat ook van christelijke politiek voor overheden en onderdanen Rom. XIII: 1—7.

Wanneer nu de Roomsche geestelijkheid, en sommige Italiaansche Regeringen die onder haren invloed staan en aan haren leidband loopen, aan de bevolkingen Gods getuigenis onthouden, de vromen die Gods woord lezen en beleven in de gevangenis doen verdwijnen, en de niet-vromen, welke in hunne geestelijke onkunde zich met revolutionaire plannen bezig houden, doen nederschieten, dan komt immers het bloed, niet alleen der martelaren, maar ook der ongelukkige verdoolde bevolkingen welke in hunne ongerechtigheid sterven, op de hoofden van die geestelijken en vorsten, welke, zelve in opstand tegen God, den oorlog hebben verklaard aan Gods woord en Gods dienaars, en heidensche onwetendheid in de Roomsche Staten bestendigen; en dan moet men immers dankbaar zijn omtrent die protestantsche Zendelingen, welke, met zooveel opoffering en onder zooveel miskenning, trachten door de verspreiding van Gods Woord en de verkondiging der waarheid, een einde te maken aan een toestand van onkunde en duisternis, die òn voor de bevolkingen, òn voor de Geestelijkheid, òn voor de Vorsten, gelijkelijk rampzalig mag worden genoemd.

**** De Nederlander van 17 Maart. — Het slot van het Roomsche-Catholicisme.**

«...Men verlieze niet uit het oog, dat, niettegenstaande de waarheid van onze ongunstige schildering van de protestanten in het algemeen, er onder hen nog duizenden gevonden worden, die thans noch koud noch heet, wanneer de drang der omstandigheden en de nood der tijden hen persen zullen te kiezen tusschen den Heer en Baäl, zullen uitroepen: de Heer is God! de Heer is God!

Alleen hebben wij willen opmerkzaam maken, en hiermede leggen wij de pen neder, dat tegenover de dreigende houding van het Jesuitisme geene woorden en geene ijdele betuigingen iets baten, maar dat de sterkte van den waren protestant bestaat in zijne Verbondsbetrekking tot God; dat het ware Protestantisme zijn wezen heeft in wel gefondeerde kennis van de beloften, de instellingen en geboden des Heeren en in teedere en opregte godsvrucht des harten; en dat dus het Protestantisme, om tegen Rome bestand te zijn, er op bedacht moet wezen de dienst des Heeren in huisgezin, school en kerk weder te herstellen; zorg te dragen voor de grondige onderwijzing van het opkomend geslacht in de waarheden van het Christendom; en wel in het oog te houden, dat de bestrijding van Rome begint met de bestrijding van duisternis, zonde en ongerechtigheid in eigen hart.

**** De Nederlander van 19 Maart. — Het ontwerp van wet op het Armbestuur. In de Memorie van Toelichting stond (in zonderlinge weerspraak met**

het ontwerp: «Absolutisme van de Staatsregering is in onze dagen niet bestaanbaar.

«Weinige wetten kunnen in een christelijk land zóó anti-nationaal en zóó schadelijk zijn als de thans aanhangige wet op het Arm bestuur....

Het is alsnu te hopen, dat de Vertegenwoordiging wijzer zal zijn dan de Regering, en, door afstemming van de wet, zal waken voor het welzijn van het land, en tevens een blijk zal geven van hare belangstelling in het welzijn van de Kerk.

De diakoniën behooren zóózeer tot het organisme, tot het wezen, van de Protestantsche kerkgemeenschappen, dat hare afhankelijkheid van den staat, de afhankelijkheid van de geheele kerk van den Staat ten gevolge heeft.

Door de Wet op het Arm bestuur wordt dus inderdaad de geheele zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de kerk in eigen werkkring op het spel gezet.

De kerk is eene goddelijke instelling of zij is niets. De kerk is alléén door goddelijke verordeningen verplicht hare behoeftige leden te ondersteunen; van die verordeningen en verplichting is het bestaan van hare diakoniën het gevolg.

Indien de kerk niet door goddelijke verordening tot de ondersteuning van hare behoeftige leden gehouden ware, zou in dit opzigt geene bepaalde verplichting op haar kunnen rusten.

Althans de Staat zou haar die verplichting niet kunnen opleggen. Tegenover den Staat is de kerk geheel onverplicht armen te onderhouden. De Staat heeft dus ook niet de bevoegdheid zich als Opperdiaken aan de kerk op te dringen.

Indien hij het doet, doet hij het, ofschoon door wetten gedekt, wederregtelijk, en alleen door het regt van den sterkste.

De geschiedenis heeft het geleerd, dat waar de Staat, en vooral de Staat die zich van de kerk heeft losgemaakt, zich opwierp tot administrateur en bestuurder van de kerkelijke finantiën, dat daar de wolf beschermer werd van de schaapskooi.

En bovendien, ook bij ons heeft de Staat zich gedurende de laatste veertig jaren juist niet als een voortreffelijk administrateur van zijne eigene finantiën doen kennen, om thans eensklaps de kerk in haar toezigt op hare eigene diakoniën te wantrouwen, en zijne goede diensten aan de kerk op te dringen.

Indien dit doorgaat, indien de almacht van de wet, het scheppen van regt door het maken van willekeurige wetten, verder doorgedreven wordt, is het met alle burgerlijke en godsdienstige vrijheid gedaan.

Alsdan keeren wij van lieverlede tot den toestand van die Staten terug, waar de overheid meent, dat zij haren onderdanen kan gebieden, wat zij, op straffe van gevangenis of uitbanning hebben te gelooven.

Maar bij ons zal niet de Vorst zich dat regt aanmatigen; men zal er in de Vertegenwoordiging over stemmen. Gelijk men nu over de zelfstandigheid der kerk, en over de onafhankelijkheid der diakoniën stemmen zal, zoo zal men stemmen of het geoorloofd zal zijn dat deze of gene gezindheid besta.

Door stemmen maakt men immers wetten? En door wetten schept

men immers het regt? Zelfs het regt, dat de conscientie verbindt en verplicht om ongehoorzaam te zijn aan God?

Waarlijk eene Regering, die zelf niets wil weten van het droit divin en zich niet erkent als Gods dienaar, moest zich maar liever niet bemoeijen met de kerk, zoolang deze zich in eigen werkkring beweegt.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend en Broeder! Ik ben eenige dagen geheel neergedrukt en afgemat geweest; anders had ik wel vroeger met een woord dank gezegd voor de uitnemende hulp, die gij aan de Nederlander verleent. Het jammert mij dat gij zoo telkens weder ongesteld zijt: maar het verheugt mij dat, te midden van dat leed, ge toch telkens weder kracht en tijd vindt om, tot nut van velen, uwe denkbeelden in het midden te brengen.

Thans kom ik weder tot u om raad. In de Stem ¹⁾ van 18 Maart leest men op de eerste bladz. negen vragen van zoodanigen aard, dat zij beter in een radikaal dan in een christenblad zouden voegen, althans wat het opruijend en lasterlijk karakter aangaat, met betrekking tot het tegenwoordig Gouvernement. Ik vind de zaak, in verband met onze positie in de Kamer en met den goeden naam der regtzinnigen en hunne politieke strekking, zeer gewichtig.

Ik ben uiterst verlegen op welke wijs die zaak in de Nederlander moet worden behandeld. Zwijgen wij er geheel van, dan zal menig een vermoeden dat hier onzerzijds opstookerij schuilt. Meld mij eens uwe gedachten. Ik gaf aan den Redacteur eene welgemeende waarschuwing....

's Hage 23 Maart 1853.

C.

Amsterdam, 24 Maart 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik lees sedert geruimen

¹⁾ Zie I, p. 240.

tijd de Stem niet meer. Na het ontvangen van uwen brief heb ik pogingen gedaan om haar te leen te bekomen, doch ik ben daarin niet geslaagd. Anders zou ik getracht hebben u mijn oordeel in een opstel mede te deelen. Mogt u dit nog eenigen arbeid uitwinnen, gelief mij dan het n°. van de Stem toe te zenden. In ieder geval acht ik, na hetgeen mij door u is medegedeeld, een bepaald woord van afkeuring raadzaam. Misschien kan dit kort en algemeen zijn, en is het voldoende dat de Redactie van de *Nederlander*, met betuiging van hare genegenheid voor de afgescheidenen als gereformeerde christenen, betuigt dat zij met verwondering en leedwezen de bedoelde vragen in de Stem heeft aangetroffen; dat zij dergelijke vragen daar niet zou hebben verwacht, en dat zij niet aarzelt te verzekeren, dat eene dergelijke behandeling van staatkundige aangelegenheden niet overeenkomt met de wenschen van de afgescheidenen in het algemeen.

Na toebidding van 's Heeren zegen blijf ik steeds met hoogachting.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Broeder! Ik dank u zeer voor het toegezondene; ik had u behooren te berigten dat ik aan den wenk in uw briefje onmiddellijk gevolg heb gegeven, en de courant overzond voor het geval dat er, naar uw inzien, nog iets meer vereischt werd. Intusschen houd ik mij overtuigd dat partij niet zwijgen zal; en dat mij dit krachtig wordeken alsdan uitnemend te pas zal komen. Ik houd mij zeer aanbevolen voor het opstel waarvan gij gewag maakt.

Van harte

uw vr. en br.

's Hage, 26 Maart 1853.

Het krachtig wordeke werd opgenomen in de *Nederlander* van 29 Maart.

«In de Stem van 18 Maart leest men eenige vragen over de verhouding

der vroegere Patriotten tot hen die nu revolutionairen worden genoemd.

Bij onze bekende, en zoo dikwerf het ons mogelijk was, betoonde, genegenheid voor de Afgescheidenen als Gereformeerde Christenen, hebben wij met te meer verwondering en leedwezen die vragen gezien; we zouden ze niet in de Stem hebben verwacht, en aarzelen niet de verzekering te geven dat eene behandeling van politieke aangelegenheden op die wijs niet overeenkomt met de wenschen van de Afgescheidenen in het algemeen.

* * De Nederlander van 31 Maart. — Het Paaschfeest en de oorlog in het Oosten. Verontwaardigingskreet over onchristelijken gewetensdwang.

«Gedurende de laatste weken was men niet onbezorgd voor botsing tusschen de groote mogendheden, wegens de aangelegenheden van het Oosten.

De heilige plaatsen, en daaronder vooral het graf van den Zaligmaker, wekken den naijver van Rusland en Oostenrijk, en zelfs ook van Frankrijk op.

Welk een eerbied en liefde voor onze heilige godsdienst! Maar, het Paaschfeest heeft het ons herinnerd, het heilige graf is ledig, en de christelijke kerk is gedurende ruim achttien eeuwen vermaand, Christus niet te zoeken in het graf, den Levende niet te zoeken bij de dooden.

Welk een schouwspel; de grootste mogendheden der wereld schenen een oogeblik elkander met oorlog en met de vernieling van elkanders vloten te dreigen, omdat ieder van haar bezitster zou willen zijn van een ledig graf, ten einde daaraan, door het op te pleisteren, haren eerbied te bewijzen!

Zijn die mogendheden evenzeer met eerbied vervuld voor den opgestanen en levenden Verlosser, als voor het graf, dat eenmaal Zijn lijk omvatte?

Wij betwijfelen het althans van sommigen, wanneer wij zien, hoe arme leden van Christus, in wie de kracht zijner opstanding, door de openbaring van geestelijk leven, verheerlijkt is, worden onderdrukt en vervolgd, en het Woord des levens wordt beschouwd als *Contrebande*, die aan de grenzen wordt afgewezen.

Er is eene godsdienst, die zich gaarne bezig houdt met lijken en graven, en die de levenden vervolgt en naar het graf zendt.»

* * De Nederlander van 31 Maart 1853. — De slavernij.

Het geschrift van mevrouw Harriët Beecher Stowe, waarin ons op zoo treffende en aanschouwelijke wijze het onmenselijke en onchristelijke van de slavernij, niet slechts in sommige bijzondere omstandigheden, maar onvoorwaardelijk

en in haar wezen, wordt voorgesteld, heeft op de geheele beschaafde wereld een diepen en beschamenden indruk gemaakt.

Ook hier te lande is dat merkwaardige geschrift algemeen gelezen, en heeft men zich met schaamte herinnerd, dat Nederland in zijne Oost- en West-Indische koloniën slaven bezit, aan wie de rang, het voorregt en de pligt van menschen te zijn door hun medemensch wordt ontzegd.

God schiep den mensch, schiep ook den slaaf, naar zijn beeld, en niet naar het beeld van een dier.

Hoe komt men dan, en hoe komen vooral Christenen, aan het regt, om hun medemensch tot het dierlijke te verlagen, en hem, bij voorbeeld, het regt tot een wettig huwelijk te ontzeggen?

Men heeft wel eens aangevoerd, dat de slavernij door den Bijbel niet wordt afgekeurd, en getracht dit door drogredenen te betoogen.

Maar de geheele Bijbel, en iedere instelling van God door Zijne schepping en door de openbaring van Zijne genade, is tegen de slavernij.

De slavernij wordt in haar oorsprong, (vooral gelijk zij tegenwoordig bestaat), in den menschen-dief, 1 Tim. I: 9, 10, veroordeeld, en iedere klank van het Evangelie, waardoor onszelf genade en heiliging wordt aangekondigd en waardoor wij geroepen worden om ook onzen naasten tot de zaligheid te leiden, is eene veroordeeling van elke daad van medeplichtigheid aan eene onderdrukking, die menschen verhindert het doel hunner schepping te bereiken en door Gods genade in Christus een leven te leiden, dat Hem geheiligd is.

Onder onze eigenaren van plantagiën bevinden zich dezulken, die den Heer kennen, en gaarne belijden, dat zij hunne eigene vrijheid naar lichaam en ziel als een geschenk van God hebben ontvangen; voor wie het eene vreugde is, nedergebogen in het stof, te erkennen dat zij verlost zijn, niet door vergankelijk zilver of goud, maar door het dierbare bloed van onzen Heer Jezus Christus.

Zou die liefde van Christus, bij het besef, eensdeels, dat maatregelen van het Gouvernement om de slaven te emancipeeren niet spoedig te verwachten zijn, en, anderdeels, dat de Heer ons tot onze heiliging somtijds roept tot het uitsteken van oogen en het afkappen van handen, de zoodanigen niet kunnen dringen tot het doen eener geldelijke opoffering, waardoor de bevrijding der slaven, ofschoon bedachtzaam, nogtans in ernst, werd voorbereid en ten uitvoer gelegd?

* * De Nederlander van 7 April 1853. — Over de verwijten door Thorbecke in de Tweede Kamer omtrent oprakeling van godsdienstige twisten.

«... Ik weet, sedert jaren,» zeide de minister, dat «godsdienst bij den geachten voorsteller van het amendement eene zeer bepaalde, uitsluitende beteekenis heeft; de beteekenis van het dogma, dat hij voorstaat. Hij stelt zich voor, dat

hij is in het uitsluitend bezit van de godsdienstige waarheid.» — Zou de minister, zoo dacht ik bij de vernieuwde lezing van deze woorden, met het oog op de nieuwe bisschoppen, zou de minister dit gebrek in den p a u s nooit hebben opgemerkt, en het alleen zien in zijne protestantsche geloofsgenooten? Zou hij niets weten van de vroegere geschiedenis van ons Vaderland, en ook nooit iets vernomen hebben van hetgeen thans ten opzichte van de protestanten gebeurt in Toscane, Napels, Oostenrijk, Hongarij en Frankrijk?

«Gij kunt,» zeide de Minister, «een secte-teenstand tegen de ontwikkeling der Grondwet, tegen dit Gouvernement, tegen elk Gouvernement oproepen; gij kunt in de banier van dergelijken teenstand schrijven: «Souvereiniteit van het Huis van Oranje,» en daardoor een tegenwoordig verzet vastmaken aan partijschappen, die verdwenen zijn en bedolven moeten blijven.» — Bedolven moeten blijven? dacht ik, — en de nieuwe Bisschoppen stonden voor mijnen geest. Verwacht de Regering misschien ondersteuning van die heeren? Is de Hervormde kerk, wier belangen door onze vrienden worden verdedigd, zijn de protestantsche gezindheden, wier regten evenzeer door hen worden voorgestaan, S e c t e n? Vormt de Roomsche gezindheid dan alleen de K e r k? En het Huis van Oranje? Is de Regering alleen vergeten, dat het bloed der Oranje-vorsten door Rome met het bloed onzer vaderen, toen zij te zamen de vrije belijdenis der zaligmakende waarheid verdedigden, is vermengd geworden? Dat Rome in vroegere eeuw den Vader des Vaderlands door een sluipmoordenaar liet ombrengen, en hem, die nog altoos even dierbaar is voor het hart van den protestant, thans scheldt voor een e e r v e r g e t e n h u i c h e l a a r? Geen wonder, dat het lezen der woorden van den minister mij met huivering deed denken aan de nieuwe Bisschoppen.

«Gij zijt eene uitsluitende partij,» beweerde de Minister; «gij hebt enkel uwe partij-inzigten, niet het algemeen belang op het oog. Vraagt gij de vrijheid om haar zelve, om de verscheidenheid van krachten, die zij wekt, of om alleenheerschappij te oefenen?» — Ik dacht aan den Minister; — maar, hij behoort tot geene partij; althans niet tot eene partij, die staat naar de alleenheerschappij, of opzettelijk hare geestverwanten in de regering en in de vertegenwoordiging brengt; en door hem worden de krachten ook van de anti-revolutionairen en regt-zinnigen steeds met welwillendheid ten beste van het Vaderland gewaardeerd. — Boven alles dacht ik aan de nieuwe Bisschoppen, wier ambtsbroeders ons steeds, bijv. in Groot-Brittannië en Pruissen, den indruk gegeven hebben, dat zij de vrijheid vragen om haar zelve, en niet om de alleenheerschappij uit te oefenen.

«Waart gij,» vervolgde de Minister, «eene stille partij, die enkel zocht God op hare wijze te dienen, men zou, al hield men uwe meeningen voor dwaling, u eerbiedigen.» — Ik daecht, waarom zijn juist de Gereformeerden zoo bijzonder verplicht zich stil te houden ten einde te worden getolereerd? Ik lees van die verplichting niets in de Grondwet. En is de minister het vergeten, dat het althans niet de anti-revolutionairen zijn geweest, die in 1848 een straat-roer hebben aangerigt om aan de regering te komen?

«Maar,» zeide de minister, «gij wilt met uwe godsdienstige stellingen op het politiek gebied regeren, en ziet daar waar het gebied van den strijd begint. Gij tracht eene oude wond weder te openen, en eene oude Nederlandsche ziektestof te ontwikkelen.» — (Ik dacht aan de Bisschoppen.) «Ik zal nu niet herinneren, dat de geachte spreker ons zoo gaarne in de tijden van de Republiek terugvoert, toen eene partij, toen één deel der Natie onder een standaard van godsdienstige gezindheid, van familie-begunstiging, van privilegiën, heerschte over het andere. Maar hierop vestig ik de aandacht, — want het is voor onzen Staat van een uiterst gewigt, het duidelijk te zien en in opregtheid te zeggen: indien wij datgene zullen gaan doen, waartoe de geachte spreker zoo dikwerf aanleiding geeft, indien wij hier onze wetten en handelingen van bestuur zullen beoordeelen als katholieken en protestanten, indien wij hier de publieke aangelegenheden zullen gaan beschouwen ieder met een kerkelijk oog, het zal met de eenheid van den Staat, met de gelijkheid van regt, het zal met de regering zijn gedaan!... Gij ziet niet vooruit; gij ziet terug. Gij wilt ons in de kerk der voormalige oligarchische republiek, aangevuld met eene beschermende souvereiniteit, terug voeren.»

Ziedaar, dacht ik, alles aangevoerd wat de liberalen tegen de anti-revolutionairen aan te voeren weten: de terugvoering naar de voormalige oligarchische republiek met eene heerschende kerk; — en die beschuldiging bevat eene onwaarheid, duizendwerf door ons tegengesproken, en duizendwerf door ons wederlegd.

Ik dacht aan de nieuwe Bisschoppen. Niet wij zien terug, maar de Regering. Wij zien vooruit, en willen niet weder teruggevoerd worden onder het Pausdom; niet geleid worden, door het liberalisme heen, naar de inquisitie. Wij zien vooruit, en onze vrienden in de Tweede Kamer maken de Regering opmerkzaam op hare teruggaande beweging; op het gevaar van hare strekking om den protestantschen Staat, die, vooruitgaande, zich door ontzettende worstelingen eenmaal aan Rome's dwangjuk heeft onttrokken, daaronder terug te brengen. Dat gevaar ligt in de toekomst en het wordt door ons voorzien. Daarom spreken onze vrienden ook in de Kamer als Protestanten, en zien zij teregt ook dáár met een kerkelijk oog. Dat kerkelijke oog ziet niet terug, maar het schouwt vooruit. Het ziet, (wat de liberale protestanten niet zien), in de bedreiging van de zelfstandigheid der Kerk en van de onafhankelijkheid der diakoniën, den ondergang van het Protestantisme. Het ziet, (wat de liberale protestanten niet zien), in godsdienstelooze scholen den triomf van Rome, en in het verbannen van den Bijbel bereids den invloed van Rome's heerschappij. Wij zien dus niet terug, maar waken voor de toekomst, die de liberalen onverzorgd laten.

Eene Regering is nooit meer dupe, dan wanneer zij meent eene staatkunde te voeren, waaraan de godsdienst vreemd is. Eene staatkunde, die meent zich met de godsdienst niet te bemoeijen, is het meest in godsdienstige kwestieën ingewikkeld. Door hare houding alleen onderdrukt en miskent zij de godsdienst der Natie, en wordt zij onwederstaanbaar gedwongen de dienaars te zijn

eener godsdienst, die, anti-nationaal, bij magte schijnt de nationale godsdienst in bedwang te houden.»

CI.

Amsterdam, 8 April 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! In de Amsterdamsche Courant van morgen komt het adres voor, dat de Amsterdamsche Protestanten heden hebben aangevangen te teekenen; de opkomst is zeer talrijk, en de geest is zeer opgewekt. Het adres handhaaft vele beginselen waarop steeds door de anti-revolutionairen is prijs gesteld. Morgen zal een volkslied in het licht komen, „Hij komt,” dat betrekking heeft op de komst des Konings te Amsterdam en de Bisschoppen. Het werd mij heden voorgelezen; ik hoop het bij dezen te kunnen insluiten.

De toestand van mijne gezondheid is minder gunstig; de geheele week was mijne linkerzijde, en gedurende drie dagen is ook mijne linkerhand erg gezwollen; een en ander veroorzaakte mij veel pijn. Echter heb ik mijne beroepsbezigheden kunnen voortzetten; ook ben ik een uitvoerig opstel over de Bisschoppen begonnen voor de Nederlander; doch in mijnen toestand kan ik onmogelijk bepalen wanneer het afgewerkt zal zijn, te minder daar ook mijn rechterhand begint gevoelig te worden. Gisteren heb ik den ganschen dag het huis moeten houden, daar de pijn in mijn linkerhand mij koorts veroorzaakte.

De Heer zij met u en de uwen. Geloof mij steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

* * 14 April. Aan J. A. W. — «Van morgen Sectievergadering, van avond eene andere bijeenkomst verhinderen Groen u heden zelf zijn levendigen dank voor het gezondene stuk, zijn broederlijke belangstelling en wenschen voor uwe gezondheid,

uit te drukken. Groen is geheel hersteld, klaagt alleen over de hand die soms geheel ongeschikt voor 't schrijven schijnt.... Hier wordt naauwelijks over iets anders dan over Bisschoppen gesproken; mogt 't velen op de knieën brengen, en met 't hart bij den Heer.»

* * 18 April. Aan J. A. W. «Weër onmogelijkheid om te schrijven, daar ten elf ure de vergadering begint; en vermoedelijk de quaestie van de Bisschoppen wordt aangeroerd, waarover Groen dacht te spreken. Gij gedenkt zijner voor den Heer. Mogt de naam des Heeren worden geprezen door de toewijding en overgifte van al het onze! Beider hartelijkste zegenbede, groet en wenschen voor uwe gezondheid. 't Verblijdde mij zeer, toen op de aanvraag om eenige exemplaren van uw boekje a), de tijding kwam «uitverkocht» — 't worde verder voor velen gezegend!»

a) Het Roomsche Catholicisme, zie p. 7.

Onverwijd en achtereenvolgens werden de vier artikelen over de Bisschoppen opgenomen in de Nederlander van 18—21 April.

Het eerste over de valsche verdraagzaamheid.

«De benoeming der nieuwe Bisschoppen is een vrucht van den vrijheidsboom; van den vrijheidsboom, dien de protestanten hier te lande in 1795 geplant en sedert met zorg gekweekt hebben.

Deze herinnering is noodig, ofschoon de protestanten thans in het algemeen weinig smaak voor die vrucht openbaren; men kan het den boom, redelijker wijze, niet tot een verwijt maken, dat hij vrucht voortbrengt naar zijnen aard. Gelukkig zoo de natie door het gebeurde wordt afgeschrikt van den vrijheidsboom; dien boom der kennisse des goeds en des kwaads.

De vrijheidsboom was het sijnbool van een vrijheid, die de vrucht zou zijn eener staatkunde, aan welke de godsdienst vreemd moest zijn; de vrijheidsboom zou vrijheid schenken buiten de godsdienst om; hij zou een boom zijn, die, eenig in zijn soort, bloeijen zou zonder dat God van den hemel daarop zijn zegen en vruchtbaarmakende kracht behoeft te doen nederdalen!

De vrijheid stond voortaan niet langer onder den invloed en de bescherming der godsdienst. Daardoor verloochende Nederland zijn geheele bestaan, zijne geheele geschiedenis; want de Nederlandsche Staat, als Hervormde Staat, was niets anders dan de vrucht der godsdienst, in het hart van de natie ontvangen en onder smartelijke en langdurige weën ter wereld gebragt.

In die stemming, bij het planten van den vrijheidsboom, wilde men verdraagzaam zijn ten aanzien van de godsdienst; de vaders, meende men, waren niet verdraagzaam geweest. De Christen zou met den Jood, de Protestant zou

met den Roomsche om den vrijheidsboom huppelen gelijk het vroegere Israël gehuppeld heeft om het gouden kalf. — Hoe God het Protestantsche Nederland in de volgende jaren, gelijk vroeger Israël, getuchtigd heeft, is bekend.

Intusschen, verdraagzaamheid is een schoon woord; en daar het door de vrijzinnigen onmogelijk tot zijn regt gebragt kan worden, komen wij het reela-meeren voor de anti-revolutionairen, aan wien men het, eenigzins ter kwader trouw, heeft ontleend.

Verdraagzaamheid; dat is: het vermogen en de wil om te kunnen dragen; daartoe behoort positieve kracht. Die soort van ware, van positieve verdraagzaamheid (wel te onderscheiden van het negatieve karakter der onverschilligheid), hebben de geloovige protestanten in het algemeen, en de Hervormden in het bijzonder, te allen tijde meer dan eenige andere gezindheid aan den dag gelegd, en had in Nederland na de Reformatie niet ontbroken.

«Wij, die sterk zijn,» zegt de apostel, «zijn schuldig de zwakheden der onsterken te dragen, en niet onszelven te behagen.» Zietdaar, het eenige ware beginsel van christelijke verdraagzaamheid.

Sterkte in het geloof, sterkte in God, sterkte in de kennis van de zaligmakende waarheid, wordt er vereischt om verdraagzaamheid te oefenen. Om waarlijk verdraagzaam te zijn jegens anderen, moet men zelf godsdienstige beginselen bezitten, die men op prijs stelt, en tot welke men anderen, die nog zwak zijn, langmoedig en in liefde tracht te leiden.

Verdraagzaamheid bestaat dus niet in het verloochenen of verbergen van de waarheden van het Christendom, ten einde den Jood en den Roomsche den indruk te geven, dat men juist aan zijne eigene godsdienstige beginselen zoozeer niet hecht, en dat hunne godsdienst ten minste even goed is als iedere andere.

Verdraagzaamheid is de stemming en de daad van geloovige en wakkere christenen, waardoor zij, uit dankbaarheid dat God hun Zijne genade geschonken heeft, anderen die nog in onkunde en dwaling voortleven, dragen, verdragen en met liefde en toegenegenheid behandelen, en hen laten in het volle genot van godsdienstige vrijheid.

Nooit en in geen geval kan verdraagzaamheid dus beteekenen, dat de geloovigen: waarheid en dwaling, geloof en ongeloof, hun eigene belijdenis en die der Joden en der Roomschen, gelijkstellen.

Intusschen heeft na 1795 zoodanige gelijkstelling plaats gehad, en daardoor werd ten duidelijkste bewezen, dat de verdraagzaamheid, die toen werd aan den dag gelegd, eene onchristelijke verdraagzaamheid, de verdraagzaamheid des ongeloofs was.

De vermaning: «Wij, die sterk zijn, zijn schuldig de zwakheden der onsterken te dragen,» werd daarbij gansch niet in het oog gehouden.

Dit kon ook niet; want de Revolutie was geene vrucht van christelijke sterkte, maar van het ongeloof. De protestanten vergaten als christenen hun standpunt tegen over de Joden, en als protestanten wat Rome voor hunne

vaderen geweest was en nog steeds, in beginsel, voor iederen protestant was gebleven; de protestanten vergaten wat zij als zoodanig voor Joden en Roomschen behoorden te zijn om hen voor Christus te winnen; en deze vergetelheid had haren wortel in hun afval van het wezen des christendoms.

Men was dus niet sterk, maar zwak; en wel zóó zwak, dat men bovendien meende dat nu ook ieder ander, (en inzonderheid de Roomsche), evenzeer zijn geloof en belijdenis verloochenen, en dat men elkander voortaan verdraagzaam ontmoeten zou op het gemeenschappelijk gebied van godsdienstige onverschilligheid.

Van deze veronderstelling ging men uit; in deze veronderstelling heeft men vele jaren voortgeleefd; en ook thans nog betreurt een groot aantal protestanten de teleurstelling in deze verwachting, maar niet het ongeloof, dat deze verwachting deed ontstaan.

Daar de geproclameerde verdraagzaamheid haar oorsprong had in godsdienstige onverschilligheid, dacht men er ook niet aan, dat de woorden: «Wij, die sterk zijn, zijn schuldig de zwakheden der onsterken te dragen,» niet beteekenen, dat de sterk-geloovigen aan de zwak-geloovigen de middelen in handen zouden moeten geven om den meester te spelen.

Men gaf dan ook aan de Roomschen, en zelfs aan de Joden, die toch in geen geval door Christenen onder de zwak-geloovigen gerekend kunnen worden, inderdaad de middelen in handen om den meester te spelen, en stelde door een politiek, aan welke alle godsdienst vreemd moest blijven, den protestantschen Staat, en zelfs den christelijken Staat, buiten magte om zich als zoodanig tegen de overheersching van het bij- en ongeloof in veiligheid te stellen.

Dit hebben de protestanten zelve gedaan, die als christenen hadden moeten weten, dat zij den invloed van het Evangelie op de inrigting en de belangen van den Staat nooit afhankelijk mogten maken van de nimmer te verkrijgen goedkeuring der Joden; en die als protestanten nooit hadden mogen vergeten dat zij in hunne vaders door Gods almachtige en barmhartige hand uit de tyrannij van Rome waren verlost.»

CII.

Amsterdam, 23 April 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Hoe gewigtig is de toestand, waarin weinige dagen ons zoo geheel onverwacht hebben verplaatst! De Heer heeft groote dingen gedaan, en ik heb hoop dat hetgeen tegen Nederland en de Kerk ten kwade werd bedacht,

hun bij de uitkomst ten zegen zal verstrekken. — De toestand van de gemoederen hier draagt al zeer weinig blijk van neiging tot verootmoediging en bekeering; echter is oor en hart meer geopend om een woord van vermaning en teregtwijzing te ontvangen. De afkeer van den heer Thorbecke is groot, en bijna algemeen. Zoo even brengt een mijner bedienden mij het bijgaande blad, dat overluid langs de straat wordt uitgevent ¹⁾.

Een ernstiger verschijnsel voor de toekomst is, dat het volk met steeds toenemende beslistheid verklaart dat het niet toestaan zal dat hier te lande Bisschoppen komen.... „Wij hebben, “zegt men, „onze handteekeningen niet voor niet gezet.“ Ook bezadigde menschen verlangen verandering in de Grondwet ten nadeele van de Roomschen.

Ook ik verwacht de ontbinding van de 2de Kamer, en geloof dat die ontbinding zeer noodig is. Het liberalisme geraakt thans eenigzins in minachting; daartoe mede te werken acht ik noodig. Zoo de Heer mij kracht en bekwaamheid verleent, zou ik gaarne iets vooraf gereed maken betrekkelijk de eventueele nieuwe verkiezingen: eene uiteenzetting van de anti-revolutionaire beginselen. Wat dunkt u omtrent den vorm? Zal ik artikels voor de *Nederlander*, of een afzonderlijke brochure geven? Mij komt het laatste nog al verkieslijk voor, ten einde het geschrevene meer in andere handen te doen komen.....

Aan J. A. WORMSER.

Veelgeachte Vriend! Hartelijk dank voor uwe letteren. Een uwer vorige opstellen heb ik, tot mijn leedwezen, niet kunnen plaatsen; omdat ik mij niet vereenigen kan met de beschouwing van den Paus als een vreemd soeverein; hij is, naar mijn inzien,

¹⁾ Hij viel! Een juichtoon bij den val van het Ministerie Thorbecke.

het geestelijk opperhoofd van een gedeelte der bevolking. Daarom heb ik ook bezwaar tegen het beroep op Art. 65 van de Grondwet.

Ik heb maar een oogenblik tijd voor het vertrek van de post; maar wilde niet uitstellen u te berigten hoe aangenaam mij uw voornemen is om iets in het licht te geven dat in de tegenwoordige oogenblikken zoo uitnemend te pas komt. In de *Nederlander*, of als afzonderlijke brochure? Gij stelt hier mijne belangeloosheid op een zware proef. Ik geloof dat gij gelijk hebt; er is een publiek dat De *Nederlander* niet bereikt, en hetgeen misschien op die wijs met uw denkbeelden bekend wordt. Misschien ware het evenwel goed dat, op het voorbeeld van hetgeen in andere landen dikwerf geschiedt, eenige dagen vóór de uitgaaf, de *Nederlander* tot het mededeelen van eenige fragmenten in de gelegenheid gesteld wierd.

In haast, maar met beider hartelijke groet,

uw vr. en br.

24 April 1853.

CIII.

Amsterdam 30 April 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u het opstel over de Verkiezingen te doen toekomen ¹⁾. Gelief de goedheid te hebben daarin die veranderingen te maken, die u noodig voorkomen.

Ik ben van het beginsel uitgegaan dat de Roomschen en de Joden maar voor zichzelf zorgen moeten, en dat zoo wij ooit de meerderheid kregen, wat wel niet het geval zal zijn, wij hun volkomen regt moeten doen wedervaren. Naar mijne gedachten mogen wij nooit medewerken dat zij ons regeren.

Vindt u goed, zoo de uitgave u nuttig voorkomt, dat wij het

¹⁾ Het Protestantisme geplaatst bij de Stembus.— Afzonderlijke brochure.

bij Kemink uitgeven, en dat hij u de eerste schoone afdruk voor De Nederlander doet toekomen? Zonder angstvallig verborgen te willen blijven, zou ik bij de aankondiging niet gaarne als de schrijver aangeduid worden. Regters en kooplieden zien niet gaarne dat een deurwaarder als publicist optreedt, en mijne positie is van hen zeer afhankelijk; de magt van de eersten over mij zeer arbitrair.

Ik kan wel toegeven dat de Paus door de Roomschen als hun geestelijk opperhoofd wordt erkend, maar geloof toch dat de Staat hem vooral ook als vreemd souverain moet beschouwen. Anders komt het mij voor dat onze Staat aan den Paus reeds te veel eer geeft en tegen de Protestanten partijdig is door te spreken van het Hof van Rome, hem een gezant te zenden, van hem een gezant te ontvangen, hem, in stede van met het Ministerie van Eeredienst, met het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te laten onderhandelen. Door den Paus alleen als geestelijk opperhoofd van de Roomschegezinden te erkennen, zou onze positie, dunkt mij, bedenkelijk worden, en kunnen onze Roomschen door onze Grondwet niet tegen den Paus beschermd worden; indien de Paus dan onder onze Roomschen de inquisitie invoert, zullen wij weinig te zeggen hebben ¹⁾.

Gelief het te verschoonen, dat ik u eenigzins in haast geschreven heb. Ik wilde u het opstel nog heden doen toekomen, omdat de verkiezingen nabij zijn.

Met hartelijke groete en heilbede ben ik steeds.

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Veelgeachte Vriend! Ik heb onmiddellijk uw belangrijk opstel gelezen. En ik weet bij de terugzending niets te voegen,

¹⁾ Me dunkt, ook tegen het Geestelijk Opperhoofd zou de Roomsche-Catholijke burger van de liefelikheden der Inquisitie worden beschermd. Van eene Missie te Rome, uit een diplomatiek oogpunt, kon, ook vóór 1870, m. i. geen spraak zijn.

dan dat ik mij opregtelijk verheug over eene bijdrage die, naar mij voorkomt, in de tegenwoordige oogenblikken van groot nut zal kunnen zijn.

Ik vereenig mij dus geheel met uw denkbeeld om het ten spoedigste bij Kemink te doen uitgeven; terwijl ik in de toezending van de losse bladen het bewijs zien zal dat ge mij de gedeeltelijke overneming in *De Nederlander*, reeds vóór de uitgave, vergunt. Lieve Vriend! Gij hebt weder bij uitnemendheid de questie, waarbij Vaderland en Kerk zoo veel belang heeft, uit den nevel der klein-geestige beschouwingen, die bij zoo menigeen aan de orde van den dag zijn, tot de hoogere beginselen teruggebracht. De Heer verleene ook over dezen uwen arbeid, gelijk over uw persoon en al uw werk, zijn onmisbaren zegen.

Ik zal u niet noemen; maar gij weet, er zijn schrijvers die, ook anoniem, door den inhoud en toon hunner geschriften, spoedig bekend zijn.

Geloof mij van ganscher harte

Uw Vr. en Br.

14 Mei. Aan J. A. W. — «Geliefde Vrienden! Mogt het voor u beide, voor uwe kinderen, voor zoo velen die u dierbaar zijn, voor Vaderland en Gemeente, des Heeren, morgen (Pinksterdag) een gezegend feest zijn! Het feest van de Almagt Gods; de onuitsprekelijke barmhartigheid des Vaders, de genade des Zoons, in de gemeenschap des Heiligen Geestes. — Hoe wenscht mijne ziel, bij eigen ervaring, die vernieuwende kracht, dat hartreinigend geloof, die zachtmoedige wijsheid, die vruchten des Geestes, bij toeneming te ontvangen! — Op te wassen in kennis en geloof in die genade, die overvloedige vruchten draagt tot Gods verheerlijking.»

CIV.

Amsterdam, 14 Mei 1853.

Waarde Broeder in den Heer! Hoewel mijne gezondheid

tamelijk voldoende is, gevoel ik mij, gelijk dit meermalen gebeurt, tot schrijven voor de *Nederlander* ongeschikt. Het is voor mij meer een tijd van opmerken, om, zoo de Heer wil, na afloop der verkiezingen, de resultaten van mijn overdenkingen mede te deelen. Het werk der verzoekschriften schijnt mij toe eenige gelijkheid te hebben met de overstromingen van de Nijl; — de wateren beginnen langzamerhand terug te keeren binnen hunne oevers, en ik verwacht wel dat zij voor Kerk en Vaderland eenige bevruchtende hoedanigheid zullen achterlaten. Echter mogen wij ons daarvan (hetgeen wij trouwens niet gedaan hebben) niet te veel voorstellen. Zooveel wordt, dunkt mij, thans reeds duidelijk dat in de eerstvolgende jaren een protestantsch gekleurd liberalisme den boventoon zal voeren. Zelfs onze kiesvereniging *Nederland en Oranje* heeft zich, door de schuld van het Bureau, vooral omtrent de keuzen voor de Provinciale Staten flauw gedragen. Wij, die het Christendom in onze banier voeren en onze vergaderingen met gebed beginnen, hebben als onzen kandidaat voorgesteld den heer Donker Curtius, die, als president van de Rijn-Spoorweg-maatschappij, ons de pleiziertreinen op Zondag bezorgd heeft, en met slechts weinige stemmen en onder veel tegenstand, deden wij den heer Asser vallen, die den Zaterdag tot zijn betaaldag heeft. Zoodra de verkiezingen voorbij en de hoofden kalmer zijn, hoop ik aan het bureau eene andere wijze van handelen en beraadslagen voor te stellen.

De Amsterdamsche kerkeraad heeft aan twee studenten van ons Seminarie (Kamerling en Roos) de keus gesteld om of hunne studiën te staken of als catechiseermeesters afgezet te worden ¹⁾. Aanstaanden Donderdag zullen zij een verhoog aan den kerkeraad indienen. Ik was voornemens geweest u deswege iets voor de *Nederlander* te zenden, doch ben gisteren met Ds. Brandt overeengekomen nog eenigen tijd te wachten om onze vrienden

¹⁾ «De godsdienstonderwijzers Kamerling en Roos werden ontslagen, wijl zij de lessen dorsten bijwonen aan het Schotsche Seminarie.» Dr. KUYPER: Het ver-grijp der Zeventien Ouderlingen, p. 82.

niet te compromitteeren. DDs. Brandt, Hasebroek en Bruinier zijn aan onze zijde. De Amsterdamsche kerkeraad bestaat uit deftige en bezadigde liberalen, met welke niets is uit te rigten.

De bazuin van de Synodale commissie gaf een onzeker geluid, dat de ultramontanen en ultra-vrijzinnigen deed juichen, en bij de protestanten algemeene afkeuring vindt. De Hervormde predikanten hebben de geschiktheid om Herderlijke brieven te schrijven verloren, doordien zij het hart van herders missen. Toen de Amsterdamsche predikanten in het begin der Afscheiding een Herderlijken Brief deden uitgaan, vloden de schapen en nam de afscheiding aanmerkelijk toe. Ook de tegenwoordige Herderlijke Brief zal na den afloop der verkiezingen behooren nagelezen te worden.

Men verzekert hier bijna algemeen dat de Advocaat Keijzer, Redacteur van het Handelsblad, zijn aandeel in dat dagblad verkocht heeft aan Dr. Cramer, medearbeider van het Ultramontaanschen dagblad de Tijd. Het Handelsblad verliest ontzaggelijk veel abonneenten.

De proclamatie van uwe candidatuur te Zwolle geeft mij veel genoegen. Ik heb nog al gedachten dat zich aanstaanden Dingsdag vele stemmen op u (te Amsterdam) vereenigen zullen, ofschoon de predikanten uitstrooijen dat de komst der Bisschoppen te wijten is aan u en aan de afgescheidenen, die vrijheid van godsdienst vroegen!

Gelief bijgaande f 10 te ontvangen voor het Parijsche zendelingennootschap.

Met ons beider groeten, ook aan mevrouw Groen, ben ik steeds van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

**** De verhouding van den Herderlijken Brief der Algemeene Synodale Commissie tot de Aprilbeweging, is later door Wormser meesterlijk geschetst in Het Protestantisme in Nederland.**

«Er zijn zeker nog vele leeraren, die achting verdienen en ook achting genieten; en hun getal vermeerdert dagelijks. Maar de gemeenten, welke het geluk hebben,

zoodanige leeraren te bezitten, zijn aan die leeraren voor hunne getrouwheid individueel, en niet aan de kerkbesturen, niet aan het collectieve ligchaam der Kerk, verplicht. Immers, predikt en onderwijst de leeraar in overeenstemming met de leer der Kerk, het is zijne vrije en individuele keuze; de hoogere kerkbesturen zien dit liever niet, doch trekken zich deze dingen niet aan; hun hoogste doel bestaat in het waken en handhaven van Reglementen!

Toen nu, in dezen toestand van de Hervormde Kerk, de anti-bisschoppelijke beweging ontstond, die zoovele Historisch-Protestantsche herinneringen en beginselen in het leven terugriep, kwam de Kerk eenigermate tot zelfbewustheid; verkreeg den boventoon boven het kerkelijke Liberalisme dat over de gansche kerk verspreid was, en deed dat liberalisme zelf mede-dienstbaar zijn aan de protestantsche manifestatie.

Het kerkelijke liberalisme toch sloot zich, ofochoon het voor zich zelf slechts de handhaving bedoelde eener vage en onbestemde vrijheid tegenover priesterdwang, bij de protestantsche beweging aan, die bewaring en handhaving verlangde van de historische beginselen der Reformatie en van Evangelisch geloof en godsvrucht.

Door dit uitwendig medegaan van het Liberalisme, werd de kracht van zijn innerlijk botsen met het Protestantisme gebroken, althans wat de uitwendige gevolgen betreft.

De botsing van de Kerk met het Liberalisme in eigen boezem werd dus gewijzigd, doordien de Kerk op dit oogenblik in eigen boezem geen geconcentreerde magt ontmoette, die haar tegenstond, vermits dat liberalisme zich door de Kerk gewillig medevoeren liet in hare beweging tegen den Paus en het liberalisme in den Staat.

De omstandigheden in de Kerk en die in den Staat waren dus eenigermate verschillend. Terwijl het liberalisme in den Staat zich geconcentreerd had in het Ministerie en in de meerderheid der Kamer, en alzoo als een vaste kern optrad als voorstander van het Romanisme tegen het Protestantisme, dat het van zich had vervreemd, — had daarentegen het liberalisme in de kerk bij de magteloosheid en onbeduidendheid der kerkbesturen en de zelfstandigheid der afzonderlijke predikanten, zich nimmer tot een zelfstandige magt kunnen verheffen.

Bovendien plaatste zich, bij het ontwaken der protestantsche beginselen en herinneringen, welke tegen ieder Liberalisme gerigt zijn, het kerkelijk Liberalisme onder de vaan van het Historische Protestantisme; rukte met dit laatste tegen het politieke Liberalisme op; en bleef daardoor zelf voor als nog van een uitwendige nederlaag bevrijd.

Destemeer echter werd de nederlaag inwendig gevoeld. Want een nederlaag was het, toen de krachteloosheid en het onvermogen van het Liberalisme tegenover Rome aan den dag kwam, en het genoodzaakt was met de Kerk weder op te trekken onder de vaan van het Historische Protestantisme, die het zoolang verworpen en met smaad overdekt had.

De ontvangen nederlaag werd dadelijk door het Kerkelijk Liberalisme, dat voor-

namelijk in de hoogere kerkbesturen zijn zetel heeft, gevoeld, en bijna oogenblikkelijk werden er, met die voorzigtigheid en plooibaarheid, welke kerkelijke vrijzinnigen eigen zijn, maatregelen beraamd om de gevolgen daarvan af te wenden.

Het uitvaardigen van een zoogenaamden Herderlijken Brief door de Algemeene Synodale Commissie der Nederlandsche Hervormde Kerk was daarvan het eerste gevolg.

Die Brief deed de verwantschap van het kerkelijke met het politieke Liberalisme, en, in de gevolgen, de inwendige breuk, die er bestaat tusschen het Hervormde Kerkbestuur en de Hervormde Kerk, duidelijk aan den dag komen; terwijl tevens de overeenstemming, in vele opzichten, tusschen het Pauselijke en het Hervormde Kerkbestuur, en de vrees van beiden voor het historische Protestantisme, door velen worden opgemerkt.

Daarom zullen wij aan dien Brief eene afzonderlijke en opzettelijke beschouwing wijden.»

CV.

Amsterdam, 21 Mei 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Onder dankzegging aan den Heer, wensch ik u en ons' zelven geluk met uwe nieuwe benoeming tot Lid van de Staten-Generaal. Moge de zegen des Heeren u in ieder opzicht omringen bij de moeilijke werkzaamheden, tot welke het Hem andermaal behaagd heeft u te roepen! Hoe aangenaam is het dat ook de heeren van Lijnden en Mackay weder ingekozen zijn, en dat onze kleine legermagt met eenige personen is versterkt. Amsterdam heeft eene bedroevende figuur gemaakt. Ik verschil in de beoordeeling daarvan met sommige onzer vrienden. Het is mij om het even welke oorzaken daartoe hebben bijgedragen, maar het is een feit, dat het Amsterdamsche protestantisme, op het tijdstip van algemeene opgewektheid en terwijl het zich beroemde op zijne 51000 onderteekenaars, op eene schitterende wijze verklaard heeft dat het door niemand, door geen Christen uit ons gansche vaderland, zoo goed vertegenwoordigd kan worden als door den Israëliet Godefrui! Dit feit karakteriseert het Amsterdamsche protestantisme, en bij een overzicht van de ge-

beurtenissen der laatste weken, dat ik eerlang hoop te ontwerpen, zal het mij uitnemend kunnen te stade komen. Er bestaat te Amsterdam van beneden naar boven een aandrang van levend protestantisme, die hoogst opmerkelijk is, maar door de koele onverschilligheid der hoogere standen tot dusverre bedwongen en gestuit wordt. Ik vertrouw dat ook in dezen, op 's Heeren tijd en onder zijn zegen, de veerkracht der natie onverwachte dingen zal bewerken, en het geloof zal doen triomfeeren over de valschelijk genaamde wetenschap. Ik kan in het algemeen niet juist beoordeelen hoedanig de verkiezingen zijn uitgevallen; mij dunkt nog al redelijk, ofschoon ik gaarne menigen onaangename naam had gemist. Hoe dit ook zij, de Heer roept ons om Hem en zijne waarheid te belijden, en reeds heeft Hij ons doen zien dat het goede zaad, sedert eenige jaren in zijnen naam gestrooid, niet geheel in de aarde is verstikt of verloren gegaan. Op Hem zij dan ook onze hoop voor de toekomst....

uw liefh. Br. in Chr.

* * 13 Junij. Aan J. A. W. — «... Wij hadden eene aangename bijeenkomst over het Seminarie. — Ik heb te Groningen, en onlangs hier, twee uitnemende predikanten der Afscheidenen leeren kennen: Dijksterhuis en Donner, dien ik vroeger te Amsterdam maar even gesproken had. — Wij verheugen ons zeer dat uwe gezondheid redelijk is. — Morgen begint de strijd weer, mogten wij kracht ontvangen om te beantwoorden aan de steeds gewigtiger en moeilijker taak.»

* * 2 Julij. Aan J. A. W. — «Geliefde Vriend! De belangrijke wet is daar^a). Gij weet hoe veel waarde door mij aan uw oordeel gehecht wordt. Meld mij eens welk een indruk de lezing op u gemaakt heeft. Ik vrees het Romanisme; maar ik vrees ook de bestrijding er van door een vrijzinnige politiek.

^a) (Op de Kerkgenootschappen; kenmerkende taak van het Kabinet.)

* * De Nederlander van 14 Julij. — Tegen het orgaan van de Roomsche Catholijken de Tijd. — Over het leven bij de dooden.

«De Tijd beschuldigt de anti-revolutionairen dat zij door eene teruggaande be-

weging, ook op politiek terrein, den Staat trachten te voeren «in het vale rijk der dooden» zoodat «1618 reeds door het graauw der lucht begint heen te schemeren.»

Zij zou het wenschelijk achten, dat de anti-revolutionairen «een oogenblik meester werden van den toestand, en de regering wisten te overweldigen,» omdat dan binne weinig tijds zou blijken, dat hunne beginselen «voor de staatsinstellingen eene sloopende, geene genetische kracht hebben: dat hunne theorie onuitvoerbaar is.»

De Nederlandsche anti-revolutionairen althans zoeken het leven niet bij de dooden. Zij verlangen noch teruggang noch reactie. De anti-revolutionaire partij is, indien men het weten wil, bij uitnemendheid de partij van vooruitgang en beweging. Maar zij wenschen zich te bewegen, zij wenschen vooruit te gaan en voort te leven aan de hand van God, dat is, onder het geleide van zijne onveranderlijke openbaring.

De anti-revolutionairen weigeren twee zaken: 1°. om onbewegelijk te blijven staan bij het knekelhuis van de Roomsche Kerk met hare pausen, heiligen en verouderde bijgeloovigheden; en 2°. om mede te gaan met de liberalen, zoolang dezen God en Zijn Woord verwerpen. De anti-revolutionairen leven voort in de wereld met en zoo als Gods openbaring voortleeft in de historie van het menschelijke geslacht.

Zij weigeren echter ook nog eene derde zaak: het ijveren met de zoogenaamde Conservatieven voor een onvoorwaardelijke handhaving en behoud van hetgeen eenmaal door den draag der omstandigheden is tot stand gekomen.

Het Conservatisme, gelijk het zich in onze dagen en in dit land vertoont, vertegenwoordigt het geslacht dat successivelijk het heidendom tegen het Christendom, het Roomsche-Catholicisme tegen het Protestantisme, de doode regtzinnigheid tegen het liberalisme, handhaafde en conserveerde; dat, tegen wil en dank, door den algemeenen stroom, uit den eenen toestand in den anderen werd medegesleept, en thans in Kerk en Staat de afgesleten theoriën van het liberalisme, om niet in zijne rust gestoord te worden, tracht te conserveeren tegenover de eischen van het levend christendom.

Het is van dit Conservatisme, hetwelk vooral door Protestanten vertegenwoordigd wordt, dat de Roomschen geleerd hebben te smalen op de Dordsche Vaders, en dezen voor te stellen als mannen des gewelds.

De Dordsche Vaders staan bij de anti-revolutionairen in het algemeen in hooge achting; doch niet om, op Roomsche wijze, door hunne oogen te zien, door hun geloof te gelooven, en door hunne spraak te spreken; maar omdat een zelfstandig en ootmoedig onderzoek van Gods Woord den anti-revolutionairen doet zien, dat de nagedachtenis van die mannen, wel verre van smaad en verguizing te verdienen van een wuft en ligtzinnig geslacht, behoort in zegening te zijn bij allen, die even als zij, zich ootmoedig nederbuigen voor de uitspraken van Gods onfeilbaar getuigenis.

De anti-revolutionairen leven, door al de phases van de kerk heen, voort, met al de zich opgevolgd hebbende geslachten, die hebben vastgehouden aan Gods verbond en waarheid, maar zij blijven bij geen van die geslachten staan. Juist omdat

er leven en genetische kracht in hunne beginselen is, leven zij voort tot verdere ontwikkeling; in onderscheiding van de Roomschen, die het leven in grafkelders, en hunne zaligheid bij lijken zoeken; in onderscheiding van de liberalen, die niet met Gods kerk voortleven, maar de kerk het onderste boven keeren, om haar te wikkelen in eene grenzenloze verwarring: in onderscheiding eindelijk van de conservatieven, die, zonder leven en zelfstandigheid, altoos iederen toestand, waarin zij, niettegenstaande hun tegenstreven zijn medegesleept, conserveeren, tot dat zij door een nieuwen zamenloop van omstandigheden weder in een anderen toestand worden overgeworpen.»

* * De Nederlander van 25 Julij. — Over de Pauselijke titulatuur.

«...De titels van Zijne Heiligheid en Heilige Vader zijn in ieder opzicht en in ieder geval, ook dan wanneer men die door de diplomatieke usantiën wilde vergoelijken, ongepast en afkeurenswaard; maar voor de overtuiging van den protestant, die, op grond van Gods woord, in den Paus, zelfs alleen om de stelling die hij zich in de christelijke kerk heeft aangematigd, een zondaar bij uitnemendheid erkent, zijn zij tergend.

Nu verlangen wij niet, dat de regering in hare diplomatieke nota's de bezwaren der protestanten tegen het geheele aanzijn van den Paus ontwikkelen, en hem hunnen afkeer doen gevoelen zal; — ook omtrent den Paus zelfs behoort christelijke bescheidenheid en welvoegelijkheid te worden in acht genomen.

Maar er was genoegzaam gelegenheid om hem met bescheidenheid en welvoegelijkheid te bejegenen, door het bezigen van uitdrukkingen als die van Paus, Pauselijke Stoel, Hof van Rome, enz., die, zelfs blijkens de gewisselde nota's, zeer gebruikelijk en voor niemand aanstootelijk zijn.»

«Juist door de volstreckte heerschappij, welke de Paus over de zielen der christenen, die zich door hem verleiden en medeslepen laten, heeft aangematigd, is zijne inmenging in de inwendige aangelegenheden van andere landen van den krachtigsten en gevaarlijksten aard, en meer te duchten dan een vijandelijk leger aan de grenzen.

Dit is vooral waar met betrekking tot Staten, van welke de Regeringen, ten gevolge van de heerschappij der vrijzinnige begrippen, zich omtrent de godsdienst in zoedanige schijnbaar neutrale stelling hebben geplaatst, dat zij omtrent het christendom gansch en al onverschillig schijnen te zijn.

Wanneer in die omstandigheden, een aanmerkelijk deel der bevolking de Roomsche godsdienst is toegedaan, heeft de Paus een magtigen hefboom in handen, om dikwijls door een enkel woord, de gemoederen in beweging te brengen.

Een volk kan niet zonder godsdienst bestaan; en wanneer dan de Regering over eene gemengde bevolking, gelijk de onze, haren invloed, door de benoeming van Hoogleraren in de godgeleerdheid en de inrigting der lagere scholen, aanwendt om het protestantisme op te lossen in eene ijdele philosophie, heeft zij reeds aan

den Paus omtrent den inwendigen toestand van het land eenen invloed verschaft waarvan zij zichzelve heeft beroofd.

Die invloed kan alleen getemperd worden, door den Paus te houden binnen de palen van het strengste regt; niet door hem complimenten te maken omtrent zijne bescheidenheid en gematigdheid; en het allermint door hem te overladen met de godslasterlijke titels van Zijne Heiligheid en Heilige Vader; benamingen, die uitsluitend toebehooren aan God, Matth. XXIII: 9, Joh. XVII: 11, en door wier toekenning aan den Paus het Protestantsche Nederland al meer en meer onder zijnen invloed geraakt, en medepligtig wordt aan den ontzettenden afval en schuld, van welke de Paus het middenpunt is en de kern.»

CVI.

Amsterdam, 6 September 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben met mijn ver-
toog gereed; het bestaat uit zes opstellen¹⁾; drie doe ik u bij deze
toekomen; de drie anderen hoop ik u binnen een paar dagen te
zenden; ik houd ze voor als nog terug, om ze nog eens bedaard
te kunnen nalezen en daaruit te verwijderen alles wat naar noode-
looze hardheid gelijkt en toenadering zou kunnen in den weg
staan.

Het is mij voorgekomen dat het nog al bedenkelijk zou zijn
zoo de Regering de wet op de kerkgenootschappen introk. Ik
vrees dat aan het geroep van ultramontanen en vrijzinnigen over
zwakheid en vrees geen einde zou komen.

Wij zijn door 's Heeren goedheid welvarende. Met hartelijke
groete en heilbode ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

¹⁾ Het Protestantisme in Nederland.

CVII.

Amsterdam, 17 September 1853.

Geliefde Broeder in den Heer!.... Sedert eenige dagen heeft zich te Amsterdam de cholera geopenbaard, vooral in de buurt waar ik woon; sedert eergisteren avond zijn vier mijner bureu daaraan overleden.

Zoo even hadden wij het ergerlijke schouwspel van een in het luchtruim zwevende luchtballon, waaraan een levend paard gebonden was. Welk een misbruik van Gods schepselen! Wel mag de Bijbel spreken van het zuchtend schepsel. Het is schandelijk dat dergelijke barbaarschheden in een Christenland gepleegd en geduld worden, en dat sommige dagbladen, gelijk bijv. de Amsterdamsche Courant, die toejuichen in plaats van verfoeijen....

Steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

* * 18 Sept. Aan J. A. WORMSER. — «Zeer getroffen door het bericht omtrent de cholera, zouden wij wenschen gedurig bericht van u en uw gezin; van zoo velen die u omringen te ontvangen. De ziekte is ook in den Haag; erg in de buurt van Rotterdam; — maar in den Heer is onze ruste, en vooral voor hen die met ons in geloof vereenigd zijn. Vroeger of later, 't sterfuur komt, en is voor den Christen toch waarlijk niet anders dan «een afsterven van de zonde, en doorgang tot het eeuwige leven.» — Ontzachlijk is de stem die in deze ziekte spreekt. Och, mogt ze door overheid en volk worden verstaan!

Uwe artikelen in de Nederlander zijn Groen tot vreugd en sterkte. — Vermoeid over veler tegenstand, is het zoo goed te gevoelen dat trouwe vrienden naast ons staan, deelen in den strijd — met ons bidden, met ons wachten op de overwinning in Hem die ons heeft lief gehad.

Hij de Heer, onze God, geve ons in leven en in sterven den troost zijner beloften vast te houden, en te zien op Hem die eene verzoenting is voor onze zonden!»

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Het is mij voorgekomen dat door som-

migen, die met uw vertoog hoog ingenomen zijn, de juistheid uwer opmerking aan het slot, voor zoover zij de woorden van den predikant Dermout, in den zin waarin hij ze gebruikt heeft, betreft, in twijfel wordt getrokken ¹⁾. Men beweert dat hij een regtzinnig en vroom leeraar geweest is, en dat het gezegde opgevat moet worden in den geest van een Christen, die slechts het oog op den Persoon van den Zaligmaker gerigt behoeft te houden om den dood blijmoedig tegen te gaan. Het zou mij niet bevreemden dat de Nederlander welligt eene reclame van Ds. van Limburg Brouwer heeft te wachten, waarop ik dan uwe repliek te gemoet zie. Misschien zou het in elk geval wenschelijk zijn dat er bij de afzonderlijke uitgave door u iets bijgevoegd werd, waaruit bleek dat men niets tegen de nagedachtenis van den predikant Dermout bedoeld heeft, en dat de vergelijking met den zesthelf, gelijk ze door u in het licht gesteld is, vooral ook in verband met het opstel van den kleinzoon moet worden beschouwd.

Ik behoef u wel niet te zeggen hoe verlangend wij dagelijks zijn naar goede berigten van u en de uwen in dagen waarin wij zoo treffend aan de onzekerheid van het leven worden herinnerd.

uw vr. en br.

's Hage, 22 September 1853.

CVIII.

Amsterdam, 24 September 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Toen ik gisteren avond uwe waarde letteren van den 22^{en} dezer ontving, heb ik mij dade-

¹⁾ Wormser had geschreven: «Toen de Amsterdamsche predikant Dermout aan het uiterste zijner dagen gekomen was, zeide hij tot een zijner collegas: «Goede Broes! wat wordt de theologie bij het sterfuur klein! al kleiner, zal het nog komen tot een zestehalvs grootte!»

lijk bezig gehouden met het aanbrengen van eenige wijziging in het slot van mijn opstel; doch ik vrees dat mijn schrijven te laat in Utrecht zal aankomen, daar ik reeds gisteren morgen de proef aan Kemink terugzond en hij om de letter verlegen is ¹⁾. Niet gaarne zou ik aan de nagedachtenis van een vrome iets te kort doen; maar ik trof Dermout aan in het gezelschap van vrijzinnigen van de ergste soort, wist niet dat er twee predikanten van dien naam bestaan hebben, heb de Amsterdamsche vromen, die gedurig van hunne oude leeraars gewagen, nooit van Dermout hooren spreken, en dacht dus aan dien, welke met Ypey de geschiedenis der Hervormde Kerk heeft geschreven ²⁾. Bovendien hebben vele oude leeraars uit het tijdvak der Revolutie, ook wanneer zij niet onvroom waren, door hunne halfheid, vrij wat op hunne rekening. Ook wanneer Dermout een vroom en regtzinnig man is geweest, beteekende zijne theologie niet veel; Luther en Calvin zullen over hunne theologie zeker niet op hun sterfbed gesproken hebben, gelijk hij deed. Het zou mij leed doen, indien ik Ds. Dermout verongelijkt had; maar tegen een reclame van

¹⁾ De bijvoeging kwam niet te laat. In eene noot leest men :

«Deze treffende bijzonderheid is medegedeeld in het Maandschrift voor den beschaafden stand, voor 1852, door den predikant G. A. van Limburg Brouwer, in zijn opstel, getiteld: «Hoe heeft men te oordeelen over, hoe te handelen onder de twisten onzer dagen, en bij de tegenwoordige gesteldheid der vaderlandsche Hervormde Kerk?» — «Men verzuime vooral niet,» schrijft hij, «na te lezen Een vredewoord van mijnen vereerden rustenden Ambtgenoot W. Broes, geplaatst in de Vrededeode. Het prijst zich aan door innemendheid, helderheid en geest, en zou het niet te meer ingang vinden, wanneer wij er ons den meer dan tachtigjarigen schrijver bij vertegenwoordigen? De grijsheid heeft immers nog niet al hare achtbaarheid bij ons verloren? Ik kan mij niet weerhouden er uit over te nemen de aandoenlijke populaire getuigenis van mijnen grootvader Dermout, die, aan het uiterste zijner dagen gekomen, tot den schrijver sprak: «Goede Broes! wat wordt de Theologie van het sterfuur klein! al kleiner zal het nog komen tot een zestehalfs grootte!» Zóó sprak de vrome man voor zoo vele jaren; en nu!»

²⁾ Ook over dezen (meer dan Wormser, heb ik hem van nabij gekend) meet met groote behoedzaamheid en in verband met de atmosfeer waarin hij leefde, oordeel worden geveld.

Ds. van Limburg Brouwer zie ik niet op; de repliek kan niet moeilijk zijn, ofschoon ik wel lijden mag dat hij er mij in deze dagen, nu ik te midden van ellendigen mij bevind, van verschoont.

Door Gods goedheid is mijn gezin tamelijk welvarend; maar sedert acht dagen zijn zestien mijner bureu, van de eene brug tot de andere, aan de cholera overleden, behalve nog drie lijdens, die gisteren uit de Pijlsteeg werden weggehaald, en van wie ik nog niets vernomen heb.

Deze omstandigheden brengen ons allen, ofschoon wij rust en kalmte in den Heer genieten, onder een somberen en verslappenden indruk, die mij weinig naar polemiseeren doet verlangen. Doch ook deze soort van strijden is een werk des Heeren, waarin wij kunnen werkzaam bevonden worden wanneer Hij komt. . . .

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

. . . . Hebt gij reeds gezien het antwoord dat het Tijdschrift Ernst en Vrede aan de Nederlander geeft ¹⁾? Het is zeer opmerkelijk, doch, naar mij voorkomt, gaat daarmee het denkbeeld zelf van Gemeente verloren. In hetzelfde No. is een uitmuntend Artikel van denzelfden schrijver ²⁾, over den Heiligen Geest, in verband met uw Protestantisme in Nederland. Indien gij eenige oogenblikken beschikbaar hebt, zou ik gaarne ook iets van uwe hand ontvangen ter toetsing van evengemeld antwoord.

Van harte

uw vr. en br.

's Hage 1 October 1853.

¹⁾ Een Antwoord door Ds. Chantepie de la Saussaye op de vraag van De Nederlander: «Wat zal er eindelijk, of zal er nooit iets, door onze getrouwe predikanten vooral, ter handhaving of verkondiging althans — want ook dit is aanvankelijk handhaving — van het regt der Gemeente op eigen belijdenis en kerkleer worden verrigt?» Ernst en Vrede. II, p. 378—382.

²⁾ Het gewigt der leer des Heiligen Geestes in den strijd met Rome: Door Chantepie de la Saussaye.

Amsterdam, 4 October 1853.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe letteren van den 1^{en} dezer. Laatstleden Zondag avond hebben wij hier een ontzettend onweder gehad; — een man kreeg van den schrik de cholera, en lag gisteren middag te sterven. — Eerst heden ontving ik Ernst en Vrede. Het antwoord aan de Nederlander heb ik vlugtig gelezen; ik geloof dat daarop nog al wat aan te merken is, en zal het gaarne onder handen nemen, zoo de Heer mij het leven spaart ¹⁾. Ik veronderstel dat er geen haast bij is, want ik kan moeilijk bepalen wanneer ik er aan zal kunnen beginnen, vermits mijn broeder, die op mijn kantoor werkzaam is, is ongesteld geworden. Gisteren morgen ging hij onpasselijk van huis... Ik zond dadelijk om onzen docter, die verklaarde dat zóó de cholera begon, en dat het eerste tijdperk daarvan was. Ik heb hem daarop in een vigilante naar huis gebragt; hij werd als cholera-lijder behandeld, en de Heer zegende de middelen, zoodat hij zich weldra in een weldadig zweet bevond en heden veel beter is; — maar, met het oog op Ernst en Vrede, maak ik de

¹⁾ Replik geeft De Nederlander van 13 Oct. — Onder anderen met verwijzing naar La Saussaye's eerste artikel in Ernst en Vrede.

«De schrijver vraagt: «Wat bedoelt men met de benaming: getrouwe Predikanten?»

Zonder in de beantwoording van zijne vragen te treden, zouden wij kunnen volstaan met het antwoord, dat de schrijver zelf in zijn hoogst belangrijk artikel over gezag en vrijheid geeft, waar hij de trouw der gemeente (waartoe immers ook de predikanten behooren?) aldus beschrijft:

«Dat de gemeente (of de geloovigen) alzóó aan de overgeleverde vormen, aan de historische kerk verbonden moet blijven, dat het door haar trouw in deze blijke dat zij er het leven in stort en de ziel van is. In allerlei dagelijksche verrigtingen en verpligtingen zij de geloovige ook kerkelijk trouw: in welke ambtsbetrekking hij in de kerk geroepen worde, of welke plaats, hoogere of nederige hij er ook bekleede, hij zij op die plaats een zout, een licht, een zuurdeesem. Wel zal hij daarmee de kerk niet zuiveren, doch hij zal door zijne trouw voor het zuiveringsproces van den Heer der kerk den weg banen.»

opmerking dat ik voor het oogenblik een uitmuntend werkman mis, en dat de zaak den gewonen loop van mijne overdenkingen nog al heeft verstoord. Echter de Heer zij geloofd, die tot dus verre geholpen heeft. Mijne vrouw, mijne oudste en mijne jongste dochter hebben de koorts; hetgeen ook al niet bevorderlijk is aan de belangen van de Nederlander.

Wat is men langzaam met de uitgave van Het Protestantisme in Nederland! Reeds voor tien dagen zond ik de laatste proef.

Uw liefh. Br. in Chr.

* * «Den 4en October was te Amsterdam door den Algemeenen Kerkeraad tot predikant beroepen Dr. L. S. P. MEYBOOM, destijds te Groningen.

De sensatie door dit beroep in de kerkelijke wereld onzes vaderlands verwekt, is geen geheim der Kerkeraads-archieven, maar een feit onzer Kerk-historie, waarvan elk lid der kerk weet.

Gelijk later in de quaestie-Zaalberg het verzet tegen het Modernisme, zoo heeft in 1854 het verzet tegen de Groninger rigting zich in de Meybooms-quaestie belichaamd.

De onttakeling van de Belijdenis onzer Kerk was, na verloop van het oud-liberalisme, een tweede meer openhartige phase ingetreden.

De Groningsche hoogeschool ontrolde een banier met heldere kleuren. Zij maakte er niet langer geheim van, dat ze der Goddelijke schriftuur haar onfeilbaar en onvoorwaardelijk gezag betwistte; de verborgenheid der godzaligheid aantastte, door de eeuwige godheid van den Christus tegelijk met zijn waarachtige menschheid te bestrijden; dat zij den troost voor leven en sterven niet langer zocht in de voldoenende en verzoenende kracht van het bloed des Kruises, en eindelijk den bron des heiligen levens afsneed door ontkenning van het persoonlijk bestaan des Heiligen Geestes, en daarmee de basis van geheel de Christelijke Kerk, de belijdenis van God Drieëenig beslist en des zich welbewust verwierp.

Dr. Meyboom, die zich sinds bij het Modernisme aansloot, was destijds te rangschikken onder de talentvolste woordvoerders dezer richting. Van beroep op het gesproken woord kon men bij hem afzien. In geschriften was zijn standpunt openbaar.

Verzet tegen zijn beroeping kon derhalve van de zijde der rechtzinnigen niet uitblijven. Het beroep van zulk een man naar een gemeente als de Amsterdamsche, moest de toetssteen zijn, of onze kerkelijke organisatie voor zulk een richting plaats liet.» Dr. Kuyper, het Vergrijp der Zeventien Ouderlingen.

** De Nederlander van 15 Oct. — Beroeping van Dr. MEYBOOM.

Men schrijft ons uit Amsterdam:

«De beroeping, onlangs door den algemeenen Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam uitgebragt op Dr. L. S. P. Meyboom, thans predikant te Groningen, heeft in de Amsterdamsche gemeente algemeene ontevredenheid en verontwaardiging verwekt. Het geschrift van Dr. Doedes, waarin deze de onfeilbaarheid der Apostelen, de Godheid van den Zoon Gods, en de uitdelging der schuld door het bloed des Kruises tegen Dr. Meyboom verdedigt, wordt druk gekocht en gelezen, en eene groote menigte adressen aan den Kerkeraad wordt in gereedheid gebragt, waarin men zich tegen de bevestiging van Dr. Meyboom verzet en verklaart dat men hem niet als Amsterdamsch Leeraar zal erkennen zoolang hij zijne dwalingen niet openlijk heeft herroepen. Ofschoon het ongeloof ook in de Amsterdamsche gemeente, zoowel als overal, vorderingen heeft gemaakt, waardoor een dergelijk beroep is mogelijk geworden, bevat die gemeente eene nog groote schaar, welke met geheel het hart prijs stelt op de grondbeginselen van het Christendom, en zijn er betrekkelijk slechts weinigen die genegen zijn den Heer in Zijn Persoon en Zijne verdiensten stelselmatig te miskennen. Men is verlangend te vernemen of het in onze dagen van «vrijheid en verlichting» mogelijk zal zijn aan de grootste gemeente van ons Vaderland een leeraar op te dringen, die openlijk bestrijdt wat de gemeente gelooft, en die verkondigt wat zij verwerpt, en of de gemeenten inderdaad gebragt zijn tot een toestand van geestelijke slavernij en afhankelijkheid van de Kerkbesturen.»

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend!... Ik wensch spoedig goede berigten van u en de uwen te ontvangen. Groot genoeg deed het mij u te ontmoeten. — Hoe is het met de zaak van Ds. Meijboom?

Minder dan ooit is berekenbaar wanneer de wet op het onderwijs tot stand komt; daarom geloof ik dat wij nu ernstig zullen moeten onderzoeken wat er, met de bestaande verordeningen, en met de toenemende behoefte aan beter onderwijs, ook voor de openbare school zal kunnen worden verrigt ¹⁾.

's Hage, 17 October 1853.

¹⁾ Bij de begroting (waar elk onderwerp ter sprake kan worden gebragt) wees ik op facultative splitsing.. Zie p. 46.

Amsterdam, 19 October 1853.

Waarde Broeder in den Heer!... Over het lager onderwijs hoop ik zoo spoedig mogelijk opzettelijk te denken. Wij zijn op het oogenblik te veel gewikkeld in den strijd met Ds. Meijboom en nog meer met den kerkeraad die hem durfde be-roepen. Mij is zoo even mededeeling gedaan van eene advertentie, die heden avond in de Amsterdammer en in het Handelsblad zal staan. De inhoud bevat eigenlijk, in betamelijke uitdrukkingen, eene vermaning om Ds. Meijboom, wanneer hij hier ooit zijn intrede doet, niet feitelijk aan te randen. Had men mij geraadpleegd, ik zou die advertentie afgeraden hebben, omdat zij dikwijls eene tegenovergestelde uitwerking heeft; ofschoon ik anders menschen ontmoet heb, die ik heb moeten afraden geen schandaal in de kerk aan te rigten. De bedoelde advertentie is echter zoo verstandig gesteld, dat het mij raadzaam voorkomt die in de Nederlander als nieuwstijding over te nemen. Mij is mededeeling gedaan van een uitmuntend adres voor den kerkeraad, hetwelk mij later voor de Nederlander zal worden afgestaan. Wat te doen om de notabelen aan het protesteeren te krijgen? — Ben ik niet onbescheiden, wanneer ik vraag, of er iets aan is, dat de heer Elout minister zal worden? — Onze gezondheid is redelijk wel; ik ben heden morgen naar de Regtbank gereden en terug gewandeld; het laatste beviel mij niet goed.

Met hoogachting en heilbede

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Broeder! Nu Ds. de la Saussaye een repliek met verlangen tegemoet ziet ¹⁾, zoudt ge (met alle menagementen die

¹⁾ Zie p. 38.

hij in zoo vele opzigten verdient) daaraan, dunkt me, ook in verband met de gewigtige Amsterdamsche zaak, kunnen bedacht zijn.

Heden vertrekt mijne vrouw naar Groningen, zoodat ik, in elk opzicht, mijne regterhand mis.

P.S. Juist na u geschreven te hebben, ontving ik dit briefje van de la Saussaye. Wat nu? is het misschien beter bij de behandeling der zaak niet regtstreeks op hem te wijzen?

Mijn vrouw zal u waarschijnlijk twee portretten zenden; het eene voor den architect Boom (zoo ik er hem niet reeds één heb gezonden); het andere voor den heer Knap, die op onze Vereeniging was, broeder van den Voorzitter van Ned. O. te Zwolle.

's Hage, 20 October 1853.

**** De Nederlander van 21 Oct. — Tegen Dr. Meyboom Ds. Broes.**

«Thans nu er door enkele personen vrij wat kracht en ijver ontwikkeld wordt om Amsterdam te maken tot een der stations van het Arianisme, waarvan Groningen het brandpunt is, en nu de onkunde en bekrompenheid van hen, die volharden in het geloof aan de onfeilbaarheid der Heilige Schrift, aan de Godheid van Christus, en aan de schuldruddelgnde kracht van zijn lijden en sterven, weder breed zullen worden uitgemeten, achten wij het niet overtollig de waarschuwendestem in herinnering te brengen van een Amsterdamsch predikant, die in het laatst der vorige eeuw bloeide en wiens nagedachtenis bij de Kerk in gezegend aandenken gebleven is. Petrus Broes, de godvruchtige en wakkere schrijver van De peinzende Kristen, kende de verderfelijke dwalingen, die toen, vooral buitenslands, bij vernieuwing aan het opkomen waren, en thans bij ons als de uitstekendste resultaten der nieuwere wetenschap worden opgedischt. Hetgeen thans wordt voorgesteld als zegeningen, die de zoogenaamde regtzinnigen ondankbaar afwijzen, werd door hem in de bezielde taal des hartelijken geloofs, die tegenwoordig van de geleerden zoo zelden gehoord wordt, afgebeden als een oordeel, en tegen de woelingen van hen, die de Godheid des Verlossers bestrijden, zocht de vrome Amsterdamsche leeraar sterkte en troost in deze onbedriegelijke waarheid: Mijn Verlosser is God!...

Bij den strijd tegen het ongelooft, zoowel als bij dien tegen het bijgeloof, houdt de Christen het oog vooral ook gevestigd op zijne kinderen en het opkomend geslacht. Hoezeer was de eerwaarde Petrus Broes, bij het opkomen in zijne dagen van de verderfelijke dwalingen, die thans in vollen bloei staan, bezorgd

voor zijne kinderen! Die zorg matigde bij hem het jagend uitzigt naarden dood. In een opstel, welks titel aan dergelijke overwegingen is ontleend, schetst hij den treurigen toestand reeds van zijne dagen. En is die toestand in de dagen, die wij beleven niet tienvoudig verergerd, nu de verkondiging en de belijdenis der zaligmakende leer tot de opzienbare zeldzaamheden behooren? nu in de openbare prediking dwaling regel, en het geloof uitzondering schijnt geworden te zijn? nu bijkans alle Kerkbesturen zich tegen de Kerk schijnen verbonden te hebben om haar door list en dwang onder de heerschappij der leugen te brengen? nu velen, alleen azende op schitterende redenaars-talenten, gedurende een leven, doorgebracht bij getrouwen kerkgang, nimmer het Evangelie der zaligheid hebben hooren verkondigen? nu anderen, altoos vrede- en ordelievend, alleen dan hun ongenoegen doen blijken, wanneer zielverdervende dwalingen met eenigen ernst weersproken en gestuit worden? nu waarheid en leugen niet meer beschouwd worden als zaken van leven en dood, maar als de verschillende uitkomsten van koelzinnige redenering? — In zulke dagen hebben woorden van den godvruchtigen Petrus Broes een tiendubbel gewigt.»

CXL.

Amsterdam, 24 October 1853.

Dr. Meyboom is gisteren niet afgelezen; maar heden werd op de Beurs algemeen gezegd dat hij het beroep heeft aangenomen; — er bestaat eenig vooruitzicht dat de notabelen hem een regelmatig kerkelijk proces zullen aandoen; de midden- en geringere standen gedragen zich voortreffelijk. — Ik zie dat de Nieuwe Drentsche Courant boos op mij is. Het berigt dat het geschrift van Dr. Doedes druk gekocht en gelezen wordt is niet uit de lucht gegrepen; Höveker had mij gezegd: „de menschen loopen mij de deur af om de brochure van Doedes; ik heb weêr nieuwen voorraad van Kemink laten komen.“ Ik heb het voornemen opgevat om de Nieuwe Drentsche Courant op de algemeene belangen, in verband met het schrijven van Ds. Chantepie, uitvoerig te beantwoorden, doch bij het spoedig verloop der omstandigheden en gebrek aan tijd, weet ik niet of ik mijn voornemen zal kunnen volbrengen ¹⁾. Heden morgen hadden wij vergadering van het Semi-

¹⁾ Reeds in De Nederlander van 29 Oct. is het eerste artikel.

narie, heden avond hebben wij Schoolvergadering; morgen School-examen, dat mij den geheelen voormiddag zal wegnemen; Woensdag, Donderdag en Vrijdag Regtbank; ik zal doen wat ik kan, en heb voorraad van argumenten genoeg, maar kan niet goed in haast werken....

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Zoo even ontvang ik nevensgaande stukken uit Utrecht. Men is waarlijk niet aan het formaat van de Nederlander gedachtig. Ook zult gij, die met de geheimen der Redactie bekend zijt, wel begrijpen dat ik niet eens den tijd heb om al die stukken behoorlijk te lezen en te oordeelen of de plaatsing wenschelijk is. Ik verlang mij dus in deze zaak van Meyboom enkel op u te verlaten, en alleen datgene op te nemen dat mij door u aangeboden wordt. Een enkel krachtig adres te plaatsen komt mij zeer wenschelijk voor.

Nog iets. Bij de herlezing uwer Artikelen over de Nieuwe Drentsche Courant, zou ik eene afzonderlijke uitgaaf (waaraan, bij den aanvang, ditmaal niet gedacht is) zeer wenschelijk keuren. Het kon, misschien onder gewijzigden titel, voor lagen prijs verkrijgbaar worden gesteld. Indien ge dit goedvindt, heb dan de vriendelijkheid daarover, ook uit mijn naam, aan Kemink met verzoek van bespoediging, te schrijven.

Als altijd van ganscher harte

Uw vr. en Br.

's Hage, 4 November 1853.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Sedert lang heb ik niets van u vernomen. Wij zijn hier dezer dagen in groote drukte. Het denk-

beeld der splitsing van de openbare school in de groote steden, wanneer de bevolking het verlangt, vindt meerderen bijval, of schoon nog niet bij het gouvernement.

Meld mij eens met eenige weinige woorden uw gevoelen omtrent het antwoord van Dr. Doedes aan Ds. Meyboom, in het laatste nummer van Ernst en Vrede.

Van harte

uw vr. en br.

's Hage, 4 December 1853.

* * Mijn ongemeen verlangen naar een brief van Wormser, was allezins, vooral ook met betrekking tot de schoolkwestie verklaarbaar.

In de discussie van 1 December over het onderwijs werd mijn eisch in de hoofdtrekken geformuleerd: «Wat verlangen wij reeds nu van den Minister?.... Hetzelfde wat ik herhaaldelijk in de vorige Kamer te berde gebragt heb: erkenning, ook van wege het Gouvernement, dat de gemengde school facultatief is; dat het wenschelijk is, waar geen overwegende finantieele bezwaren bestaan, in groote steden, als de bevolking het verlangt, de splitsing te doen plaats hebben, en dat daartegen in verordeningen en reglementen geen bezwaar ligt.»

Mr. VAN DER BRUGGHEN, van mijne rede gewag makende, zeide: «Ik acht mij gelukkig van mijne homogeneiteit te kunnen doen blijken. Wanneer men het beginsel dat de gemengdheid niet meer verplichtend moet wezen, op den voorgrond plaatst — wanneer men het den tijd laat om langzamerhand wortel te schieten, — wanneer men alzoo tot de overtuiging zal komen dat het beginsel van verplichte gemengdheid der scholen bij ons vreemd, aan de wet opgedrongen en in dezelve niet inheemsch is en nadeelig voor onze volksopvoeding en voor ons onderwijs, — wanneer men het oor zal leenen aan geachte stemmen uit het buitenland ons toeroepende, waarop ik zou kunnen wijzen, die onze wetgeving op het onderwijs uitnemend achten en daaraan boven andere de voorkeur geven, mits daaruit worde weggenomen de verplichting van gemengd onderwijs, — dan zal de weg gebaad worden voor eene vreedzame oplossing dezer gewigtige quaestie. Ja, ik koester het vertrouwen dat men, langzamerhand tot dat denkbeeld komende, op dien weg voortgaande, van schrede tot schrede weinig moeite zal hebben om eene goede wetgeving tot stand te brengen, door niet veel nieuwe wetten te maken, maar door eenvoudig in de wet van 1806 in eenige opzichten die verbeteringen te brengen, welke aan aller wenschen zullen kunnen voldoen.»

* * De Nederlander van 2 Dec. — Over het Bezwaarschrift tegen Dr. Meyboom.

«... Ruim 500 adressanten maken, waar het de verloochening van de dierbaarste waarheden van het christendom geldt, in verhouding tot de uitgebreidheid der Amsterdamsche gemeente, een slechts gering aantal uit; en toch mag het, wanneer men al de omstandigheden waarin de kerk verkeert in aanmerking neemt, aanzienlijk worden genoemd.

Slechts vijfhonderd personen hebben blijken gegeven van genoegzame belangstelling, moed en veerkracht om hunne stem te verheffen tegen een beroep, waarin veler miskenning of afval van het christendom zich heeft uitgesproken; — in dien zin beschouwd, maken 500 adressanten eene treurige minderheid uit.

Maar die vijfhonderd adressanten zijn voor een groot gedeelte hoofden van huisgezinnen, en bovendien personen voor wie de godsdienst, (wat niet zoo menigvuldig het geval is), de hoofdzak van het leven uitmaakt; in dien zin beschouwd, zijn 500 opposanten, in ééne gemeente, niet zoo gering te achten.

Bovendien zou men zich zeer bedriegen, wanneer men meende, dat het aantal van hen, die de Groninger leeringen verwerpen, zich tot deze 500 adressanten bepaalde.

Velen hebben de adressen, ten gevolge van verschillende overwegingen, niet geteekend, ofschoon zij van de Groninger dwalingen niet minder afkeerig zijn dan de adressanten.

Bij de algemeene onverschilligheid omtrent het wezen van de goddelijke waarheid, is het in veler oogen een onbedriegelijk kenmerk van «wijsheid en weldenkendheid» geworden, zich met dergelijke zaken gansch niet te bemoeijen, en de predikanten te laten prediken wat zij willen; — men heeft een ingewikkeld besef dat het betamelijk is des Zondags eenmaal in de kerk te komen, om zich lijdelijk en zonder bewustheid door de predikanten te laten in den hemel preëken.

Daarom behoort er een zekere graad van moed toe, om de, vooral ook in dit opzigt door het liberalisme bedorven, publieke opinie te durven trotseeren. Velen hebben niet geteekend, omdat zij niet durfden; anderen, omdat zij begrijpen dat hun zalig worden eene zaak is die de predikanten moeten weten, en waaromtrent het niet voegzaam is tusschen beiden te komen.

Maar er is nog iets, wat bij de overweging dezer zaak behoort te worden in aanmerking genomen. Het afleggen van een getuigenis tegen een beroepen predikant is iets waaraan men niet gewoon is; waartoe men gelukkig niet gemakkelijk overgaat; en waartoe men alleen door een buitengewonen andrang van het geweten besluit.

Daarom zijn, bij een eersten stap van de zijde der gemeente om op de prediking harer leeraren invloed uit te oefenen en van eigen overtuiging te doen blijken, vijfhonderd opposanten niet te verachten.

Doch er is meer; er is grond om zich te verblijden, dat het aantal adressanten zelfs tot ruim vijfhonderd geklommen is.

Na het uitbrengen van een beroep toch, wordt aan de gemeente een predikant voorgesteld, wiens naam aan slechts enkelen van haar bekend is, en wiens persoon en gevoelens haar in den regel geheel en al onbekend zijn.

Ongeveer drie weken worden haar gelaten om hare bezwaren tegen den beroepene in te brengen. Het spreekt wel van zelven, dat zij, door onbekendheid met den persoon die haar zoo geheel onvoorziens wordt voorgesteld, daartoe doorgaans te eenenmale buiten staat is, en dat daarom hare stilzwijgende goedkeuring, indien zij door den kerkeraad verschalkt wordt, niets beteekent.

Maar, zelfs bij een beroep als dat van Dr. Meyboom, die, als een ijverig Schrijver, en vooral ook ten gevolge zijner discussie met Dr. Doedes, niet zoo onbekend was, heeft het inbrengen van bezwaren zijne eigenaardige moeilijkheden.

De getrouwe Hervormden nemen van die geschriften, als die van Dr. Meyboom, gewoonlijk geen kennis; die geschriften maken althans niet hunne lievelingslectuur uit. Bovendien bevat de Amsterdamsche gemeente eene groote schaar van eenvoudige en stille godvruchtigen, die door hun stand in de maatschappij niet van nabij bekend zijn met den strijd, die er op het gebied van de kerk gevoerd wordt.

Wanneer men nu in aanmerking neemt dat het Bezwaarschrift tegen een beroepen predikant; gelijk ook billijk is, behoorlijk gemotiveerd moet zijn, dan zal men moeten toestemmen dat van de gemeente iets gevorderd wordt wat zelfs de krachten van geoefende theologanten te boven gaat.

Binnen drie weken tijds moet zij, aan wie door de wetenschap doorgaans de bevoegdheid betwist wordt om over de godsdienst mede te spreken, zich de haar meestal onbekende geschriften van een haar veelal onbekend godgeleerde, die haar eensklaps wordt voorgesteld, aanschaffen, zich den inhoud van die geschriften eigen maken, en ten gevolge daarvan een gemotiveerd Bezwaarschrift ontwerpen, teekenen en inzenden.

Is het dus te verwonderen, dat er, bij overvloed van bezwaren, zoo zelden van het inbrengen van bezwaren gehoord wordt? En is het dan niet duidelijk dat de bezwaren, die er tegen het beroep van Dr. Meyboom bestaan, van overwegend belang moeten zijn, om genoegzame belangstelling en veerkracht tot het overwinnen van zoo vele moeilijkheden in te boezemen?

De speculatie der boekverkoopers, die geschriften van Dr. Meyboom hebben uitgegeven en thans met het uitgebragte beroep hun voordeel doen om ze te plaatsen, heeft uitnemend medegewerkt om zijne geschriften te Amsterdam bekend te maken; en eerst thans, nu hun inhoud den tijd gehad heeft in de gemeente bekend te worden, breidt zich de afkeer van zijne gevoelens algemeen, ook onder de geringere standen, ook onder de verstandigen en weldenkenden, (onverschilligen) uit.»

CXII.

Amsterdam, 7 December 1853.

Waarde Broeder in den Heer! Ik heb met het uiterste genoegen uwe redevoeringen over het onderwijs en de belangen der Hervormde Kerk gelezen, voor zoo verre onze Amsterdammer die mededeelt. Het is mij regt aangenaam dat de overtuiging van de noodzakelijkheid om de openbare school, waar dit kan, te splitsen, veld wint. Ook op dit punt zullen wij echter geduld en lijdzaamheid noodig hebben. Ik hoop eerlang de belangen van de school weder meer ernstig ter harte te nemen, doch ben thans nog te veel in de Kerk verdiept. Ik heb een uitvoerig verhoog onder handen (dat echter niet spoedig gereed zal zijn) over het onzedelijke van het liberalisme, in zijne handelingen en strijd tegen het Protestantisme. Het verregaande liegen, bedriegen en lasteren door de vrijzinnigen kan er niet langer door; — de Schrift leert ons dat ketterijen vruchten zijn des vleesch; ik wensch den strijd eens ernstig te brengen voor de consciëntie. —

Het antwoord van Dr. Doedes aan Dr. Meyboom laat bij mij wel iets te wenschen over; het is dunkt mij niet volledig, en mist weder de warmte van het geloof en van belangstelling in het heil der Kerk. Met hetgeen Dr. Doedes zegt kan ik mij wel vereenigen; maar de vraag blijft onbeantwoord of bijv. een predikant, die zich in opregtheid aan den Bijbel onderwerpt, de Hervormde gemeente mag maken tot een Remonstrantsche, Doopsgezinde of Luthersche gemeente, en haar alzoo haar eigendommelijk Hervormd karakter mag doen verliezen.

Sedert een paar dagen ben ik ligt ongesteld, ben koortsachtig en heb een gezwollen voet; ik kan nog uitgaan, maar niet goed werken.

* * 28 Dec. Aan J. A. WORMSER. — «Geliefde Vriend! Ik begrijp zeer wel dat gij het in deze dagen zeer volhandig hebt, en werd des te aangenamer verrast door uw krachtig woord over de Morgenster. Hetgeen ge omtrent Ds. Meyboom schrijft acht ik gansch niet onwaarschijnlijk; het is ontduiken van pligtmatic oordeelvellen: maar tevens een bewijs dat men zich gansch niet alvermogenst gevoelt.»

* * De Nederlander van 29 December. — Beroeping van Dr. Meyboom.

«Wij hebben ons pleit, voor wie het Evangelie kent, lang verloren, zegt men. Indien dit zoo ware, zou de partij van de Morgenster minder ongerustheid aan den dag leggen. Ons pleit wordt nimmer verloren, omdat Gods Woord nimmer wankelt, — Christus, God en Mensch, onze Rotssteen is, — en zijn zoenbloed, van oneindige kracht en waardij, steeds de grondslag en het middenpunt zal blijven van de blijde boodschap onzer verlossing. Ons pleit wordt nimmer verloren, omdat wij geen ander pleit hebben dan Christus zelf, hetwelk uitgedrukt is in deze woorden: «de Steen dien de bouwlieden verworpen hebben, deze is tot een hoofd des hoeks geworden.»

Inderdaad, er is een tijd geweest waarin het aan de partij van de Morgenster maar al te zeer gelukt scheen om den Bijbel in verachting en in vergetelheid te brengen; Christus in zijn Middelaarsverdiensten te doen vergeten; den Geest der genade, Hem in zijn Persoon en in zijn werk smadende, van Kerk en Vaderland te doen wijken; iedere christelijke waarheid, door het voorgeslacht tot in den marteldood gehandhaafd, onder den naam eener vermolmde dogmatiek verdacht en gehaat te maken; elk blijk van geloof en godzaligheid, dat eenigermate scheen te beantwoorden aan de diepte en den ernst van het christendom, tot een aanfluiting in den lande te doen zijn; en het volk een Evangelie voor te spiegelen zonder grondslag en zonder inhoud.

Maar die tijd is voorbij; de oogen gaan open en velen, zeer velen bespeuren dat de mannen van de Morgenster een Evangelie verkondigen, hetwelk hen plaatst in een voortdurenden toestand van strijd, niet alleen met de Hervormde, maar met de algemeene Christelijke Kerk; hetwelk hen de goede belijdenis van reformateurs en martelaren doet smaden als vermolmde dogmatiek, en dat hen dan ook behoefte doet hebben aan een Bijbel die niet onfeilbaar is en waarvan men maken kan wat men wil.

Dit wordt gezien en opgemerkt, ook door hen die zich daarover niet uitlaten of uitlaten kunnen in het openbaar. Deze verandering in de overtuiging van het volk ontsnapt aan de opmerkzaamheid van de mannen van de Morgenster niet, en de grofheid en hatelijkheid, welke zij dientengevolge tegen de voorstanders van de Hervormde Kerkleer bij toeneming aan den dag leggen, zal bij het volk de overtuiging voltooijen dat het kerkelijk liberalisme zijn oorsprong en grondslag heeft in onzedelijkheid. Want ook deze Schrift kan niet gebroken worden: «De werken des vleesches nu zijn openbaar, welke zijn..... ketterijen.» De leer der waarheid, die naar de godzaligheid is, zoo vol en zoo krachtig door de Hervormde Kerk beleden, wordt niet verworpen omdat men haar niet begrijpt, of omdat zij niet zou beantwoorden aan de eischen der wetenschap, maar omdat men geen lust heeft aan de praktijk der godzaligheid, waartoe de omhelzing van die leer leiden zou.»

1854.

* * Het jaar waarin het streven naar toenadering der confessionele met de ethisch-irenische rigting op jammerlijke teleurstelling uitliep. Ook dit tijdsgewricht is kenmerkend voor Wormsers doorzicht en beleid, met christelijke liefde en onvermoeide werkzaamheid gepaard.

* * 4 Jan. J. A. W. — «Mijne vrouw en ik bieden u en mevrouw Groen onze nieuwjaarsgroete aan, en bidden dat 's Heeren zegen op u en uw huis moge rusten, en dat Hij u verder voor uwe zoo gewigtige werkzaamheden moge bekwaam maken. Het afgelopen jaar was in vele opzichten gunstig, en met betrekking tot ons vaderland voor Gods koningrijk niet onvruchtbaar. Ik geloof dat de beginselen, die wij voorstaan, aanmerkelijk bevorderd en uitgebreid zijn geworden, en dat de oogen van niet weinigen zijn opengegaan. Moge de Heer verder zijnen zegen gebieden, en voor Vaderland en Kerk nog eens betere dagen doen aanbreken!»

* * De Nederlander van 11 Januarij — Kerkleer.

«Kerkleer is, volgens Prof. Hofstede de Groot, in eene Christelijke Kerk ongeoorloofd, in eene Evangelische Kerk ondenkbaar, en bestaat niet in de Nederlandsche Hervormde Kerk.

De Kerkelijk-vrijzinnigen verlangen dat de Kerk vrijheid zal genieten, en dat zij niet langer door de banden en kluisters eener gemeenschappelijke belijdenis bekneld zal worden; — zij wenschen haar daarom van hare leer en belijdenis te ontheffen.

Evenwel zal er, ook dan wanneer hare leer en belijdenis ter zijde gesteld zou zijn, in de Kerk altoos geleerd en beleden worden; doch natuurlijk alleen en uitsluitend door leeraren en hoogleraren.

Indien de Hervormde Kerk dus dwaas genoeg ware om te luisteren naar het Sirenen-gezag der vrijzinnigen, zou in de Kerk hetzelfde plaats hebben wat in

den Staat gebeurt, wanneer de beginselen der vrijzinnigen triumfeeren. Het volk zou, in naam der vrijheid, van zijne vrijheid om zelfstandig te gelooven en te belijden beroofd worden, en geheel geraken onder het geestelijke despotisme van hen, die zich de heerschappij in de Kerk hebben aangematigd, en die heerschappij voor altoos trachten te bevestigen.

Eene Kerk zonder belijdenis; leden zonder zelfstandige, gevestigde overtuiging omtrent hunne hoogste en eenwige belangen, — en toch leeraren, die ieder op zichzelf, eene eigene overtuiging hebben, en deze overtuiging door prediking en onderwijs aan de leden trachten mede te deelen en in te prenten! Men ziet dat men de gansche kerk, wat haar geloof en belijdenis betreft, wil doen opgaan in de overtuigingen van iederen afzonderlijken predikant.

Grootere afhankelijkheid en volstrechter verlies van vrijheid en zelfstandigheid is er voor de gemeenten niet denkbaar, dan dat zij hare eigene overtuiging en belijdenis zouden moeten opgeven, en ieder oogenblik zouden moeten gereed zijn om de afwisselende en uiteenlopende gevoelens van hare leeraren als waarheid en als hare belijdenis te ontvangen.

Op die wijze zou men eene Kerk verkrijgen, die zelve niet gelooft en niet belijdt, maar die steeds eenige honderdtallen van predikanten in haar midden ziet optreden, om haar te verkondigen wat waarheid is; doch, onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij het verkondigde wel als waarheid ontvangen en in zich opnemen zal, maar toch zonder dat zij dit immer als haar geloof en hare overtuiging mag belijden.

De gemeente mag, ook dan wanneer zij hare tegenwoordige belijdenis loslaat, nimmer, ook zelfs niet door de prediking, die thans tot haar gerigt wordt, komen tot eene gevestigde overtuiging, welke zich als gemeenschappelijke belijdenis openbaren zou. Want de Groninger leeraren wenschen zich de bevoegdheid voor te behouden, om hetgeen zij heden als waarheid verkondigen, morgen als leugen te doen voorkomen, en in dat geval is de gemeente verplicht de leeraars op nieuw te volgen in hunne overtuiging, hetgeen onmogelijk zou zijn, indien de gemeente eene eigene overtuiging en belijdenis bezat of verkreeg.

Het opheffen van alle kerkleer en kerkelijke belijdenis heeft dus geen ander doel dan om alle vrijheid aan de kerk te ontnemen, en haar te brengen onder een geestelijk despotisme van hare leeraren.

Het liberalisme in de Kerk beoogt hetzelfde wat door het liberalisme in den Staat wordt nagejaagd: de ontneming aan het volk van zijne regten, in naam der vrijheid, opdat het volk aan zijne vrijzinnige leiders de vrijheid zou geven naar willekeur te heerschen.

Kerkleer zal ongeoorloofd zijn in eene Christelijke kerk, zal ondenkbaar zijn in eene Evangelische kerk, en zal niet bestaan in de Nederlandsche Hervormde kerk, zoodra hare leden zullen hebben opgehouden persoonlijk en zelfstandig te gelooven en te belijden, en hare leeraars, regtstreeks of zijdelings, verklaard zullen hebben dat zij zelve niet langer weten wat

zij den volke als goddelijke waarheid hebben te verkondigen; — dat is, wanneer de kerk, in hare leeraars en leden, alle kerkelijke en christelijke zelfbewustheid zal verloren hebben; — een toestand, dien de vrijzinnigen ijverig bezig zijn te scheppen.

Want de geheele strijd tegen de Formulieren der Hervormde kerk heeft zijnen grond in afkeer en verloochening van de christelijke grondwaarheden, die daarin vervat zijn. Het is niets dan onwaarheid en misleiding, wanneer men beweert dat de voorstanders van de Kerkleer de leeraars zouden wenschen te dwingen, om de grondbeginselen van het christendom in bepaalde vormen en spreekwijzen voor te dragen. Integendeel, bij een frissche en vrije verkondiging van die grondbeginselen, zou er weinig aan de Formulieren worden gedacht. Maar het is, omdat de meeste leeraren die grondbeginselen, onder de leus van te ijveren voor de vrijheid der kerk, verzaken, dat men hun de Belijdenis der Kerk voorhoudt, om hun de onchristelijkheid van hunne handelwijze en het onrecht, dat zij der Kerk, die sinds lang tot zelfbewustheid gekomen was, aandoen, te doen beseffen.»

CXIII.

Amsterdam, 21 Februarij 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u N°. 3 van het opstel over het Klassikaal Bestuur te doen toekomen. Ik hoop thans nog met eenige algemeene opmerkingen te besluiten. — Wat dunkt u, zoo ook het Prov. Kerkbestuur en de Synode erkennen dat de leer van Dr. Meyboom met de formulieren van eenigheid strijdt, van de raadzaamheid en de mogelijkheid om dit beroep voor de burgerlijke regtbank te brengen? Acht de Amsterdamsche regtbank zich competent, dan houd ik het er voor dat zij volstrekt onafhankelijk vonnissen zal. — Ter verlevendiging van de Kerk zou het, dunkt mij, zeer wenschelijk zijn dat er eens weder eene vergadering plaats had als die van 18 Augustus 1848. — Heden avond zullen onze vrienden vergaderen, om eene Vereeniging tot stand te brengen gelijk de Rotterdamsche. De titel zal zijn: Ver-

eeniging ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Nederlandsche Hervormde Kerk. Al de aanzienlijke vromen schijnen zich te zullen onttrekken.

Mijn toestand is, door 's Heeren goedheid, sedert vrijdagavond aanmerkelijk verbeterd; ik kan mijn stoel weder bereiken.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

* * Onder de leiding van een man als Wormser, scheen mij het vormen van dergelijke Vereenigingen uitnemend.

Evenwel, naar aanleiding van zijn beklag over het gemis van bijval der aanzienlijken, was, dacht ik, een ernstige wenk omtrent de wenschelijkheid der voorlichting van deskundigen in kerkelijke en kerkregtelijke zaken niet overtoollig.

Daarom schreef ik in *De Nederlander* van 16 Maart het volgende:

«Wij zouden evenmin durven aanraden als afkeuren Vereenigingen, gelijk zich te Rotterdam, 's Hage, Amsterdam, ter verdediging van de leer en de regten der Nederduitsche Hervormde Kerk hebben gevormd.

Wij zien daarin een verblijdend teeken van Christelijke belangstelling niet alleen, maar ook een onvermijdelijk gevolg der lijdelijkheid van de meesten dergenen van wie men, op kerkelijk terrein, wederstand tegen den overmoed waarmede de grondslagen van het Evangelisch geloof aangerand worden, tegemoet zag.

Maar, we ontveinzen ons niet dat deze Vereenigingen ook nadeelig werken; vooral wanneer diegenen zich aan deelgenootschap en medewerking onttrekken, van wie hartelijke ondersteuning en verstandige leiding inzonderheid mag worden verwacht.

Wenschelijk is het zich te vereenigen tot gebed, tot stichting, tot onderling overleg; zamen te spreken waar men hulp, raad, samenwerking noodig heeft. Ook zijn er plaatsen waar het vormen van een vaste kern van weêrstand tegen het ongelooft misschien onberekenbaar nut zou kunnen hebben. Intusschen houde men in het oog dat zoodanige Vereenigingen, als vaste lichamen, ligt uit verkeerden ijver, hetzij tot eene vooral thans noodlottige Afscheiding, hetzij, door verwarring van hoofd- en bijzaken, tot nieuwe verdeeldheden kunnen brengen.

De eenvoudige Christen die, met Gods Woord in het hart, de verklaring aflegt: «Eén ding weet ik dat ik blind was en nu zie,» moet, al zou de verloochening van Christus in zijn persoon en werk algemeen zijn, in het ootmoedig en biddend geloof kunnen zeggen: «Ik ben verstandiger dan al mijne leeraren, omdat uwe getuigenissen mijne betrachtingen zijn.» Hieruit volgt niet dat hij tot het bestrijden van de redeneringen der valschelijk dusgenaamde wetenschap, of tot een oordeel over hetgeen ter verdediging van het regt der Gemeente moet worden verrigt, bevoegd is,

Dit althans worde niet vergeten: waar Vereenigingen ontstaan, is verstandig en bedachtzaam overleg, omtrent oorzaak, doel en middelen van het gemeenschappelijk optreden, onmisbaar.

Een treffend bewijs en voorbeeld van zoodanig overleg geeft het Reglement van de Vereeniging te Amsterdam.»

CXIV.

Amsterdam, 24 Februarij 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoeg u een berigt voor de nieuwstijdingen te doen toekomen. Er zijn ongeveer 600 man opgekomen; maar, daar het behandelen van de beginselen en van het Reglement veel tijd wegnam, waardoor het nacht werd, smolt de vergadering langzamerhand, en hebben slechts ruim 200 geteekend; de gelegenheid tot teekenen is opengesteld bij van Peurse.

Hierbij ontvangt u het slot van het opstel over het Klassikaal Bestuur ¹⁾. Sommige vrienden vinden het te kras, en schijnen geschrikt. Mij dunkt dat, zoo men genezing beoogt, de wond gepeild moet worden. Het is mijne volle overtuiging dat liberale predikanten, die weten wat zij doen, in den toestand van de ergste goddeloosheid verkeer.

Wat is het protest van eenige kerkeraadsleden tegen het beroep van Ds. Zaalberg een aangenaam verschijnsel! Indien Ds. Zaalberg wordt afgekondigd, is het te hopen, dat ook de Gemeente protesteert. De vrijzinnige predikanten behooren bij ieder beroep, dat op hen wordt uitgebragt, met protesten te worden begroet.

Mijne gezondheid is redelijk, maar mijne krachten zijn weinig.

Uw llefh. Br. in Chr.

¹⁾ Het Klassikaal Bestuur van Amsterdam is opgenomen in De Nederlander n°. 1121, 1125, 1127 en 1130.

**** De Nederlander van 28 Februarij — Over de Vereeniging voor de leer en de regten der Hervormde Kerk.**

«Ten gevolge eener uitnoodiging in de Amsterdamsche Courant, had op Dingsdag, den 21 Februarij l.l., in het Odéon te Amsterdam eene vergadering plaats, waaraan door een groot aantal mansledematen van de Hervormde gemeente werd deelgenomen. Het doel der vergadering was om, bij den tegenwoordigen betreurenswaardigen toestand van de Hervormde Kerk, maatregelen te beramen tot handhaving van hare leer en regten. Ruim twee honderd der aanwezigen hebben zich dadelijk geconstitueerd tot eene Vereeniging ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Nederlandsche Hervormde Kerk, waarvan de Statuten, naar wij vernemen, eerlang door den druk zullen worden bekend gemaakt.

Het is zeer te bejammeren dat het onverantwoordelijk pligtverzuim der Kerkbesturen om voor de handhaving van de erkende Kerkleer te waken tot dergelijke maatregelen, waardoor de niet-gebruikte of misbruikte herdersstaf hun eindelijk ontvallen zal, aanleiding geeft. Maar, bij het toenemend verdringen uit de Hervormde Kerk van iedere christelijke waarheid die met de zaligheid in verband staat, en bij den toenemenden overmoed van de voorstanders van het Ongeloof, kunnen wij niet anders dan erkennen dat de leden der Kerk het aan God, aan zichzelf en aan hunne kinderen verschuldigd zijn, door alle wettige middelen te voorkomen dat zij door overmagt en geweld van het Christendom tot een verfiind Heidendom zouden worden overgevoerd. Uit hoofde van den zorgwekkenden toestand, waarin de Hervormde Kerk in dit opzigt verkeert, moeten wij het dus prijzen dat Vereenigingen, als de bovenvermelde, zich over het gansche land beginnen te verspreiden. Daardoor zal het voor trouwelooze Herders en Kerkbesturen op den duur onmogelijk worden de Kerk te behandelen als een wingewest van het Ongeloof.»

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Broeder! Wij verheugen ons zeer over uw aanvalkelijk herstel. Uw stuk, gisteren avond ontvangen, zal morgen, hoop ik, in de Nederlander staan ¹⁾. Ook het artikel uit de Engelsche courant vind ik merkwaardig ²⁾. Ik verwacht wel dat

¹⁾ Zie p. 58.

²⁾ The News of the Churches.

In dit opstel wordt gewezen op den noodlottigen invloed waarin Nederland, door de overbrenging, eerst van Fransche theoriën, in lateren tijd vooral ook

er hier door sommigen, vooral uit den burgerstand, tegen Ds. Zaalberg zal worden geprotesteerd. Onder mijne vrienden vind ik daartoe niet veel opgewektheid; vooral ook omdat de afwijkingen niet zoo sterk, en althans niet zoo bewijsbaar zijn, als bij Ds. Meyboom. Zelf weet ik nog niet regt wat in deze te verrigten. Is het noodig, bij de bekendheid van mijne zienswijze, mij ook thans weder op den voorgrond te stellen? wat dunkt u?

Gaarne verneem ik spoedig dat gij in beterschap toeneemt, terwijl ik met u de u bekende gevoelens verblijf

Uw vr. en br.

's Hage, 15 Maart 1854.

van Duitse wanbegrippen, geraakt is. Meer bepaaldelijk op de strekking ook der Groninger School; op hetgeen haar, vergelijkenderwijs met het dorre rationalisme, aantrekkelijk maakt; op het onbestemde van haar gevoels-theologie, zoodat ze, van naderbij bezien, noch kracht noch licht heeft, maar aan een nevel gelijk is; met een leer die geen zonde, in den schriftuurlijken zin van het woord, kent; geen bloed der verzoening, geen onfeilbaarheid der Heilige Schrift, geen Geest der waarheid, die, in haar stelsel, met den gezuiverden geest der menschheid verward wordt.

Voorts wordt melding gemaakt van de onderscheidene rigtingen in de Hervormde Kerk. Van de Afgescheidenen die, met prijzenswaardige bedoeling, een zijpad zijn ingeslagen, en wier invloed gering is. Van den strijd in het Kerkgenootschap, door sommigen bij wie meer leven dan regtzinnigheid; door anderen bij wie meer regtzinnigheid dan leven; door nog anderen bij wie vereeniging van beide vereischten is, en van wie eene gunstige werking kan worden verwacht.

Aan het slot leest men hoofdzakelijk dit: «Het meest verblijdende teeken is dat onder de midden- en lagere standen er nog sterke gehechtheid aan de oude waarheid bespeurd wordt, en dat zij dagelijks meer met den adem des levens worden beziel. Ofschoon aan de oppervlakte zooveel verwarring zich vertoont, het har van het land is nog gezond, en het schijnt dat de Geest van God daarin zijn levenwekkende kracht, ter voorbereiding van een beter toekomst, openbaart.»

** De Nederlander van 17 Maart. — Het regt der Gereformeerden in de Gereformeerde Kerk.

«...Ik begrijp maar volstrekt niet waarom de Gereformeerden in hunne

eigene Kerk moeten gescholden worden, en aangeduid als eene partij, als eene sekte, als onruststokers. Ik vraag nog eens, is het dan zoo vreemd, dat er in de Gereformeerde Kerk gereformeerden zijn? Mogen er in de Gereformeerde Kerk geene gereformeerden wezen? Mag in de Gereformeerde Kerk iedere leer worden uitgesproken en verdedigd behalve de Gereformeerde leer? De vrijzinnigen weten het ook wel dat dit te beweren ongerijmd zou zijn; maar omdat zij zich gewetenloos gevestigd hebben in eene Kerk waar zij niet behooren, schreeuwen zij hard om de aandacht van zich en hunne booze stukken af te leiden, en het te doen voorkomen, alsof, niet zij, maar de Gereformeerden in de Gereformeerde Kerk een partij, een sekte, en de onruststokers waren.

De Gereformeerden, maar ook zij alléén, zijn in de Gereformeerde Kerk op hunne plaats, en hebben daar regt van spreken. Alles wat in strijd met dit regt geschiedt, is, hoe hoog het geschreeuw der tegenpartij ook stijge, het schadelijkste onregt en geweld, dat God aan de werkers dier ongerechtigheid bezoeken zal. Neen, de Gereformeerde gezindheid, hoezeer thans ook gesmaad en miskend, is geene partij, geene sekte in de Gereformeerde Kerk. Het protestantsche Nederland moet blozen, wanneer het een oogenblik overweegt in welk eene houding het zich geplaatst heeft tegenover die Gereformeerde godsdienst zijner vaders, welke onder de grootste jammeren en den langdurigsten strijd hun sterkte en hun troost is geweest, en de aanleiding en grondslag was van al die grootheid van Nederland, waarop het nageslacht thans nog, dikwijls in bestraffenswaardige onwetendheid, zich verheft. Neen, de Gereformeerden zijn in de Gereformeerde Kerk geene sekte, geene partij! Zij zijn te midden van een trouweloos en afvallig geslacht, dat met zijne verwaandheid en dwaze wetenschap God zelven lessen zou willen geven, de smaaddragers van die godsdienst, welke de vaders, met het oog op Gods onwankelbare genade en trouw, door stroomen van bloed en vuur, deed uitgaan van Rome's en Spanje's dwingelandij, en in dit land de grondslag werd van alle burgerlijke en godsdienstige vrijheid, die thans onder de heerschappij van het liberalisme weder dreigt verloren te gaan. Daarom, welke smaad door schrijvers van dag- en weekbladen over de getrouwe Gereformeerden wordt uitgestort, die smaad keert op hunne eigene hoofden terug, en stelt hen, naarmate hij erger is, te meer als een afvallig en trouweloos geslacht ten toon.»

CXV.

Amsterdam, 28 Maart 1854.

....Ik heb den bijgaanden brief gelezen en herlezen, — en ben geneigd om te adviseeren tot plaatsing. Niet omdat ik iedere uit-

drukking en iedere beschouwing goedkeur; maar de kranke kerk heeft behoefte aan den in dien brief doorstralenden geest van cordaatheid, en de tegenstanders hebben behoefte om te weten wat er in de gemoederen omgaat. De Redactie zou er misschien kunnen bijvoegen dat zij den brief plaatst, ook om het geven van inlichtingen uit te lokken, die zij vooralsnog niet in staat is zelve te leveren. Misschien zou de heer Feringa, voorloopig president van de Vereeniging, bereid zijn den brief te beantwoorden; misschien zou hij het mij verzoeken.

De schrijvers van den brief hebben, met betrekking tot de Vereeniging, sommige zaken niet begrepen; gedeeltelijk door onbekendheid met de omstandigheden, gedeeltelijk omdat hunne verwachting te hoog gespannen was. Er is nog geen bestuur benoemd; het uur was te ver verlopen, toen men de eerste reis te zamen was. Zij die verzocht werden lid van het bestuur te worden verontschuldigten zich. Daardoor is het geheele beleid der zaak vooralsnog in handen van den heer Feringa gebleven. Deze schijnt mij tot raadsman te hebben gekozen. Het programma en reglement zijn door hem gesteld. Hij las mij het concept voor, toen ik in hevige pijnen lag en zeer verzwakt was. Sommige opmerkingen heb ik hem gemaakt, die gereedelijk zijn aangenomen. Maar, al ware ik gezond geweest, zou ik niet hebben durven aanbieden een ander concept te maken. Ook oordeelde ik dat deze vrienden zelve eens moesten toonen wat zij vermogten. Als ik nu in aanmerking neem dat de vereeniging bestaat uit ambachtslieden, winkeliers, kantoorbedienden en een paar onderwijzers, dan ben ik met hunne verrigtingen zeer tevreden. Heden over acht dagen zullen zij hunne eerste vergadering hebben. Zij zijn thans bijna 300 leden sterk. Op die vergadering zullen zij een Bestuur benoemen. Feringa heeft mij verzocht twee adressen te stellen betreffende de nieuwe Bijbelvertaling; ik hoop dat men den vorm bescheiden zal achten, en heb geen vrees dat men den inhoud slap zal oordeelen. — De schrijvers van den brief hebben niet begrepen wat de Vereeniging door donateurs verstaat. Zij bedoelt daarmede geene Hervormden buiten

Amsterdam; maar Amsterdammers, die geen leden zijn van de Hervormde Kerk. De beide heeren Teding van Berkhout (leden van de Engelsche kerk) en ik zijn tot dusverre de eenige donateurs. Heden over acht dagen zal de heer Feringa voorstellen aan de donateurs toegang tot de Vergaderingen en een adviseerende stem te geven.

**** De Nederlander van 13 April. — Onmisbaarheid van het juridische standpunt.**

«...Wij mogen het juridieke standpunt thans, naar mijne gedachte, minder dan ooit loslaten. De vasthouding daarvan is het eenige middel om gemeenschappelijk te handelen. Al het andere loopt uit op bespiegeling en verstrooiing. De gemeederen zijn sterk in beweging; doch alles ademt een Christelijken geest. Indien de leidlieden slap worden, vliegt alles uit elkander, en zal men bij hoopen afscheiden. Afscheiding zou thans het noodlottigste wezen wat er zijn kan, en de toekomst voor Land en Kerk geheel bederven. Hoedanig is nu, wanneer men op het geheel der Kerk ziet, de toestand van de Hersteld Luthersche, met hare regtzinnige vormen? Zelfs de Evangelisch-Luthersche, die tot het heidendom scheen terug te keeren, geeft weder groene uitspruitsels; doch waar het aan strijd ontbreekt, worden geene teekens van leven gezien. Ik vrees dat het zoo ook zalgaan met de Afscheiding in het derde of vierde geslacht. Nu is de algemeene strekking onder de Hervormde geloovigen, vooral na de uitspraak van het Klassikaal Bestuur, aanvallend handelen of afscheiden; geen lijdelijkheid meer. Om gemeenschappelijk te handelen hebben wij vooral behoefte aan het juridieke standpunt, met ruimte voor verbetering en geloovige reformatie. Waar vooruitgang en hervorming niet op den vasten bodem der kerkelijke geloofseenheid worden begeerd, daar zullen, in onze dagen van subjectivisme, geen drie gemeenteleden ter samenwerking vereenigd kunnen zijn. Ik zie uit de Nederlander dat de Fakkel ons vraagt: »In hoe ver hebben de Belijdenisschriften verbindend gezag?» Mij dunkt wij moeten vasthouden: in alles; zelfs al stonden er ongerijmdheden in. Met het oog op eene eventueele herziening, willen wij wel eens vernemen wat de tegenpartij veranderd wenscht te hebben. Indien men regelmatig, regtvaardig en christelijk wil handelen, zal men ons niet onhandelbaar vinden; maar het regtsgevoel behoort in de eerste plaats in de Kerk te herleven; alle dingen behooren eerlijk en met orde te geschieden, en aan de willekeur van iederen afzonderlijken predikant behoort een einde te komen.»

Amsterdam, 18 April 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoeg u de adressen te doen toekomen, waarover ik u onlangs schreef. In den loop van deze week worden zij geteekend. Men heeft ze bij voorbaat doen drukken, omdat de teekening op acht plaatsen geschiedt, en men dus de gelegenheid tot lezing moest aanbieden. De exemplaren zijn nog niet in den handel, en zoo u er in de *Nederlander* van mogt willen spreken, zal ik u verzoeken de goedheid te hebben zulks niet te doen, alvorens ik u gemeld heb dat de adressen zijn ingezonden, — en dan nog extracts-gewijze, opdat het debiet van van Peursesem niet benadeeld worde. De Vereeniging heeft bepaald op eene volgende vergadering het hooger theologisch onderwijs te behandelen.

Mijne gezondheid is thans redelijk wel; doch ik gevoel mij steeds zwak en dof.

Met hartelijke heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

*. De *Nederlander* van 11 Mei. — Liberalisme en Protestantisme.

»Wanneer men het Liberalisme beschouwt in zijn wezenlijken aard en karakter, openbaart het zich altoos en overal als eene bepaalde en positieve miskenning en verzaking van het Protestantisme, opgevat in zijne historische beteekenis en wezenlijke kracht.

Eigenlijk is het Liberalisme, wat zijn kenmerkenden aard en karakter betreft, ofschoon vele vrijzinnigen dit niet beseffen, altoos bepaald gerigt tegen het onvoorwaardelijk gezag van Gods Openbaring, om het even of het de sporen daarvan bij den Israëliet en den Roomschegezinde, of de volle en krachtige voorstelling daarvan bij den Protestant ontmoet.

Bij ons dus, die in een Staat leven welke door zijn oorsprong, geschiedenis, herinneringen, en de belijdenis van de meerderheid en kern zijner inwoners, nog steeds een Protestantsche Staat is, moet zich het liberalisme natuurlijk, in de eerste en voornaamste plaats, openbaren als verzaking en bestrijding (onder verschillende vormen en door verschillende middelen) van het Protestantisme, dat het allerwege op zijn weg ontmoet.

Eene uitspraak als deze, verwekt bij vele vrijzinnigen doorgaans opzien en ergernis en wordt door hen toegeschreven aan hoogmoed, liefdeloosheid, haat, en de geheele reeks van onedele drijfveeren, waarvan ons de lijst dagelijks wordt voorgehouden.

Gaarne zijn wij bereid in deze zelfverdediging, zij ze dan dikwijls ook ruw en onbesuisd, een blijk te zien dat velen onzer vrijzinnigen het verderfelijke karakter der beginselen, die zij als zoodanig voorstaan, niet doorgronden.

Maar des te meer gevoelen wij ons dan ook, als Christenen en als Protestanten, verplicht de wederzijdsche beginselen, in hun strijd en onverzoenbaarheid, met geduld en langmoedigheid in het licht te stellen, opdat ieder in het doen eener keuze bij voortdurend in de gelegenheid zij.

Het komt ons waarlijk zonderling voor dat het den vrijzinnigen somtijds zoo onbegrijpelijk schijnt dat wij beginselen, die wij verderfelijk achten, standvastig bestrijden, en dat wij hetgeen we strijdig achten met het Christendom, weigeren als christelijk te begroeten.

Onbuigzaamheid en onverzettelijkheid toch is voor het Christendom, telkens wanneer het zich tegenover valsche leerstellingen geplaatst ziet, de eerste voorwaarde van zijn triomf en tevens het eenige middel om voor een gevallen menschdom ten zegen te zijn.

Thans zullen wij ons bepalen tot eene poging om te doen zien dat de vrijzinnigen doorgaans zelve er de oorzaak van zijn, indien zij in het algemeen door ons somtijds minder gunstig beoordeeld worden, maar dat in ieder geval ons oordeel harder is over het liberalisme dan over de liberalen...

Daarom zal het altoos onmogelijk blijven, bij den openbaren en algemeenen strijd, eerlijke en weldenkende liberalen afgezonderd te houden en te onderscheiden van die groote menigte, welke, insgelijks de liberale beginselen omhelzende, daarmede niets bedoelen dan den ondergang van alle christelijke waarheid en zedelijkheid.

In theorie en op het papier, ja, zal het mogelijk zijn eerlijke en weldenkende liberalen van het uitschot der natie te onderscheiden, en aan hunne goede bedoelingen, terwijl men hunne misvattingen betreurt, regt te doen wedervaren. Maar in de werkelijkheid zullen altoos diegenen, welke afkeerig zijn van godsdienst en zedelijkheid, zich met hen vereenigen; niet onder de vaan van het christendom, die zij zelve niet omhoog houden, maar onder de gemeenschappelijke vaan van het liberalisme; — en alzoo zullen de eerlijke en weldenkende vrijzinnigen steeds noodwendig worden medegesleept om iedere krachtige openbaring van het christendom in het belang van ongeloof en ongodsdienstigheid te bestrijden.

Dit is onvermijdelijk, en ook gansch natuurlijk, omdat het liberalisme de eigen vaan van het ongeloof en de ongodsdienstigheid is, en de eerlijke, weldenkende, geloovige en godsdienstige man alleen door misvatting en misleiding meenen kan dat hij nog een andere vaan nevens en boven die van het christendom behoeft.»

Amsterdam, 18 Mei 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik zie dat de Nederlander van heden over de uitspraak van het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland handelt. Daarom acht ik het niet ondienstig u mede te deelen dat ik over dit onderwerp tot dusverre het stilzwijgen bewaard heb, omdat op dit oogenblik nog geen der adressanten officieel met die uitspraak is bekend gemaakt. De willekeur en de verwarring in de Kerk stijgt ten top. Ook onze bevriende predikanten in het tijdschrift *Ernst en Vrede*, met uitzondering van Dr. van Oosterzee, miskennen het regt der gemeente geheel door de verbindingsformule als niet verbindend te beschouwen. Indien eene Kerk niet onmisbaar was, zou men geneigd worden alle predikanten aan hun lot over te laten; er is met hen niets te beginnen; ik vrees dat Nederland niet dan door zware bezoeken tot den Heer en zijne waarheid zal worden teruggebracht. — Met veel genoegen heb ik kennis genomen van uw wetsvoorstel omtrent het Bijzonder Onderwijs ¹⁾, — de houding der Tweede Kamer was armzalig. Wij bevinden ons thans weder in een tijdsgewricht, dat hoogst moeilijk en, althans voor mij, eenigzins verbijsterend is; — aan alle zijden willekeur en onbestemdheid en een rondtasten in den blinde. Hoe goed en zalig is het dat wij weten dat de Heer alles bestiert, en ons alle dingen zal doen medewerken ten goede! Daarom mogen wij niet nalaten den goeden strijd vol te houden, ofschoon alles ons tegen schijnt. Morgen komen de adressanten tegen het beroep van Dr. Meyboom te zamen; ik denk dat zij, ofschoon het Prov. Kerkbestuur in het hoogste ressort heeft beslist, zich zullen wenden tot de Synode.

Wij zijn door Gods goedheid redelijk wel. De Heer ondersteune u in uwen moeilijken werkkring, en doe zijn zegen rusten op

¹⁾ Waarbij, in afwachting van de altijd aanstaande onderwijs-wet, door partiële verbetering althans eenige tegemoetkoming zou worden verleend. Adviezen II, p. 77—122.

u en de uwen. Gelief ook mevrouw Groen van ons beiden te groeten in den Heer, en geloof mij steeds van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

A a n J. A. W O R M S E R.

Geliefde Vriend! Ook ik zou waarlijk, althans wanneer ik enkel op personen en omstandigheden zie, bijkans moedeloos zijn. In de Armenwet, die ons dag op dag bezig houdt, zal waarschijnlijk niet ééne der veranderingen welke wij begeerd hebben worden gebragt. Het schijnt dat wij, door vaste bedeeeling en subsidie, een kwaad dat wij zoo gaarne, aanvankelijk althans, zouden aangestast hebben, veeleer zullen bestendigen en, bij al het nadeel dat daaruit voortkomt, ook nog, met de burgerlijke gemeente-fondsen, gediensstige armverzorgers der R. Catholieken zullen zijn ¹⁾. Het is nog niet te berekenen hoe het zal gaan met mijn voorstel. Het ontbreekt niet aan leden door wie zelfs het nader onderzoek niet geoorloofd of niet wenschelijk gekeurd wordt. Omtrent de meeste predikanten kan ik u geen ongelijk geven; de Redactie zelve van Ernst en Vrede heeft zich, dunkt mij, omtrent het voortdurend

¹⁾ Wij bestreden het regt op onderstand. (A d v i e z e n, I. 421—449; ook met beroep op CHALMERS.

«Pauperism in so far as sustained on the principle, that each man, simply because he exists, holds a right on other men or on society for existence, is a thing not to be regulated but destroyed.»

Verbum sapienti. Ik dacht dat het niet noodig was hier te doen opmerken dat, wanneer Chalmers zegt: »de arme heeft geen regt van leven tegenover den Staat» dit schijnbaar onbarmhartig woord beteekent; wanneer gij toegeeft dat tegenover de Maatschappij een regt om te leven bestaat, moet gij ook erkennen een regt op onderstand, een regt op arbeid. Indien gij dit denkbeeld, met verwarring van zedelijkheid en regt, van christenplicht en burgerregt aanneemt, hebt gij de eerste schrede gedaan op een pad, gelijk Chalmers op dezelfde bladzijde ontwikkelt, waarlangs gij tot een dezer uitkomsten, of teleurstelling na bedriegelijken ophef, of algemeene verdeeling der goederen, geraakt. De voorstelling die Chalmers bestrijdt, is eigenlijk de wortel waaruit telkens weder het stelsel van *charité légale* herleeft.

gezag der Belijdenisschriften, in onzen zin en geest verklaard ¹⁾). Ik ben verlangend te weten of er inderdaad van het Provinciaal Kerkbestuur op de Synode zal worden geappelleerd. Maar welke zal de uitkomst zijn? — Men beweert dat mijne herkiezing te Zwolle zeer twijfelachtig is. Aan u kan ik wel vertrouwelijk melden dat, indien ik, onder hooger leiding, aldus uit de Kamer geraakte, het mij, in de tegenwoordige omstandigheden, in menig opzigt eene verademing zijn zou. Ik heb er zelfs aan gedacht om mij niet herkiesbaar te stellen; doch, bij nader inzien, is het mij voorgekomen dat men hieraan ongetwijfeld eene verkeerde uitlegging geven zou.

Met dankzegging wordt uwe gave naar Parijs overgemaakt.

's Hage, 18 Mei 1854.

Aan J. A. W O R M S E R.

Veelgeliefde broeder! Zoo even heb ik inliggende ontvangen; — ik wilde dit stuk noch ter zijde stellen, noch plaatsen, zonder uw prae-advies. Ik word eenigzins huiverig omdat sommigen (ofschoon het mij verwondert) beweerden dat de Nederlander thans zoo vreeselijk juridiek te werk gaat; en toch gevoel ik dat er duizenden in het land zijn wier toestand aan dien van de inzenders dezer missive gelijk is en sedert lang voorziening vereischt.

Eenige mijner vrienden hebben hier, met mij, aan den Kerkeraad gezonden eene gemotiveerde adhaesie aan het protest der leden van den Kerkeraad. Er is een ander adres door 233 lidmaten geteekend. Het eerste zal waarschijnlijk morgen in de berigten van de Nederlander staan. — Wij vernemen nog niets van het antwoord van den Minister op het rekest van Uithuizen; mij dunkt dit is eene zeer belangrijke zaak; vooral na de verklaring, bij vroegere gelegenheid, dat de Regering ter bescherming van de inge-

¹⁾ Althans (zoo als aan velen ook der leden van het Gezelschap onbetwistbaar voorkwam) in het Program van 1854.

zetenen magteloos is ¹⁾). — Van wie is het nieuwe Maandschrift hetwelk bij de Hoogh zal worden uitgegeven?

's Hage, 26 Mei 1854.

uw vr. en br.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde vriend! Ik zou zoo gaarne uw oordeel weten over nevensgaande stukken; kan het zijn, eenigzins spoedig, omdat de Liefde met ongeduld mijn antwoord te gemoet ziet. Ik zou hem gaarne eenig blijk van belangstelling geven; maar hij verlangt vooral mijn naamteekening; wat dunkt u hiervan? Misschien zou men in elk geval mogen verlangen dat de aanzienlijke sommen die door de Liefde worden begeerd, ten bate kwamen, niet van één persoon, maar van een zedelijk ligchaam, en zoodanig eene vereeniging schijnt hier nog niet te bestaan. Ik moet erkennen dat, als de Hervormde kerk in zoo jammerlijken toestand verkeert, men minder schroomvallig worden zou in het handreiken, ook in het openbaar, aan eene evangelisatie buiten de Kerk.

Morgen gaat de Tweede Kamer waarschijnlijk voor drie of vier weken uiteen. Het voorloopig verslag over mijn Voorstel heb ik nog niet ontvangen; ik vlei mij dat deze zaak zal behandeld worden onmiddellijk na het reces.

Van harte als altijd

uw vr. en br.

2 Junij 1854.

¹⁾ Den 13den Mei had ik een Voorstel van wet ingezonden. Na de verklaring van den Minister (6 Mei): «Er zal door de Regering geen voorstel van partiële regeling worden gedaan;» was slechts één middel over: namelijk het grondwettig initatief.

Art. 1. Omtrent de aanvraag tot oprigting eener lagere school wordt, hetzij door een gemeentebestuur, hetzij door de Gedeputeerde Staten, uiterlijk binnen zes weken uitspraak gedaan.

Art. 2. Bij afwijzing door Gedeputeerde Staten kan Onze beslissing worden gevraagd.

Amsterdam 5 Junij 1854.

.... Op de hierbij teruggaande stukken van Ds. de Liefde heb ik vele bedenkingen, en toch ben ik geneigd op zijne aanvraag, althans gedeeltelijk, gunstig te adviseeren. Gaarne erken ik dat zijne werkzaamheden in Amsterdam door den Heer gezegend worden, en dat hij voor niet weinigen het middel is geweest om hen tot den Heer te brengen. Onbetwistbaar is hetgeen hij omtrent eene evangelisatie ten platten lande zegt, maar ik zie niet dat de aankoop van gebouwen te Amsterdam nuttig is voor het platte land. Indien ik een vermogend man was, zou ik geen oogenblik aarzelen de Evangelisatie-werkzaamheden van Ds. de Liefde ernstig te ondersteunen, zonder dat ik daarom gehouden zou willen zijn de manier van denken, spreken en handelen van Ds. de Liefde in alle opzichten goed te keuren. Hij heeft wel iets van het karakter van Ds Scholte, die thans in Amerika zich bevindt. Dikwijls van overtuiging veranderende, hebben beide eene groote gemakkelijheid van zich voor te doen als of zij nimmer veranderden, en altoos in het bezit waren van de juiste inzichten en middelen. Zij die vroeger door Ds. de Liefde met vaste hand werden ondergedompeld, gevoelen zich thans gecompromitteerd en haten de Liefde. Ook weten wij dat de omstandigheden wel eens invloed hadden op zijne overtuigingen om voor of tegen den kinderdoop, voor of tegen de Hervormde kerk, voor of tegen het Huis van Oranje te zijn. Er zijn er die meenen dat men zich op zijn karakter niet verlaten kan, en dat hij de zaken niet ernstig genoeg opvat; ik schrijf hetgeen ik in hem niet goedkeuren kan liever toe aan zekere weelderigheid en overvloed van bekwaamheden, welke hij zelf niet meester is ¹⁾.

¹⁾ Een oordeel dat ik (zonder het veelzins schadelijke dezer weelderigheid: wij hebben allen les défauts de nos qualités: te ontkennen) gaarne onderschrijf. Zie Ned. Ged. I. p. 128.

Ik zal thans zijne brieven voor mij nemen. De rigting van de Liefde was altoos en nog onlangs bepaald anti-kerkelijk, niet slechts anti-Hervormd. Men bespeurt thans toenadering tot de kerkelijk-Gereformeerden, en schrijft dit, misschien minder edelmoedig, toe aan zijne finantieele moeilijkheden. Het is waar, hem blijft geene keuze over dan of in het geheel niet, of buiten de kerk werkzaam te zijn. Maar hierin ligt het bezwaar tegen de Liefde niet; men zou hem gaarne buiten de kerk hebben zien werkzaam zijn, indien hij zich geene ruwe uitdrukkingen tegen de kerk (in goeden zin) had veroorloofd, de kerk niet had voorgesteld als een willekeurige menschelijke vereeniging; het afleggen der belijdenis niet als een onheil had doen voorkomen, enz. Ook is het niet waar dat de positie van Ds. Heldring volstrekt scheef en heilloos voor de kerk is. Die positie is, gelijk de positie van ons allen, hoogst moeilijk. Wij moeten aandringen dat de Hervormde predikanten zich meer openlijk tegen valsche leeraren verklaren, doch kunnen niemand bepaaldelijk aanzeggen: "Gij moet reformateur worden."

Mij dunkt, wij moeten Ds. de Liefde gaarne gunnen dat hij buiten de kerk werkzaam is, en hem daarin zooveel mogelijk ondersteunen; — zijn werk is zeer nuttig. Doch ik geloof wel dat het algemeen gerucht waarheid bevat, dat hij, door het aangaan van eene schuld van f 30000.—, zich vastgewerkt heeft. Ik wensch dat hij uit die benaauwde positie gered worde. Maar ik acht dat hij 200 aandeelen à f 25 nooit voor één jaar, laat staan voor zes jaren zamenkrijgt. En waartoe dan het wijzen op uwe handteekening? Ook zie ik niet in, gelijk ook door u is opgemerkt, dat particuliere personen, om te kunnen evangeliseren, juist eene bezitting van f 30000.— moeten hebben? Bij wien zal de eigendom berusten wanneer de schuld is afgelost? Zelfs wanneer men geneigd mogt zijn een zedelijk ligchaam te vormen, wat zal er van het zedelijk ligchaam worden, indien Ds. de Liefde eens komt te sterven of onbekwaam wordt om te werken? De geheele zaak rust op zijn persoon.

Daarom komt mijn advies hierop neder. De zaak moet de zaak

van Ds. de Liefde blijven; hij vindt er zijn werkkring en ook, (dit mogen wij niet vergeten) zijn bestaan in. — f 30000 bezit hij niet; dus moet hij ze ook niet bezitten. Hij moet, terugkomende op een onberaden stap, het pand trachten te verkopen, maar zóó dat het aan hem voor een vaste jaarlijksche som in huur worde afgestaan, gelijk Ds. Pauli de Sionskapel in huur bezit. Alsdan kan men hem in het voldoen van de huur, in de lasten van zijne geheele inrigting, te hulp komen, hem staande houden. De zaak eindigt dan met het leven of met de krachten van de Liefde, en men blijft niet met een onbezield zedelijk ligchaam zitten. — Ik zou u dus aanraden aan Ds. de Liefde, zonder teekening, zoodanige bijdrage te doen toekomen als u voor hem bestemd had, en hem daarbij zulke opmerkingen te maken als waaruit hij zien kan dat u zijn werk wenscht te ondersteunen, zonder juist bevorderlijk te zijn aan het bezit van een vast goed. Mijn advies is zoo weinig partijdig tegen Ds. de Liefde en zijn arbeid wordt zoo zeer door mij gewaardeerd, dat ik hem zelfs eene ruime bijdrage van uwe zijde toewensch.

Ik ben zeer benieuwd naar het lot van uw Voorstel, ofschoon ik eene afstemming vrees ¹⁾. Het schijnt mij toe dat wij weder in een van die tijdperken ons bevinden, waarin men zich gehouden acht alles wat van onze zijde komt te bestrijden en te verwerpen.

Het adres over het Hooger Theologisch onderwijs is eindelijk gereed ²⁾. Ernst en Vrede had gemaakt dat ik weinig lust tot schrijven had; Feringa dreef mij, omdat de besturen van Amsterdam, 's Hage en Rotterdam aanstaanden Vrijdag in 's Hage eene conferentie over dit onderwerp moeten hebben. Ik moet het concept, dat 24 fol. groot is, heden avond afgeven, maar hoop gelegenheid te vinden het u later te zenden.

Van onze adressen over de bijbelvertaling is genoegzaam niets

¹⁾ 15 Julij. Met 27 tegen 24 stemmen. Er was, helaas! een ook voor Thorbecke verleidelijk muzikfeest te Rotterdam. Adviezen, II, p. 108.

²⁾ Het voortreffelijk Adres aan den Koning betreffende de verhouding van de Nederduitsche Hervormde Kerk tot de Theologische Faculteiten. Ingezonden den 27 Junij.

verkocht. Zelfs in Amsterdam zijn ze onder onze vrienden onbekend.

Ik heb uit de Boekzaal gezien dat de Synode er op bedacht is om het verbindingsformulier voor de predikanten geheel onbeduidend te maken,

Onze gezondheid is wel. Met hartelijke heilbede en broederlijke groete ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Het strekt mij tot groot genoegen, dat ik onmiddellijk uw, naar mij voorkomt, hoogst belangrijk opstel heb kunnen lezen. Gij zult zien, dat ik slechts enkele meest litterarische aanmerkingen op de kant gemaakt heb. Ik wil, omdat ik weet dat gij geen lofredenen verlangt, mij enkel bepalen bij de verklaring dat ik mij over deze krachtige uiteenzetting van het gewigtig onderwerp grootelijks verblijd. Niet wetende of het stuk reeds ingeleverd is, heb ik gemeend het u onverwijld te moeten terugzenden. Het komt mij, onder verbetering, wenschelijk voor dat het spoedig, en wel vóór de bijeenkomst van de Synode, afzonderlijk uitgegeven, de meest mogelijke publiciteit verkrijge. Wij kunnen nader overleggen in hoever het raadzaam is dat het ook copieel bij een Adres aan de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal worde overgelegd.

Van harte

uw Vr. en Br.

's Hage, 15 Junij 1854.

CXIX.

Amsterdam, 16 Junij 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u voor de spoedige terugzending van het Adres; van uwe aanmerkingen heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Het zal niet vóór de bijeenkomst der Synode het licht kunnen zien, omdat de leden der Vereeniging eerst tegen het laatst van Junij te zamen komen om het stuk te beoordeelen; de bestuurders van Amsterdam, 's Hage en Rotterdam hadden het voorloopig goedgekeurd, en hebben vastgesteld om aan ieder lid van de Staten-Generaal een exemplaar te doen toekomen. — Aan meer dan twintig dag- en weekbladen (ook de meest vijandige Roomsche en Protestantsche) hebben wij een exemplaar van de Adressen omtrent de Bijbelvertaling gezonden.

Uwe niet-herkiezing en die van den heer van der Brugghen heb ik met verschillende gewaarwordingen vernomen. Terwijl ik de dwaasheid en verblinding van onze Protestantsche landgenooten beklaag, wensch ik u en den heer van der Brugghen geluk met de rust die de Heer u schenken wil. De geopenbaarde waarheden, welke onze troost en sterkte uitmaken, zijn van geene politieke intrigues afhankelijk; — ik vrees slechts dat de natie door zware kastijdingen zal moeten leeren den God der Openbaring te erkennen. Ik betwijfel zeer of het Ministerie en de liberale kerken bij de verandering zullen gewonnen hebben. De Heer regeert.

Met de meeste hoogachting ben ik steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

 CXX.

Amsterdam, 27 Junij 1854.

Waarde Broeder in den Heer! Is bijgaand schrijven

geschikt voor de Nederlander? — Zou het niet goed zijn onze houding omtrent Roomschen en vrijzinnigen eenigzins te wijzigen, door, terwijl wij hen in alles regt en billijkheid doen wedervaren, aan henzelfen de zorg voor hunne regten en voor de waardeering van hunne uitstekende mannen over te laten? Zij hebben aan onze goedkeuring en verdediging in dezen tijd geene behoefte, en men zal ons minder in een verkeerd daglicht kunnen stellen als of wij de handen naar alle zijden uitstaken.

Zou het ook nuttig kunnen zijn het stuk uit het *Volksmagazijn* van Ds. de Liefde: „Een colporteur tusschen twee kerken,” in de *Nederlander* over te nemen, al ware het ook slechts op de 4e blz.? Ik vind het zoo uitmuntend. — Minder ben ik ingenomen met de komst van Ds. de Liefde in het Seminarie. Laatstleden Donderdag had de commissie met hem eene conferentie. Toen is ons gebleken dat hij den kinderdoop beschouwt, niet als eene schriftuurlijke, maar als eene kerkelijke instelling, gelijk de instelling van feestdagen enz. Ik denk dat het voorstel om hem als docent aan te nemen ons gebragt heeft in een doolhof, waarvan wij den uitgang nog niet zoo gemakkelijk zullen vinden.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Behoef ik u te zeggen hoe welkom mij weder uwe drie artikelen geweest zijn? Gij doet aan zeer velen, maar ook bepaaldelijk aan mij, door dergelijke toezendingen groote dienst.

Hoe is met de openbaarmaking van uw opstel over de Theologische faculteiten?

De dood van Scheepmaker ¹⁾ heeft mij zeer getroffen. Wij heb-

¹⁾ De eerste hoofd-onderwijzer van de eerst opgerigte Bijzondere School te Amsterdam.

ben hem nog in de laatste bijeenkomst met zoo veel genoeg
gehoord, en met u acht ik het verlies van dergelijke ijverige Evan-
geliebelijders zeer groot.

Als altijd van harte

uw Vr. en Br.

's Hage, 28 Junij 1854.

* * De Nederlander van 1 Julij. Over de Niet-herkiezing in de Tweede Kamer

»Het gejubel van ultramontanen en liberalen over de niet-herkiezing van de heeren Groen en van der Brugghen zal eerst een weinig moeten bedaren, alvorens wij hopen mogen bij hen genoegzame kalmte en nuchterheid aan te treffen voor de behoorlijke overweging ook van onze beschouwingen omtrent de afgelopen verkiezingen. Het is gansch natuurlijk dat de ultramontanen over de verwijdering van de heeren Groen en van der Brugghen uitermate verheugd zijn, omdat zij in die verwijdering eene verzwakking meenen te zien van het Historische-Protestantisme. Rome toch en het Protestantisme van de 16e eeuw kennen elkan-
der grondig. Maar verregaand en onverschoonlijk is de verblinding van hen, die zich liberale protestanten noemen, dat zij meenen dat hetgeen den ultramontanen zoo bij uitnemendheid tot vreugde verstrekt, ooit voordeelig zou kunnen zijn voor het Protestantisme, zelfs in zijne ontaarding en verwaterde beteekenis. Voor het overige bestaat de diepe neêrslagtigheid der anti-revolutionairen over het gebeurde alleen in de verbeelding van ultramontanen en vrijzinnigen; ik heb die in de werkelijkheid nergens kunnen bespeuren. Het spreekt van zelve dat de niet-herkiezing van mannen als de heeren Groen en van der Brugghen op het gemoed van iederen godvruchtigen protestant een pijnlijken indruk heeft gemaakt, omdat daaruit bij vernieuwing gebleken is hoe gemakkelijk ons volk zich begoochelen en in de strikken van Rome zich lokken laat. Maar de ultramontanen en vrijzinnigen vergissen zich grovelijk, wanneer zij de uitwerking van de nederlagen der anti-revolutionairen eenigzins in vergelijking brengen met die van hunne eigene nederlagen. Ik geloof niet dat niemand beweren zal dat de heer Groen of de heer van der Brugghen zou wenschen in de Kamer zitting te hebben om eigen eer of voordeel na te jagen. Bij het niet aanwezig zijn van dergelijke bedoelingen, wordt eene politieke nederlaag van hare grootste bitterheid ontdaan. Trouwens het is ook genoegzaam bekend dat hij die op menschelijke eer en tijdelijke voordeelen het hart gezet heeft, zich waarlijk niet onder de anti-revolutionairen behoeft te scharen. De heeren Groen en van der Brugghen zijn, even gelijk de andere anti-revolutionairen, de dragers, de belijders van het historisch-Christelijk beginsel. De anti-revolutionairen hebben zich nimmer de illusie gemaakt dat hunne beginselen in den Staat of in de Kerk door het aanwenden van kunstmiddelen zouden kunnen zegevieren. Zij be-

lijden hunne protestantsche, hunne Christelijke beginselen, om het even of de Natie die wil hooren en aannemen of niet. Welke Christelijke waarheid nu is er te loor gegaan of krachteloos geworden, omdat de heeren Groen en van der Brugghen niet herkozen zijn? Ik ken er geene. En welke opregte belijder van de Goddelijke waarheden nu is ultramontaan of vrijzinnige geworden, omdat de heeren Groen en van der Brugghen uit de Kamer geweerd zijn? Men zal er niet ligt één kunnen aanwijzen. De anti-revolutionairen en regtzinnigen zijn dus inderdaad niet verzwakt door het niet-herkiezen van de heeren Groen en van der Brugghen; en zij zouden ook niet verzwakt worden, al weerde men al de anti-revolutionairen uit de Kamer. Daardoor tellen zij geen enkele waarheid en geen enkele persoon minder in het strijdperk; en het is juist geen vereischte om in de Tweede Kamer te zitten om een krijgsknecht van Christus te kunnen zijn. Geene waarheid en geen strijder minder, — waarin zou dan toch die ontzagelijke triump der ultramontanen en vrijzinnigen bestaan? Veeleer zal de strijd thans ernstiger en heviger worden. Een groot gedeelte van de natie ziet dat zij gedupeerd wordt, en dat liberaal-protestantsche tegenstand van het Ultramontanisme, op den triump van het Ultramontanisme uitloopt. Het is waar, in het afgelopen jaar zijn eenige anti-revolutionaire leden, ook door ondersteuning van liberale protestanten, in de Kamer gebracht. Maar het is ons niet te doen om in de Kamer te komen en dan onze beginselen te verloochenen; de tegenpartij zelve verwijt ons op hoogen toon dat wij onverbeterlijk zijn en naar hare raadgevingen niet hebben geluisterd. Dit is natuurlijk. Het is ons te doen om onze beginselen te doen aannemen, en de natie te brengen tot de erkenning van den Heer en zijne Openbaring. Indien de natie onze mannen, omdat zij den Heer vreezen en belijden, niet gebruiken kan, is niets eenvoudiger dan dat zij hen voorbijga. Wij blijven daardoor dezelfde; maar of de natie daardoor dezelfde blijft, is eene andere vraag. Het was ons niet onbekend dat de anti-papistische opwekking van het vorige jaar niet te vertrouwen was; het werd herhaaldelijk door ons te kennen gegeven. Dat de liberale protestanten aan onze mannen hunne stemmen gaven, was omdat het Ultramontanisme alleen door de beginselen der Reformatie kan worden tegengestaan en overwonnen. De stem van den Paus bragt dit aan het afvallige Nederland in herinnering, en de mannen van Nederland gaven hunne stemmen aan anti-revolutionairen. Spoedig echter vergat Nederland de ernstige waarschuwing die het ontvangen had; het luisterde bij vernieuwing naar het Sirenen-gezag van het liberalisme, waardoor het zoo dikwijls bedrogen was; — en wat is er bij de liberale protestanten van de gansche anti-bisschoppelijke beweging des vorigen jaars overgebleven? Nu de oogen weder gesloten zijn voor het gevaar, zijn de anti-revolutionairen ook weder als vroeger gehaat. De Roomschen hebben op alle punten sedert het vorige jaar getriumpfeerd; de April-beweging deelt in dezelfde minachting en bespottung als de Reformatie der 16de eeuw; men schaamt zich voor beiden; om weder, zoodra het gevaar bij vernieuwing met duidelijkheid dreigt, schijnbaar althans, de toevlucht te nemen tot beginselen, die men in gewone tijden smaadt en verwerpt,

Dergelijke houding is, van de vroegste tijden af, bij natien, welke God met zijne Openbaring verwaardigde, niet vreemd geweest. God, en zijne dienaren en belijders werden doorgaans erkend, wanneer het gevaar dreigde; doch, meende men dat het gevaar geweken was, dan vond de meerderheid wijsheid en sterkte in eene tegenovergestelde rigting. Onze sterkte is in den Heer, en niet in het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Dáár zien wij onze mannen gaarne; doch alleen dan wanneer de natie hen er ook gaarne ziet. Indien de natie in hen het christelijke standpunt niet weet te waarderen, kan zij hen, wat ons betreft en wat menschelijke overleggingen van verschillende partijen aangaat, veilig uit de Kamer weren."

* * De Nederlander van 3 Julij. — De Niet-herkiezing.

„....De kiezers kozen anti-revolutionairen, omdat zij op volharding in die beginselen rekenden. Die beginselen schenen hun toen begeerlijk en noodzakelijk toe, omdat het oog destijds door de lessen van den dag meer voor de waarschuwingen der geschiedenis geopend was. Niemand hunner heeft toen gehoopt of verwacht dat de anti-revolutionaire afgevaardigden hunne beginselen verloochenen zouden; anders ware hunne keuze onnoodig geweest, vermits er kandidaten van tegenovergestelde rigting in overvloed waren. Maar de waarheid is dat de anti-Hervormde partij van de Morgenster reeds toen het ontwaken der natie en hare beweging in historisch-christelijken zin met leede oogen aanschouwde, en daarvan in den beruchten Herderlijken Brief van de Synodale Commissie de bewijzen gaf. De verderfelijke geest van dien Brief heeft sedert bij velen doorgewerkt, en sommige anti-revolutionaire afgevaardigden zijn dientengevolge niet herkozen; — niet omdat zij dezelfde zijn gebleven, want dit was te verwachten; maar omdat velen zich bij vernieuwing ook door de partij van de Morgenster omtrent hunne belangen als christenen en protestanten hebben laten in slaap wiegen, en dus meenden thans niet, gelijk in het vorige jaar, anti-revolutionairen noodig te hebben. De anti-revolutionairen zijn derhalve niet verkeerd, maar het volk, voor een groot deel, is omtrent zijne waarachtige belangen bij vernieuwing bedrogen geworden.

De Morgenster noemt zich en de haren «de vrienden der Protestantsche zaak.» Wij zijn nu eenmaal aan dit bedriegelijk woordenspel gewoon. Inderdaad, wij zijn geene vrienden van de Protestantsche zaak, die door de Morgenster wordt voorgestaan. Dat Protestantisme heeft met het historische protestantisme, met het protestantisme der 16de eeuw, niets gemeen. Het protestantisme van de Morgenster en het protestantisme van de 16de eeuw sluiten elkander volkomen uit, zijn met elkander volstrekt onverzoenbaar. Daarom is het onbillijk en onregtvaardig van de Morgenster dat zij de getrouwe leden van de Hervormde Kerk, welke, blijkens hare Belijdenisschriften, en zelfs blijkens de kerkelijke Reglementen, nog altoos op historisch-protestantschen grondslag staat, beschuldigt dat zij het twist-

vuur zouden ontsteken en dat zij de gemeenten zouden beroeren. Waartoe ook dit zelfbedrog, bij betere overtuiging en bewustheid? Bevat, gelijk de Morgenster beweert, de Belijdenis der Hervormde Kerk slechts eene vermolmdedogmatiek, — die Hervormde Kerk bezit nogtans geene andere Belijdenis; hoe vermolmd ook, zij is de hare. Maar waarom doet men dan nog zooveel moeite om zich met den naam van protestant en van hervormde te versieren, terwijl men gansch andere zaken dan door die namen worden aangeduid, op het oog heeft? Zijn zij de twiststokers en de beroerders der gemeente, die aan hare Belijdenis vasthouden, of zijn zij het, die de gemeente, door hunne tegenstrijdige en averegtsche leeringen, in verwarring en tot verwoesting brengen? Bevat de Hervormde Belijdenis niets dan dwalingen? — dit zou nog geene reden zijn waarom anderen de Hervormde Kerk zouden mogen verontrusten en verstoren. De partij van de Morgenster zal toch wel toestemmen dat ook de Joodsche en Roomsche Kerken niet van dwalingen vrij zijn. Mogen ook die kerken niet bestaan? Moeten ook deze in hare regten gekrenkt en in hare godsdienstoefening verhinderd worden? Het kan door de Morgenster niet worden ontkend dat de Hervormde Kerk nog altoos staat op haren oorspronkelijken reformatorischen grondslag; de Morgenster mag dit verkeerd noemen en het afkeuren, — het is niet anders, het feit bestaat. Maar zijn het dan niet de vrienden van de Morgenster, die de gemeenten beroeren en allerwege het twistvuur ontsteken, wanneer zij de Hervormde Kerk in haar oorsprong, in haar leven en organisme miskennen, en zich onuitputtelijk betoonen in het smaden en verachten van hare belijdenis en leden? Foei! die onopregtheid, die bedriegelijkheid in woorden en daden voor God en menschen! Indien men Christus belijdt als zijnen Zaligmaker en Heer, noeme men zich geen Jood. Indien men den Paus en zijne leeringen en inzettingen verzaakt, noeme men zich geen Roomschgezinde. Indien men de Hervormde leer en belijdenis, en de groote waarheden der Reformatie verloochent en versmaadt, zij men wat men verkiest te zijn, maar men noeme zich niet langer Hervormde en Protestant. Acht men zich boven anderen geleerd en verlicht, — dan bedenke men dat het Christendom niet wil voortgeplant zijn door logen en bedrog.”

CXXI.

Amsterdam, 8 Julij 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben den brief van N. met eenig vooroordeel beginnen te lezen, omdat ik reeds zoovele dergelijke brieven van andere menschen gelezen heb, die

doorgaans als bedelbrieven eindigden; doch ik moet erkennen dat onder het lezen mijne onaangename stemming van lieverlede verdween. Ik geloof N. in de goede trouw. Evenwel acht ik dat hij, zoo hij van zijn tegenwoordig beroep kan bestaan (en in Amsterdam zou een scheepstimmerman met vrouw en drie kinderen, indien hij vast werk heeft, dit kunnen) niet van beroep moet veranderen. Van zijn plan om te evangeliseeren komt niets; wat hij wenscht te verrigten, kan hij thans reeds onder zijne tegenwoordige omgeving doen; hij beoogt eigenlijk niets meer dan het werk van ieder christen om te spreken, waar in de gewone ontmoeting van menschen gelegenheid tot spreken is. Ik zie de noodzakelijkheid niet in om te gaan reizen tot het opzoeken van menschen in hetzelfde land, waar hij reeds al te zeer van menschen omringd is die toespraak noodig hebben, en geloof bovendien dat zijn varen en handelen hem geen tijd tot evangeliseeren zullen overlaten. Indien N. geholpen moet worden aan een ander bestaan, moet de zaak zuiver in dat licht optreden, en de illusie van het evangeliseeren moet wegvallen. Alsdan zullen de vrienden die hem geld schieten, hem bij den aanvang duidelijk te kennen moeten geven dat zij niet tot verdere fournissementen zullen besluiten, opdat zij, bij uitbreiding of mislukking van de onderneming, niet onophoudelijk worden lastig gevallen. Ik acht dus dat het in de eerste plaats noodig is dat N. zich verklare of eene beroepsverwisseling voor hemzelven noodzakelijk is; — zoo neen, dan vind ik het beter dat hij blijve wat hij is.

Het is mij zeer aangenaam dat ook mijn laatste schrijven in de *Nederlander* u genoegen deed. Indien ik niet te zeer gestoord word, hoop ik bij dezen een nieuw opstel in te sluiten. — Ter beantwoording van het bezwaar van den heer X. verzoek ik eenige dagen te mogen hebben; ik heb veel lust in de behandeling van die quaestie, — zoo eenvoudig, en toch zoo weinig begrepen. — Ik weet niet of ik de *Morgenster* heden zal kunnen beantwoorden. Bij deze gelegenheid komt het uit dat het gevaarlijk is bladen te bestrijden die men niet leest. Doch de

Morgenster identificeert hare partij met haar blad. Ik weet positief dat Ds. Spijker de steller is van den Herderlijken Brief; doch het zou weinig edelmoedig zijn dit in het openbaar te zeggen. Nu laat het geen twijfel over of Ds. Spijker tot de partij behoort, wier orgaan de Morgenster is. Ik zal zien wat ik er van maak, zoodra ik gelegenheid heb.

Het adres over de Theologische faculteiten is reeds gezet. Het origineel wordt thans op zegel overgeschreven en zal daarna openbaar ter teekening worden gelegd. De publicatie zal nog wel een week of drie uitblijven; doch ik hoop u een exemplaar voor de Nederlander te zenden zoodra het stuk ter teekening ligt.

Onze gezondheid is redelijk wel.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

¹⁾ A a n J. A. W O R M S E R.

Heden kom ik weer in de drukten van de Kamer. Ik neem de laatste oogenblikken waar om u, in wien ik zooveel vertrouwen stel, zeer confidentieel te raadplegen over meer dan één punt dat mij ter harte gaat. Vooreerst de Nederlander. Zie eens de nevensgaande opgaven van het begin van Julij. Is het niet om moedeloos te worden? En evenwel ik ben het niet. Ik geloof te mogen zeggen dat het blad eenig nut gedaan heeft. Ik acht in den tegenwoordigen tijd voor onze rigting een courant onmisbaar, maar wel zou ik bijkans gelooven dat ik daardoor te veel geabsorbeerd word en dat de tijd gekomen is waarop ik tot de Nederlander althans in eene gewijzigde betrekking behoor te staan. Maar in welke? en hoe is dit, zonder nadeel voor de zaak, verkrijgbaar? Wat het tijdstip betreft, ik zou dan gaarne,

¹⁾ De dagteekening van dezen en ook van den volgenden brief (het antwoord) ontbreekt.

onmiddelijk na het afloopen van deze zitting, waarschijnlijk tegen half Augustus, van huis willen gaan.

2°. Erger verguizing dan in het laatste jaar heeft de anti-revolutionaire partij nooit ondergaan; en telkens is dit geschied met brokstukken uit mijne geschriften. Zou ik den meer vrijen tijd, ook wanneer bovengemeld plan gelukt, mij niet ten nutte kunnen maken voor de uitgaaf van sommige mijner kleinere geschriften ¹⁾, die, in verband met eenige toelichting, de onjuistheid van vele verwijten zouden doen in het oog vallen? Zou niet vooral daartoe kunnen strekken eene uitgaaf, met aantekeningen, van mijne adviezen? Er is één groot bezwaar. Ik heb de voortzetting dier uitgave gestaakt om de groote kosten bij geringe belangstelling. Thans liggen er bij Muller 337 Adviezen 1849; en 291 van 1849—50. Ik zou die gaarne vernietigen, indien er mogelijkheid ware om in de tegenwoordige omstandigheden, bij den algemeenen strijd tegen en over onze rigting, ik zeg niet dezelfde deelneming als voor het Handboek te verwachten; maar toch een genoegzaam aantal inteekenaren om de kosten te dekken en eenig nut, aan de moeite der onderneming evenredig, te kunnen tegemoet zien.

Is dit denkbeeld te stout, zou het dan ook goed kunnen zijn, als een soort van *Compte-rendu*, in verband met mijne uitwerping, in het licht te geven mijne adviezen sedert April 1853?

Bij Muller liggen ook nog 253 exemplaren *Regt der Hervormde Gezindheid*; 174 *Grondwetherziening* en 273 *Verscheidenheden*.

Geloof mij van harte, terwijl ik u tevens hartelijk dank zeg voor al de moeite die gij voor mij neemt.

uw vr. en br.

¹⁾ Bijv. *Volksgeest en Burgerzin* (1829); het *Overzicht mijner beginselen in de Nederlandsche Gedachten* (1831); de *Maatregelen tegen de Afgescheidenen* (1837); de *Nota over het onderwijs* (1840). — Naderhand opgenomen in de *Verspreide Geschriften*.

CXXII.

Amsterdam, 1854.

.... De opgave van het onverkocht getal exemplaren van uwe werken treft mij zeer. Maar het is er mede als met De Nederlander: het eigenlijke publiek wordt niet door u bereikt; ons publiek, dat uwe schriften vatten kan en lief heeft, moet in de laagte gezocht worden; het komt niet bij Muller om boeken te koopen, Meermalen heb ik gedacht u voor te stellen, op de wijze van het Handboek, uwe werken als Opera Omnia uit te geven, en dan gaan zij er gaaf in. Maar, naar mijne gedachten, niet op dit oogenblik; de reactie moet eerst uitwerken. Daarom is het mijn oordeel dat thans de uitgave van sommige uwer werken, als Compté-rendu, ontijdig zou zijn. Er kan op dit oogenblik van onze zijde niets komen, dat bij de tegenpartij genade zal vinden, en vooral niets van uwe hand. En echter, onze zaken staan zeer goed. De niet-herkiezing van u en onze vrienden bewijst niets tegen onze zaak; zij bewijst dat de tegenpartij ons vreest en dat zij op kerkelijk terrein dagelijks meer beducht voor ons wordt. Eigenlijk is van onze zijde ook bijkans niets gedaan om de onzen te doen verkiezen. In dit opzigt was onze spanning in vorige jaren veel sterker. Het kieswerk moet voor ons inderdaad ook meer eenvoudig en natuurlijk worden; te midden van sterk bewogen hartsogten kunnen wij niet leven en werken. Naarmate wij het eigenlijke volk meer kunnen bereiken, zal dit, geloof ik, beter worden, en zullen de verkiezingen meer naar waarheid onze sterkte uitdrukken. Mijn raad zou zijn, zooveel mogelijk, den schijn van zelfverdediging te vermijden. De schriften bestaan, de beginsels zijn nedergelegd als goed zaad in de aarde. Het overige, de ontkiëming en het opwassen is iets dat aan God moet overgelaten worden. In zijn naam hebben wij gearbeid, wij laten het eerbiedig aan Hem over voor zijne eer, voor zijne beginsels, te waken.

Eene nieuwe uitgave van uwe geschriften, en dan met aantekeningen, die intusschen zouden kunnen gereed gemaakt worden, zou ik te zijner tijd gaarne zien; doch, om de werken zelve en om ze algemeen te verspreiden daar waar zij verstaan worden, — minder gaarne als zelfverdediging; dit laatste neemt de Heer op zich, gelijk de gansche geschiedenis getuigt. Alles te zamen trekkende zeg ik: laat ons trachten met de Nederlander en met uwe geschriften het vrome volk in zijne geheele uitgestrektheid te bereiken; dan hebben wij een vast standpunt, en ieder lezer wordt colporteur bij zijn naasten. Het geringe volk begrijpt uw schrijven zeer goed: heden nog sprak mij een kantoorbediende uit eigen beweging met groote ingenomenheid over uw Ongeloof en Revolutie, terwijl mij laatst een Medicinae Docter, dien ik het geleend had, verklaarde, dat hij er niets van begreep, dat hem hooren en zien onder het lezen verging.

Gelief de goedheid te hebben het positieve van mijn schrijven te vergeven. Ik deed het om kort te kunnen zijn.

De Heer zij met u en schenke u zijnen vrede.

CXXIII.

Amsterdam, 13 Julij 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Buitengewone drukte heeft mij verhinderd u vroeger te antwoorden. Bijgaande zend ik u de Notas terug. Zij deden mij pijnlijk aan, ofschoon in de tegenwoordige omstandigheden iets dergelijks te verwachten was. Mij dunkt, de Nederlander kan in geen geval gestaakt worden; maar evenzeer ben ik van oordeel, dat u de gelegenheid moet hebben om eens op reis te gaan. Wij hebben, in de volle kracht van onze rigting die dagelijks vooruitgaat, een niet te ontveinzen nederlaag ontvangen. Maar die nederlaag was te voorzien; zij kon niet uitblijven;

en onze rigting moet gedurende de eerstvolgende maanden schijnbaar steeds meer en meer teruggaan. De Aprilbeweging had ons, zonder ons toedoen, op politiek terrein veel te veel vooruitgebragt; ons scheepje had geen genoegzame lading in om zoovele zeilen bij te zetten; met andere woorden, de natie had niet zooveel kerkelijk leven als zij op politiek gebied scheen aan den dag te leggen; zij stuwde in hare opgewondenheid onze rigting meer vooruit dan zij het van harte meende. Thans zijn wij in de reactie; deze moet haren loop hebben en kan ver genoeg gaan; doch hoe verder zoo beter; indien wij den schok moedig en kalm doorstaan, zal de goede zaak er bij winnen; het is misschien om een kwaad jaar te doen, dan gaan wij onder 's Heeren zegen weer vooruit. Één ding mogen wij niet uit het oog verliezen, ook met betrekking tot de Nederlander; ons volk heeft een bepaalde afkeer van politiek, en bij ons vrome volk heerscht die afkeer dubbel; daaraan is niets te veranderen. De deelneming van ons volk aan de politiek moet door de Kerk heengaan. Op ditzelfde oogenblik wordt de Staat door de Kerk beheerscht; dat is, zoo als de Kerk is, is de Staat. Onze vromen hebben, in het staatsregt op zichzelf beschouwd, even weinig lust als in de regtsgeleerdheid of geneeskunde op zichzelf beschouwd. Voor ons is dus de basis, de grondslag, waarop en waarin alles staat, de godsdienst, de kerk. Onze menschen bemoeijen zich met geen publieke aangelegenheden, of zij moeten daarin duidelijk de belangen der kerk zien. — De Nederlander is bij het vrome volk zeer geacht; — dit beweren is niet in strijd met het klein getal abonnementen. Maar wat is de zaak? De Nederlander staat boven het vrome volk; boven zijn bereik; de Nederlander is niet genoeg de locomotief van het vrome volk; omdat het vrome volk het blad niet genoeg in handen heeft; het kan geen / 20 betalen; gecombineerd lezen geeft weinig, omdat het over te veel personen loopt, en men zich niet dagelijks verbinden kan een courant aan zijn vriend te brengen. Dit veroorzaakt dat de Nederlander meestal uitsluitend onder de fatsoenlijke standen blijft; trekken wij daarvan af de vijanden, de onverschilligen, de oppervlakkigen, dan

wordt het ernstige, degelijke en fiks doordenkende gedeelte van het volk slechts weinig door de *Nederlander* bereikt. Dit alles te zamen geeft mij aanleiding om het door u zoo vriendelijk in mij gestelde vertrouwen te beantwoorden met de volgende voorstellen: De *Nederlander* zal, zonder dit eenigzins aan te kondigen, nog meer dan thans, een kerkelijk en godsdienstig blad worden, en van uit dit belang tijdelijke aangelegenheden behandelen. Gedurende uwe afwezigheid, zal Ds. Barger ¹⁾, indien hij daartoe te bewegen is, hoofdredacteur zijn. De heer Mackay zal verzocht worden meer dan gewoon te ondersteunen; ik wensch te doen wat ik kan. Na uwe terugkomst neemt u de hoofdredactie weder op u. Langzamerhand zullen wij trachten om, bijvoorbeeld over een half jaar, de *Nederlander* van zes maal twee maal in de week, in grooter formaat, te doen verschijnen.

¹⁾ Door wiens medewerking *De Nederlander* met menige belangrijke bijdrage verrijkt werd.

* * De *Nederlander* van 13 Julij. — Liberalisme en Protestantisme.

«Niet door verguizing van onze tegenstanders, maar door de erkenning van hunne uitstekende hoedanigheden, zooveel men slechts verlangt, treedt de schadelijkheid in het licht van beginselen, die de werking van Christelijke overtuigingen en beginselen verlammen, en den geloovige zelfs, zoodra hij de vaan van het Christendom verlaat om de vaan van het liberalisme te volgen, er van zelve toe brengen om strijd te voeren tegen zijn eigen geloof en belijdenis, tegen zijne eigene Kerk en geloofsgenooten, zoodat hij naauwelijks meer als een geloovige kan worden herkend.

Het wordt tegenwoordig, meer dan vroeger, ingezien en erkend dat het kerkelijke en het politieke liberalisme in den grond één zijn, en dat het politieke liberalisme in het kerkelijke zijn oorsprong en wortel heeft.

De vrijzinnigen zelve kunnen, naar wij gelooven, geen bezwaar hebben in de erkenning van dit feit. In onze dagen toch zal men niet ligt een staatkundig-vrijzinnige zich zien scharen onder de kerkelijk-regtzinnigen, of een kerkelijk-liberale onder de anti-revolutionairen.

Sla nu het liberalisme gade waar gij wilt, op politiek of op kerkelijk terrein, altoos zult gij tegenstand van het onvoorwaardelijk gezag van Gods openbaring, als zijn grond- en karaktertrek zien te voorschijn komen, en daardoor het liberalisme ontmoeten gewikkeld in hardnekkigen strijd met de godsdienst.

Van den Staat behooven wij thans niet te spreken. Het is algemeen bekend, en wordt ook niet wedersproken, dat het liberalisme verlangt, dat de godsdienst vreemd zal blijven aan de politiek; dat Gods openbaring en wil geen invloed zullen hebben op wetgeving en bestuur. De godsdienst behoort zich te bepalen tot de Kerk.

In de Kerk dan. — In de Kerk zijn die liberalen, met welke wij thans na de gemaakte zuivering bij onze beschouwingen te doen hebben, bij uitnemendheid godsdienstig. Volgens hunne schatting en verklaring, overtreffen zij in dit opzigt verreweg de regtzinnigen, die eigenlijk niet weten wat godsdienst is, en bepaaldelijk van de christelijke liefde zich geen denkbeeld kunnen vormen.

Jammer slechts dat zij, in welke kerkgemeenschap zij zich ook bevinden, zich nooit kunnen vereenigen met de eigendommelijke leer juist van die Kerk, tot welke zij behooren; — geene pogingen aanwenden om die leer, zoo er gebreken of leemten in zijn, langs regelmatig en wettigen weg te vervolmaken; — ook onder de andere kerkgemeenschappen er geene kunnen vinden, die hen aantrekt; — of dat zij niet besluiten kunnen zich met elkander te vereenigen om eene afzonderlijke Kerk, volgens eigen overtuiging, te vormen.

Ofschoon dus zeer godsdienstig, brengen de vrijzinnigen, door altoos te zoeken en te haken juist naar zulk eene godsdienst, naar zulk een kerkelijken toestand, als er niet is, steeds hunne eigene Kerk, door miskenning en aanranding van hare godsdienst en regten, in de war, en betoogen op hetzelfde tijdstip, met een effen en deftig gelaat, dat de verwarring veroorzaakt wordt door hen, die aan de gemeenschappelijke belijdenis en kerkelijken toestand vasthouden.

De vrijzinnige plaatst zich dus altoos, — op politiek en kerkelijk gebied, — vierkant tegenover de toestanden die er in de werkelijkheid bestaan.

Op het gebied van den Staat ontmoet hij eene natie, die, in verschillende godsdienstige kerkgemeenschappen verdeeld, hem hare godsdienstige en zedelijke belangen voorhoudt. Hij wijst de geheele godsdienst der natie terug, en acht het niet voegzaam dat de godsdienst den onheiligen bodem, waarop de Staatskunde zich beweegt, betrede; ook heeft hij een afkeer van alle Seeten.

In de Kerk wordt de godsdienst door hem geadmitteerd en zelfs voorgestaan. Alleen, hij kan er de bestaande godsdienst niet dulden. Indien men hem de vrijheid laat slechts deze te bestrijden en te verdrijven, zal niemand hem in verdraagzaamheid en godsdienstigheid overtreffen.

Zijn afkeer van het onvoorwaardelijk gezag van Gods getuigenis openbaart zich in de Kerk derhalve in den vorm van godsdienstigheid. Maar van eene godsdienstigheid, die altoos verstorend en vernielend werkt, die de godsdienstigheid en de regten van medeleden niet eerbiedigt; die zich niet opregt en eerlijk aansluit bij de uitgesproken geloofsovertuigingen van de Kerk waarin hij zich bevindt, of bij die van eenige der andere bestaande kerkgemeenschappen; die ook geene genoegzame gehalte en zelfstandigheid bezit, om buiten de bestaande kerkgemeenschappen eene afzonderlijke kerkgemeenschap te vormen; en die dus, onvermogen om op zich zelve te bestaan, zich aan het bestaande vastklemt, maar om het te

bederven en te vernietigen, en zich alzoo in alles betoont de moeder te zijn van het sociale en politieke liberalisme.

Het liberalisme in de Kerk kenmerkt zich derhalve door de bestrijding van de goddelijke waarheid, zoo als het die door de verschillende kerkgemeenschappen beleden vindt, en openbaart zijn oneerlijk en onzedelijk karakter door, liever dan een eigen kerkgemeenschap te vormen, de regten en belangen van anderen te miskennen.

* * De Nederlander van 22 Julij. — De Belijdenisschriften verbindend IN ALLES.

«... De Belijdenisschriften zijn op dezen oogenblik voor de Nederlandsche Hervormde Kerk verbindend in alles, zelfs al stonden er ongerijmdheden in. Heb ik nu verlangd, dat de Hervormde Kerk ongerijmdheden tot belijdenis en geloofsleus verheffen en als zoodanig handhaven zal? In dat geval zou ik zeker het woord ongerijmdheden niet gebruikt, maar vermeden hebben. Ik heb dan ook het tegendeel bedoeld en duidelijk te kennen gegeven. Indien het waar ware, dat er in de belijdenis der Hervormde Kerk ongerijmdheden stonden, ja, dan zijn die ongerijmdheden, zoolang zij niet regelmatig worden ter zijde gesteld, voor die Kerk verbindend, en drukken ook zij haar geloof uit. Doch eene kerk mag geene ongerijmdheden, met de wetenschap dat zij ongerijmdheden zijn, als haar geloof belijden. Zoodra zij tot de bewustheid komt dat een gedeelte van hare Belijdenis ongerijmdheden bevat, is zij gehouden die daarnit, doch, op regelmatige wijze, te verwijderen. Maar om die verwijdering te doen plaats hebben, moet zij erkennen dat ze zonder die verwijdering voor haar, als zedelijk, als collectief ligchaam, verbindend zijn. Het is vreemd dat men, met betrekking tot de Kerk, deze zaken zoo duister vindt, terwijl men bij eene verandering van de Grondwet of andere wetten van den Staat, en ook bij de beoordeeling en bestrijding van de leerstellingen der Roomsche Kerk, het door mij gestelde beginsel gaaf erkent.

Doch, keert nu de zaak om, en zegt: de belijdenisschriften zijn voor de Nederlandsche Hervormde Kerk verbindend, met uitzondering van de ongerijmdheden, die zich daarin mogten bevinden; en laat dan de bepaling en beslissing van hetgeen ongerijmdheden zijn over aan iederen afzonderlijken predikant. Dan blijft er geen letter van de geheele Belijdenis staan; men zal zich van alle zijden beijveren om u te verzekeren, dat de Belijdenis der Hervormde Kerk uit enkel ongerijmdheden bestaat. Een vrijzinnig predikant heeft het ons reeds voor eenige jaren gezegd: «En wat zijn hoofdpunten der leere, ook nog in onze dagen? Vraagt het aan honderd leeraren en hoogleraren, en gij hoort misschien vijftig, mogelijk honderd verschillende antwoorden. Bij dezen is Drieënheden, bij dien Voldoening, bij eenen derden de Onfeilbaarheid des Bijbels hoofd-

punt, welke zaken bij een vierden wederom voor geen punt, veel min voor een hoofdpunt der christelijke leer gehouden worden. Praedestinatie, Volharding der heiligen, Persoonlijkheid des Heiligen Geestes, Erfzonde, en wat niet al, zijn hier hoofdzaken, daar geene zaken in de opvatting des Christendoms.» — En een ander predikant, A. W. van Campen, heeft dezer dagen in de Morgenster de volgende uitnoodiging doen opnemen: «Ik noodig alle godgeleerden van de Orthodoxe richting uit tot eenen populair-wetenschappelijken strijd over die leerstukken waarover de twisten dezer dagen loopen, — om de gronden bloot te leggen, waarop zij aan die leerstukken, zoo als zij in de Formulieren van eenigheid zijn vervat, vasthouden. Wij willen dan van onzen kant de gronden opgeven, waarom wij diezelfde leerstukken verwerpen, de bezwaren, die naar wij meenen, die leerstukken ooraanmemelijk maken. Met één woord, wij noodigen hen uit tot het houden van een publiek dispuut over de Onfeilbaarheid der Schrift, de Drie-eenheid, de Voldoening en wat er meer is, waaromtrent er tusschen ons en tusschen hen verschil van meening bestaat; een dispuut, waarvan de gansche vaderlandsche Kerk getuige kan zijn, opdat elk harer leden kunne beoordeelen, aan welke zijde de waarheid is.»

Ik sta thans bij deze soort van heldhaftigheid, die misschien meer aan den kwakzalver dan aan den christenleeraar voegt, niet verder stil, dan om aan te toonen waarheen men gevoerd wordt, wanneer men het aan iederen afzonderlijken predikant zal overlaten, over het ongerijmde in de Belijdenis uit een Kerkgemeenschappelijk oogpunt te beslissen, en zich, terwijl hij predikant in de Kerk blijft, eigendunkelijk te ontslaan van alle door haar beleden waarheden, die hij als ongerijmheden uitkrijgt. Hoezeer moet in onze dagen het publieke gevoel van regt en zedelijkheid, en van hetgeen betamelijk is, niet verstompt en uitgedoofd zijn, dat een bedienaar der godsdienst zelfs het als iets groots, als iets verdienstelijks, durft beschouwen, dat hij zich, als het ware, voor de deur zijner Kerk plaatst, en het uitgalmt dat hij aanneemt aan iedereen te bewijzen dat de leer en de belijdenis van de Kerk, waarin hij predikant is en predikant blijft, niet deugt, maar louter dwaling bevat! Die verstomping en uitdooving van het publieke regts- en zedelijkheids-gevoel loopen te meer in het oog, wanneer men daarbij bedenkt hoe diezelfde zijne Kerk smadende predikant, bij de aanvaarding zijner bediening in haar midden, het onderteekend heeft: «Ik — verklaar bij deze opregtelijk — dat ik de leer, welke overeenkomstig Gods heilig Woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, ter goeder trouw aanneem en hartelijk geloof — dat ik dezelve naarstig zal leeren en handhaven!»

Daarom moeten wij de stelling vasthouden: de belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk is voor haar verbindend in alles, zelfs al stonden er ongerijmheden in. Niet, omdat wij zouden verlangen dat de Kerk eene belijdenis met ongerijmheden zou bestendigen; — of omdat wij, gelijk Ds. van Campen, ten einde een punt ter onzer bestrijding te scheppen, het logen-

achtig uitdrukt, zouden verlangen: onderwerping aan de Formulieren van Eenigheid, ook al zijn zij in strijd met den Bijbel. Dit is de quaestie niet. Maar wij bedanken voor de willekeur en de tyranny der predikanten. Het is de vraag niet of de Kerk hare belijdenis mag, en zoo zij er verkeerdheden en dwalingen in ontdekt moet veranderen; dit is bij ons boven allen twijfel verheven, en men beschuldigt ons slechts hardnekkig van het tegendeel te beweren, omdat men een voorwendsel noodig heeft voor den onregtvaardigen strijd, die tegen ons gevoerd wordt. De vraag, of liever de vragen, die uitgemaakt moeten worden zijn deze: maken de predikanten, maken de vrijzinnige predikanten, alléén DE KERK uit? Beteekent de gemeente niets? Behoeft op hare overtuigingen en haar geloof niet te worden gelet? Moet de gemeente iederen afzonderlijken predikant in zijn geloof of ongeloof, in zijne standvastigheid of wispelturigheid volgen? Mag de Kerk hare belijdenis, zoo zij overtuigd is dat die dwalingen bevat, onveranderd laten blijven? Mogen predikanten, die meenen dat de hoofdinhoud der Belijdenis verwerpelijk is, zich aan die Belijdenis verbinden, gelijk zij doen? Mogen zij, zich verbonden hebbende, zich van de Belijdenis los verklaren, door eene bedriegelijke verklaring te geven aan hunne verbindingsformule? Mogen Kerkbesturen in al hunne reglementen van de Belijdenis spreken als bestaande, als verbindend, als moettende gehandhaafd worden, terwijl zij er niets van meenen? Is het voor bijzondere personen en voor eene gezamenlijke Kerk niet een eerste vereischte, dat men in zijn spreken en handelen waarheid, opregtheid en goede trouw betracht, en dat derhalve de Hervormde Kerk (en hierdoor verstaan wij niet dezen of genen overmoedigen predikant), zoo zij geene Belijdenis langer erkent, het ook geregeld en openlijk uitspreke; of zoo zij meent dat hare Belijdenis herzien moet worden, het ook werkelijk doe?

Onze rigting beweegt zich derhalve, onder het gezag van Gods Woord, wel degelijk in de meest volkomene vrijheid. Maar de Belijdenis is eene zaak van de collectieve Kerk, niet van iederen afzonderlijken predikant, en wij bestrijden niet de bevoegdheid van de Kerk om eene Belijdenis te hebben overeenkomstig hare overtuiging, maar wij bestrijden de aanmatiging van afzonderlijke predikanten, om hare Belijdenis, zoolang zij zelve op regelmatige wijze die niet verandert of afschaft, te smaden en te miskennen. De vrijheid, die de vrijzinnige predikanten tegenover de bestaande Belijdenis der Kerk verlangen, besluit in zich de volstrektste en vernederendste, zedelijke en godsdienstige slavernij van de Gemeente.»

** De Nederlander van 25 Julij. — De Belijdenisschriften.

«.... De Formulieren van Eenigheid der Hervormde Kerk, ofschoon het werk van menschen, zijn wonderlijke opstellen. Bijkans algemeen gehaat, kan niemand ze weg krijgen. Ofschoon sedert bijna drie eeuwen de wettige Belijdenis der Kerk, en zelfs bij de Reglementen als zoodanig erkend en gehandhaafd, bevlijgt bijkans

iedereen zich om er op te schelden en te smalen. Liberale protestanten reiken aan de Roomschegezinden de hand, en gaan met dezen ten reije om op de graven der vaderen te dansen; met hen te klagen over de doodslucht, welke de belijdenis der Reformateurs verspreidt; over de vermolmde dogmatiek, die zij bevat; en schilderen de Formulieren af als banden en kluisters, die hen met afgrijzen vervullen. Welnu, werpt ze weg, zoo gij kunt; gij hebt de magt in handen. Indien gij met wegwerpen begint, waar zult gij eindigen? De Belijdenis gaat eerst; dan volgt de liturgie, die de beleden waarheid in toepassing brengt. Maar met het wegwerpen van belijdenis en liturgie zijn niet alle formulieren afgeschaft. De Kerk zingt formulieren. Ieder gezangvers, thans in gebruik of later in te voeren, is een formulier, waarin de gemeente het een of ander gemeenschappelijk belijdt. Gij kunt dus nooit van formulier-kluisters ontslagen worden. Zoo ge ze in het proza afwerpt, zult gij ze in dichtmaat moeten behouden; zoo gij geen formulieren lezen wilt, zult gij ze zingen. De gemeente kan niet zijn zonder belijden, kan niet zijn zonder gemeenschappelijk belijden.

Formulieren, Belijdenisschriften, het bezit eener belijdenis, is voor eene kerk geheel en al eene zaak van goede trouw. Niemand kan haar eene Belijdenis opleggen, maar zij kan hare Belijdenis nitspreken. Zoolang er in eene Kerk tusschen de leeraars en leden goede trouw bestaat, hebben Formulieren van Eenigheid niets dat naar hardheid, strengheid, bekrompenheid of kleingeestigheid gelijk. Want de Formulieren van Eenigheid zijn nooit opgesteld of ingevoerd om het denken of het spreken der Kerk te formuleeren en aan vormen te binden; zij zijn slechts de constateering van hooflwaarheden, omtrent welke die bepaalde kerkgemeenschap, in den loop harer geschiedenis en onder den drang van bestrijding en vervolging, tot duidelijkheid en bewustheid gekomen is. Daardoor vervallen, zoolang de goede trouw in de kerk blijft bestaan, alle enghartige kwestien over tittel en jota. Het is niet moeilijk de Formulieren van Eenigheid eener Kerk te laten optreden in een licht en hen af te schilderen op eene wijze, zoodat zelfs hunne ijverigste voorstanders daarvan met schrik terug zouden deinzen. Misschien dat onder al de regtzinnigen in ons Vaderland er niet één gevonden wordt, die de Formulieren van Eenigheid wil op die wijze als de tegenstanders zeggen dat wij allen hen willen. Maar, even als het Evangelie zelf, verkeerden de liefelijke, zachte en milde Formulieren van eenigheid eener Kerk die in eenigheid des geloofs wandelt, oogenblikkelijk en van zelve in eene soort van strenge en onbuigzame wet tegen de ingekropen valsche broeders, die niet slechts een ligt te begrijpen gemoedelijk bezwaar hebben tegen een tittel of jota, tegen deze of gene redactie of bewijsvoering, tegen eenig ondergeschikt punt der belijdenis, maar wien de kern en het hart zelf der Belijdenis tot aanstoot en ergernis verstrekt. Het is een bewijs van de buitensporigste onbeschaamdheid, kwade trouw en onzedelijkheid, dat men in onze dagen de getrouwe leden van de Hervormde Kerk durft beschuldigen van, door een kleingeestig vasthouden aan de letter der Belijdenisschriften, getrouwe leeraars te bemoeielijken, op hetzelfde oogenblik dat

Hervormde predikanten openlijk aankondigen dat hunne aanvallen gerigt zijn tegen de ziel en de kern der Belijdenis, tegen «de Onfeilbaarheid der Schrift, de Drie-eenheid, de Voldoening en wat er meer is.» Het is een bewijs van doodelijke laauwheid en onverschilligheid, dat zoovelen die zich zoo gaarne den schijn laten aanleunen van lieve en bezadigde, humane en verdraagzame christenen te zijn, zich altoos bereid betoonen partij te kiezen tegen onze voorgewende bekrompenheid en formulier-regtzinnigheid, maar nimmer eenig bewijs geven dat ook de hoogstgaande aanvallen op het christendom hun eenigzins ter harte gaan of eene smartelijke aandoening veroorzaken. Gansch anders is dat lieve en edele geslacht gestemd, en tot opbruischen terstond gereed, wanneer eigen eer of bezittingen ook slechts uit de verte worden aangerand. Waar iemands schat is, dáár is zijn hart.»

CXXIV.

Amsterdam, 27 Julij 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Van Peurseme zal u de 50 Ex. gezonden hebben of zenden ¹⁾. Ik heb er 50 concept-adhaesien doen bijvoegen. Beiden zijn met onbekrompen hand door ons over het gansche land verspreid geworden; het is dus buiten mijn vermogen in het adhaereeren verandering te brengen. Ook hechten wij meer aan de consideranten dan aan het tweeledig verzoek. Het spreekt van zelven dat wij niet kunnen verwachten of verlangen dat in zulk een uitgebreid Adres door ieder elke uitdrukking zal worden goedgekeurd. Daarom zal ik het gaarne zien dat sommige vrienden alleen aan het tweeledig verzoek adhaereeren, maar ik hoop zonder zijdelingsche afkeuring van de consideranten. Anders toch zou de kracht van den maatregel gebroken en hun algeheel stilzwijgen verkieslijker zijn. De kracht van den maatregel bestaat niet in het verzoek, dat gedeeltelijk niet kan en niet zal ingewilligd worden, en waarvan de inwilliging voor het andere gedeelte ons misschien nooit, zeker in geruimen tijd, niets baten zou. De kracht van den maatregel bestaat in het innemen door de Hervormde Kerk, hoe

¹⁾ Zie p. 91.

gering en veracht ook, van eene positie bij de Regering en in het midden der Natie; bestaat in het handhaven en bepleiten van haar regt, zonder een haarbreed uit den weg te gaan. Daarom, en omdat wij den Koning over dit onderwerp niet dikwijls kunnen toespreken, zijn in ons oog de consideranten meer dan het verzoek; ons oogmerk is eene publieke opinie te scheppen; een gunstige beschikking is niet denkbaar. — Behalve aan de beide Kamers der Staten-Generaal, hebben wij 25 Exemplaren gezonden aan den Secretaris der Synode; 30 Exemplaren aan de voornaamste dagbladen en tijdschriften van alle kleuren; eene menigte exemplaren met adhaesiën aan ijverige Christenen door het gansche land; de Vereenigingen te 's Hage en Rotterdam hebben ieder ongeveer 200 exemplaren voor hare rekening genomen. Het stuk zal alzoo niet onbekend blijven. Het groote verdraagzame publiek zal onze auteurs anders niet hoogmoedig maken; van Peursemschreef mij gisteren avond het inliggende billet. Erger is het voor het Nieuwe Nederlandsche Schoolblad, om de belangrijke kosten aan eene geregelde uitgaaf verbonden. Evenwel al deze verschijnselen mogen ons bedroeven, maar niet verwonderen. Bij onze eigene rigting zit veel kwaad, en daarom is het genadig van den Heer, dat hij ons in dezen toestand geen overwinning schenkt. Het heugt u nog hoe Ds. Joffers u beoordeeld heeft ¹⁾. Zwolsche vromen hebben mij doen weten dat ik, wegens mijn schrijven over den kinderdoop, waardig was dat mij een molensteen om den hals gedaan en ik in de diepte der zee geworpen werd; het is te ruim geschreven. Gelukkig zijn niet al onze vromen zóó; doch deze bekrompen rigting is zeer sterk, en haar triomf is af te bidden. Dit kwaad in ons midden verlamt onzen strijd. De Afscheidenen moesten nu de Hervormden ter zijde staan, en hunne regten doen gelden. Ook moesten onze geregeld uitkomende organen in eene doelmatige verhouding gebragt worden tot de krachten van onze partij. Algemeen is de klagt van onze menschen dat zij geen

¹⁾ Zie bijv. De Nederlander van 4 Augustus 1854. — Naderhand in 's Hage had Ds. J. van mij beteren dunk.

geld en geen tijd genoeg hebben om alles te lezen. Mij dunkt, het Schoolblad had best in de *Nederlander* kunnen opgenomen zijn. Wij kunnen de zaken niet anders maken dan zij zijn; onze menschen zijn meest allen door een beroep gebonden, en hoevele stemmen en belangen komen er nu niet door verschillende opgaven hunne oplettendheid vragen! Dit is niet om uit te houden; het een vernietigt het ander. Daarom acht ik het noodig dat de *Nederlander* zooveel mogelijk alles omvat; en, bij eene eventueele wijziging, zou ik van oordeel zijn dat het goed was dat de hoofdredacteur bekwame specialiteiten onder zich had.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

uw liefn. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde vriend! Met veel genoegen zie ik dat ook in andere steden adressen van adhaesie zullen worden voorgelegd aan het adres over de Theologische faculteiten. Ik acht het van groot belang dat men daarbij duidelijk doet uitkomen dat er geadhaereerd wordt enkel aan het tweeledig verzoek, niet aan de consideranten; want het is mij reeds nu gebleken dat anders menigeen zich verschuilen zal achter de betuiging dat hij de zaak uitmuntend en het betoog meesterlijk vindt, maar dat er enkele uitdrukkingen in voorkomen die naar zijn inzien te sterk zijn, en waarvoor hij zich niet verantwoordelijk wil stellen. Die uitvlugt moeten wij afsnijden, is het niet zoo?

Hoe is het met het debiet? De onverschilligheid bij velen is ergerlijk. Vóór weinige dagen had het Nieuwe Nederlandsche Schoolblad, na al onze aanbevelingen, 62 abonneenten ¹⁾.

's Hage, 27 Julij.

¹⁾ Bij de overneming van een artikel uit het Nieuw Nederlandsch Schoolblad schrijft de Boekzaal

«Het zij ons vergund allen, die in de behartiging van het positief christelijk onderwijs belang stellen, op te wekken dit belangrijk blad te verspreiden en te ondersteunen.»

**** De Nederlander van 1 Augustus. — Adres van het Klassikaal Bestuur van Harderwijk.**

«Voortreffelijk is de handhaving van het regt der Hervormde Gezindheid in het Adres aan de Synode van het Klassikaal Bestuur van Harderwijk.

We hopen dat veerkracht en eensgezindheid in het aantal der adhaesiën aan hetgeen naauwelijks even goed kan worden uitgedrukt, zal openbaar zijn.

Het zou tevens adhaesie zijn aan hetgeen door de heeren van Hogendorp c. s. (1842) over de Academische opleiding der predikanten gezegd werd.

In het Adres van Harderwijk leest men:

«... Met verbazing, wij mogen het geenszins ontveinzen, hebben wij opgemerkt hoe het Klassikaal Bestuur van Amsterdam de leeringen, door Dr. Meyboom openlijk in geschriften voorgedragen, heeft durven bestempelen met den naam van «sommige meeningen afwijkende van de leer uitgesproken in de Oude Belijdenisschriften der Hervormde Kerk.» Of kan het ontkend worden dat de eeuwige Godheid van den Zoon Gods, de schulduitdelgende kracht van zijn lijden en sterven, het persoonlijk bestaan van den Heiligen Geest, het onfeilbaar gezag van de Heilige Schrift, en andere waarheden, wier loochening en bestrijding aan Dr. Meyboom wordt te laste gelegd, de kern en den hoofdinhoud uitmaken van de leer onzer Hervormde Kerk, gelijk die in hare belijdenisschriften staat uitgedrukt? Daarbij, wat wil men met de benaming van «oude» belijdenisschriften, even als of er nieuwe in de plaats getreden waren, waardoor de bestaande oud en verouderd waren geworden?...

Wij zullen eindigen, maar moeten met al den ernst, dien het gewigt der zaak vordert, vragen: Waar moet het met onze Vaderlandsche Kerk ten laatste heen, zoo er niet in tijds, door wijze en tevens krachtdadige maatregelen van de daartoe bevoegde Kerkelijke magt, paal en perk gesteld wordt aan de losbandige vrijheid van leeren en prediken, die thans onder ons heerscht? Wij geven daarom deze zaak, met de meeste bescheidenheid, maar ook met al den aandrang der innigste belangstelling in het waarachtig welzijn der Nederlandsche Hervormde Kerk, aan uwe gezette en ernstige overweging over. Dat de hoogste Kerkvergadering dezer landen zich toch eindelijk eens aan de groote hoofdzaak, namelijk de handhaving van de leer onzer Hervormde Kerk, als de eenige voorwaarde van haar voortdurend bestaan, met Christelijke naauwgezetheid en vaderlijke bezorgdheid late gelegen liggen! Moge de Synode dezes jaars meer dan in vorige jaren toonen haren duren plicht te beseffen, en het regt der Kerk, op hare eigene belijdenis en de getrouwe prediking en naleving daarvan, te willen handhaven! Moge onregt en willekeur, door Klassikale en Provinciale Besturen der Kerke in den jongsten tijd aangedaan, scherpelijk door u bestraft en, zoo veel in u is, betengeld en hersteld worden! Daartoe wenschen en bidden wij dat gij, Hoogwaardige Heeren! thans als in de tegenwoordigheid van Christus, voor wiens rechterstoel wij allen eens zul-

len geopenbaard worden, te zamen vergaderen moogt, terwijl wij hartelijk den Geest der wijsheid en der liefde, maar ook der waarheid en der kracht, over u blijven afsmeeken.»

* * De Nederlander van 31 Julij. Adres van 1842.

«De derde druk van het Adres aan de Synode van de heeren van Hogendorp c. s. in 1842 zal eerstdaags bij onzen uitgever het licht zien.

Niet ligt zal iemand die met den toestand der Hervormde Kerk bekend is, ontkennen dat de hoofdgedachten van dit Opstel evenzeer of liever veel meer nog in 1854 toepasselijk zijn.

Het vierledig vertoog is, in elk zijner deelen, aan de orde van den dag.

De Formulieren. — Ook nu (denk om de sofismen der Klassikale en Provinciale Besturen) is het om den aard van het gezag der Symbolische Schriften en om den zin en de kracht der verklaringen van de Synode in 1816 en in 1841 te doen.

De Akademische opleiding der predikanten. — Ook nu (lees het Amsterdamsche Adres aan den Koning over de Theologische Faculteiten) wordt bescherming van de Nederlandsche Hervormde Kerk tegen stelselmatige ondermijning verlangd.

Het lager onderwijs. — Ook nu (herinner u Uithuizen) is het regt der Gezindheid en de gewetensvrijheid van Hervormde Christenen die opvoeding overeenkomstig hun geloof verlangen, op het spel.

Het Kerkbestuur. — Ook nu (let op de poging om artikel 23 van het Algemeen Reglement weder te doen vervallen) wil men de Gemeente onder het juk houden eener partij die, vijandig aan de Kerk, zich van de kerkbesturen meester gemaakt heeft.»

CXXV.

Amsterdam, 2 Augustus 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaand opstel is onder uwe goedkeuring voor de Nederlander bestemd. Het slot is zijdelings tegen Ernst en Vrede, vooral tegen Ds. Schouw Santvoort, die het juridische standpunt het meest bestrijdt en zelf Ds. de

Keyzer ¹⁾ heeft bevestigd, waarop deze zich van den predikstoel beroepen heeft.

De Nieuwe Drentsche Courant geeft u al weder de schuld van het Adres. Het in de Nederlander aangehaalde nummer van die Courant zou eene kostelijke bijlage aan eene adhaesie kunnen zijn, waaruit de Koning zou kunnen zien dat men ons liever het land wil doen ontruimen dan de gelegenheid tot uitoefening van onze godsdienst geven.

Ik heb over de Nederlander nog eens nagedacht. Wat zou u van het volgende oordeelen? Eens in de week, bijv. Zaturdags, zal een afzonderlijk blad, onder den titel van de kleine Nederlander (of iets dergelijks) uitkomen, voor f 3,— in het jaar. Daarin zullen letterlijk al de stukken uit de gewone Nederlander opgenomen worden, die betrekking hebben op de godsdienst, de Kerk en de School. Het plan zal niet uitgevoerd worden, tenzij wij eene lijst van 500 of 600 abonneenten kunnen aanbieden. De gewone Nederlander zou daardoor natuurlijk een aantal abonneenten verliezen. Daarom zou het voordeel van de Kleine Nederlander in de kas van de gewone Nederlander komen. De kleine Nederlander kan niet veel kosten veroorzaken, omdat de stukken van de gewone Nederlander kunnen blijven staan en er dus weinig zetloon noodig is. Indien in dit een en ander iets is dat uwe goedkeuring wegdraagt, ben ik bereid er met den heer Kemink over te correspondeeren, en te zien of wij u een geregeld en uitgewerkt voorstel omtrent deze zaak kunnen doen.

Zoo even ontvang ik uwe geëerde letteren van gisteren. Ik geloof dat onze welgezinde vrienden zich omtrent de Utrechtsche academie bedriegen. Prof. Bouman heeft ons verraden ²⁾; Prof. Vinke waarschuwt zijne welgezinde studenten tegen onze rigting, Prof. ter Haar hebben wij met leedwezen aan de Hoogeschool zien ko-

¹⁾ Predikant te Arnhem.

²⁾ In de atmosfeer der flauwhartigheid kan aan den meest bedachtzamen een uitdrukking ontvallen, scherper dan men bedoeld heeft.

men. De Utrechtsche academie is voor de Theologie wat de Minister van Reenen voor het lager onderwijs is. Zullen wij zeggen, dat zij apostelen zijn van het ongeloof? neen, maar zij staan aan het geloof altoos in den weg. Onze vrienden moeten de verdediging van Utrecht niet op zich nemen; laat Utrecht haar geloof, ijver en regtzinnigheid zelve tegen ons verdedigen. Het zou niet onaardig zijn, indien de Utrechtsche Theologische faculteit, om ons te logenstraffen, de verklaring aflegde dat zij aan de Belijdenis der Kerk is gehecht. De overledenen kunnen zich zeker niet verdedigen. Maar ik geloof niet dat na 1815 iemand is aangesteld, die inderdaad blijk gegeven heeft dat hij hart bezat voor de Hervormde kerkleer; misschien een enkel laauw, dubbelhartig, besluiteloos man, die aan de zaak des Heeren meer kwaad dan goed deed. Ik stem toe dat het Adres zoo gesteld is dat de gemoederen in spanning moeten geraken; die zijne regtzinnigheid niet verdedigt behoort tot hen die de kerk onregt doen; die zijne regtzinnigheid gaat verdedigen is voor ons gewonnen. Maar nu zou het van ons verkeerd zijn, indien wij de halve menschen gingen verdedigen, terwijl zij volharden in het zwijgen, en door hun zwijgen de tegenpartij versterken. Ik geloof dat de adressanten niemand verongelijkt hebben, maar mogt dit blijken, dan zullen zij het ongelijk herstellen. Welgezinde vrienden, die het Adres op sommige punten te sterk vinden, kunnen gemakkelijk, zonder ons te compromitteren, eene adhaesie in andere bewoordingen maken. Ik acht dat de Nederlander niets moet laten blijken van een verschil van gevoelen op dit punt; iedere aanspraak op rehabilitatie in zijne regtzinnigheid, van anderen, is in ons belang. Ik ben niets bevreesd dat het bezwaar omtrent het Adres veld zal winnen; onze burgerluidjes verlangen voor of tegen; van al de fatsoenlijke vrienden in Amsterdam heeft niemand mij nog een woord gesproken over het Adres.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

Amsterdam 9 Augustus 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! In overleg met eenige Amsterdamsche adressanten wordt de redactie van de *Nederlander* verzocht het bijgaande opstel te plaatsen. — De Amsterdamsche *Courant* deelt het oordeel der Synode mede omtrent de adressen van Harderwijk en anderen. Ik hoop dat de *Nederlander* dat stuk in zijn geheel zal overnemen om het later bedaard te kunnen nazien. — Gisteren ontving ik een bezoek van een Utrechtschen theologischen student en den jongen predikant N., die te Utrecht gestudeerd heeft. Het gesprek viel op het Adres, en men meende dat Utrecht te hard beoordeeld was, en het Adres daardoor eene onwaarheid bevatte. Ik deed hen, naar aanleiding van hetgeen mij bekend is, eenige vragen, en dientengevolge noemden zij prof. Bouman een jesuit, in staat iedereen te verraden, en een vijand van de geloovige studenten. De jonge predikant zeide dat hij prof. Vinke niet wilde bezoeken, omdat hij hem de hand niet konde reiken, vermits hij doceerde dat de regtzinnigen wel vele bewijzen voor de godheid van Christus hadden, maar dat de bewijzen der tegenpartij niet minder krachtig waren voor het tegendeel, waardoor hij aanleiding geeft dat vele studenten naar Groningen overslaan. Ik heb onzen jongen vrienden beduid dat hun oordeel over Utrecht veel strenger was dan dat der adressanten, en dat het geheel verkeerd geweest zou zijn, indien de adressanten, door ten opzigte van Utrecht eene uitzondering te maken, aan die akademie in haar tegenwoordigen toestand de kroon op het hoofd gezet hadden, — en zij waren te vreden.

Steeds met hoogachting en heilbede

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Eerst nu heb ik verademing na de onophoudelijke discussien in de Tweede Kamer over het Oost-Indische reglement. Anders zou ik onmiddelijk op uwe letteren van 2 Aug. hebben geantwoord; vooral op het punt van de Nederlander dat mij zeer ter harte gaat. Ik ben nu als iemand die, uit zijn sfeer geworpen ¹⁾, nog niet regt georiënteerd is: maar ik geloof met u dat de Nederlander niet mag worden gestaakt. Soms meen ik dat wij juist nu des te meer dit middel moeten waardeeren om op de publieke opinie te werken; vooral ook, zoo het eenigzins mogelijk is, onder hetgeen in ons oog de kern van het volk is. Bij den magtigen invloed der vrijzinnige begrippen op de hoogere standen der maatschappij, bij de, ik zou bijkans zeggen, toenemende kracht der, in den meest jammerlijken zin van het woord, conservatieve rigting; bij de nu, jaren achtereen gebleken, vruchteloosheid der pogingen ook in de Tweede Kamer, houd ik mij dagelijks meer overtuigd dat er, menschelijker wijs, geen uitzigt op wezenlijke verbetering is, indien de volksvertegenwoordiging niet, door de kracht eener openbare nationale meening, in verband met het historische Nederlandsche volk gebragt wordt. Ik behoef u dus wel niet te zeggen dat uw denkbeeld omtrent de kleine Nederlander mij allezins aannemelijk voorkomt.

Meld mij eens wat gij zoo al omtrent uw Adres over de Theologische Faculteiten verneemt en hoe of 't met 't debiet gaat? — De Grondwet van heden heeft daarover een vrij belangrijk artikel 'tgeen nog zal worden vervolgd; en waarin men beweert dat de schuld niet bij de regering, maar bij de Kerk ligt, die zelve het zoogenaamd monopolie van den Staat als een gunst, een voorregt beschouwd heeft. Het spijt mij 't u niet te kunnen zenden, maar gij zult te Amsterdam wel gelegenheid hebben het in te zien.

Wat is uwe opinie omtrent het antwoord van de Synode in de zaak van Meyboom?

¹⁾ Na de niet-herkiezing in de Tweede Kamer.

Ik heb aan den heer da Costa voorgesteld om de vrienden vóór de bijeenkomst omtrent eene gewijzigde regeling van onze meetingen te convoceeren te Amsterdam, Donderdag den 17^{en} dezer. Waarschijnlijk zal hij er reeds met u over gesproken hebben. De zaak is spoedvereischend.

Van harte als altijd

uw vr. en br.

10 Aug. 1854.

CXXVII.

Amsterdam, 12 Augustus 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben in het bezit van uwe waarde letteren van 10 dezer. Den 9^{den} schreef ik u en zond u een opstel over het beroep van ds. van Staveren ¹⁾. Ook het bijgaande opstel is onder uwe goedkeuring voor de Nederlander bestemd. Ik heb de heeren Mackay, v. d. Bruggen, van Rhijn, Beets en Heldring uitgenoodigd tot het houden der zamenkomst op aanstaanden Donderdag ten half elf ure; zelf zal ik iets later moeten komen. Ik hoop het genoeg te hebben u bij die gelegenheid over een kleine Nederlander te spreken. — Het antwoord van de Synode in de zaak van ds. Meyboom betreft ons Amsterdammers niet; onze zaak is bij de Synodale Commissie, welke in October zamenkomt, aanhangig. Het antwoord gaat de classis van Harderwijk c. s. aan, en in dit opzigt heeft de Synode de zaak ontdoken, want Harderwijk vroeg geen uitspraak in de zaak van het beroep, maar handhaving van de kerkleer tegen de drogredenen van de Amsterdamsche klassis. Zeker was de Synode onbevoegd wegens het beroep uitspraak te doen, en daarom hebben de Amsterdammers zich tot de Synodale commissie gewend;

¹⁾ Zie De Nederlander van 14 Aug. — De Nieuwe Drentsche Courant had hem geestverwant van Dr. Meyboom genoemd.

maar even zeker is de Synode gehouden de kerkleer te handhaven en dit werd door Harderwijk en anderen gevraagd; — doch de Synode schijnt te begrijpen dat zij alleen kwaad, geen goed mag doen; de gemeenten zullen zich eindelijk aan zulk eene Synode moeten onttrekken: en daartoe zal misschien een kerkelijk verbond van getrouwe leeraren en gemeenten over het gansche land noodig zijn. — Van de adressen wordt in Amsterdam weinig verkocht; buiten worden zij meer gevraagd, zoodat heden avond de tweede druk zal worden aangekondigd; de eerste bestond uit duizend exemplaren. Wij hadden op het adres 209 handteekeningen; thans op de adhaesie 45; wij zijn met niet ééne handteekening uit den fatsoenlijken stand vereerd; ik heb thans successivelijk bijna al onze Amsterdamsche aanzienlijke vromen ontmoet, doch van hen geen enkel woord over het adres vernomen. Ds. van Oosterzee heeft gegist dat ik de steller ben, en mij een hartelijken brief geschreven met eenige reserves in het belang van Utrecht. — Ik zal de Grondwet niet kunnen lezen, want ik weet niemand die dit blad bezit en in een koffijhuis is men niet gewoon mij te zien.

Met de hartelijkste gevoelens ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

**** De Nederlander van 22 Augustus. — Over den raad van het Dagblad de Grondwet tot Afscheiding.**

«...Zulk een verlaten, zulk een afscheiden van de Hervormde Kerk heeft bereids sedert 1834 plaats gegrepen. Een groot getal Hervormden, meer uitsluitend ziende op het wenschelijke eener ongestoorde belijdenis van de goddelijke waarheid dan ook op den plicht van den christen om, bij volharding in die belijdenis, tevens het onregt zoo lang mogelijk tegen te staan, heeft de Hervormde Kerk met hare titels, regten en bezittingen, maar ook met hare weerlooze armen, ouden van dagen en weezen, verlaten en aan den verderfelijken invloed van de tegenpartij prijs gegeven.

De ondervinding der laatste twintig jaren is echter ook voor de Hervormden niet onvruchtbaar geweest, zoodat zij thans niet meer zoo gemakkelijk van hunne regten afstand zullen doen. Ook is het aantal van hen, die op de Hervormde

leer en belijdenis prijs stellen, sedert aanmerkelijk toegenomen, zoodat een liberaal-protestantsch weekblad in zijne gewone liefderijke en sierlijke taal daarvan gezegd heeft, dat zij allerwege als paddestoelen uit den grond schijnen voort te komen. Maar aan de Grondwet mogen wij vragen of, op staats- en kerkgebied, dan al het regt dat zij aan de getrouwe leden eener Kerk weet te verschaffen, bestaat in den raad: dat zij niet moeten aarzelen hun Kerkgenootschap te verlaten? — En, wat heeft dit verlaten van hun kerkgenootschap zoo al in? Het Koninklijk Besluit van 5 Julij 1836 zal het ons zeggen. Wanneer de Hervormden, de onderdrukking in hunne eigene Kerk moede, die Kerk willen verlaten en een afzonderlijk kerkgenootschap vormen, wordt hun dit als eene gunst toegestaan, mits zij zich individueel verbinden: «dat zij zelve zullen zorgen, voor de behoefte van hunne Eeredienst en armen, zonder op onderstand van het Rijk of op eenige bezittingen, inkomsten of regten van de Hervormde (Gereformeerde) Kerk, ooit aanspraak te maken;» en dan nog onder voorwaarde «dat zij zich bijzonder moeten onthouden van zich eenigen titel toe te schrijven, op welke het Nederlandsche Hervormde of Gereformeerde Kerkgenootschap als zoodanig aanspraak bezit,... daareene zoodanige aanmatiging alle toelating en bescherming.... ondoenlijk zou maken.» Wat dunkt u? Is het mogelijk hen, die meenen gewetenshalve hunne Kerk zonder aarzelen te moeten verlaten, meer volkomen te ontverven en zelfs van de natie uit te sluiten? Heeft het Besluit van 8 Januarij 1842, in deze ontverving van de regten der Gereformeerde Kerk en deze buiten de wetstelling, eenige wezenlijke verandering gemaakt? Of meent men welligt dat thans aan volledige opheffing dezer bezwaren gedacht wordt?

CXXVIII.

Amsterdam, 28 Augustus 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben met de noot op den brief aan ds. de Cock en met de wijziging in mijn vorig opstel geheel vereenigd. Den brief heb ik opgezonden; ik zal dien, zoo de Heer wil, gaarne beantwoorden. — Den brief van den heer da Costa las ik met groot genoegen ¹⁾; ofschoon hij somtijds instem-

¹⁾ De krachtige en veelomvattende toespraak van Da Costa, waarmeê mij de terzijdestelling bij de stembus rijkelijk vergoed werd. Brieven van Da Costa II, p. 206—274.

ming vraagt en veronderstelt, waar wij zoo gaaf niet zullen kunnen toestemmen. Vooral doet de cordate behandeling van vele gewigtige onderwerpen mij groot genoeg, — Volgens bijgaanden brief van den heer Kemink, ziet het met den kleinen Nederlander nog niet gunstig uit, en toch een weekblad is zoo noodig voor ons volk. De Amsterdamsche Courant zwijgt over het bedanken van dr. van Staveren; ook is het gisteren niet afgelezen. En toch schijnt zijn bedanken ontwijfelbaar te zijn. Men verzekert dat hij in de afgelopen week hier was; het schrijven in de Nederlander, in verband met het schrijven in de Nieuwe Drentsche Courant, schijnt hem afgeschrikt te hebben. Men veronderstelt dat er nog pogingen worden aangewend om hem van besluit te doen veranderen. — Laatstleden Zaterdag is alhier de cholera uitgebroken; men heeft mij acht gevallen genoemd; heden over acht dagen begint de kermis. Ons land bevindt zich in een vreeselijken toestand van filosofische verharding bij al de kastijdingen des Heeren....

Uw liefh. Br. in Chr.

P.S. Ik vergat nog te herinneren dat van mij, als afgescheidene, het gouvernement nooit de verklaring heeft ontvangen dat ik van de regten en bezittingen der Hervormde Kerk afstand deed; met mijne vrienden werd ik overstemd, wij protesteerden, en teekenden niet.

** De Nederlander van 29 Augustus. — Zamenspanning van kerkelijk en politiek Liberalisme tegen de Hervormde Gezindheid (1816).

«... Het hoogste Kerkbestuur was de eerste Algemeene Synode, welke in 1816 krachtens de nieuwe koninklijke organisatie zamenkwam; maar ook de leden van die Synode werden, zonder eenige medewerking van de Kerk, bij Koninklijk Besluit benoemd.

De taal, die de getrouwe Hervormden thans spreken, en welke bij zoo velen ergernis verwekt, werd reeds gevoerd in het merkwaardig Adres aan den Koning, dat onder den datum van 4 Maart 1816, door de Klassis van Amsterdam, als protest tegen de nieuwe organisatie, werd ingediend. «Nimmer,» zeide de klassis van

Amsterdam, bij het voordragen harer bezwaren tegen de nieuwe organisatie in 1816, «Nimmer is de overtuiging eenpariger en levendiger bij ons geweest van onze dure verplichting, om te spreken voor de belangen der Gemeenten, van welke wij de eer hebben, de leeraars, herderen en opzieners te wezen; nimmer de vrees groter, dat wij, nalatende, eenen zoo goedertierenen Vorst, deswegen ootmoedig te naderen, onze verplichting tot getrouwheid jegens onzen Heer Jezus Christus, grootelijks zouden krenken.... Hoe vurig hadden wij gewenscht dat, indien eenige nieuwe verordening, betreffende ons Kerkbestuur, noodig ware geoordeeld, dezelve uit den boezem onzer Kerkelijke vergaderingen, onder approbatie van Uwe Majesteit hadde mogen voortkomen.... Hoezeer moesten wij wenschen, Sire! dat onze sedert meer dan twee eeuwen gevestigde Kerkelijke Vergaderingen opgeroepen waren geworden, om, indien veranderingen in onzer Kerkeorde noodig waren geweest, dezelve onder approbatie der Gemagtigden van Uwe Majesteit daar te stellen. Zoo veel meer reden hadden wij dit te verlangen omdat die veranderingen, uit den boezem der Kerkelijke Vergaderingen voortgekomen, bij onze Gemeenten minder aan tegenzin blootgesteld, en door deze moesten beschouwd worden, eenen volledigen grond van wettigheid te hebben.... Vooral, Sire! hebben wij een allergewigtigst bezwaar, geboren, uit de groote magt van het Synode.... Zoo groot de bekommelingen zijn, welke bij ons ontstaan over de gevolgen, die uit de invoering van het dikwijls gemelde Reglement zouden kunnen voortvloeijen, zoozeer gebiedt ons ook onze ongeveinsde liefde voor Uwe Majesteit, dezelve voor te dragen. Wij honden ons verzekerd, dat, zoo niet alle, ten minsten verre de meeste leeraren diep bedroefd zullen wezen. Moede van zoo vele worstelingen en verdrietelijkheden, hadden zij gehoopt, vrij van ontmoedigende zorgen, hunne ambtsbezigheden genoegelijk te zullen kunnen waarnemen, en hunne lidmaten, afgeleid door zoovele gebeurtenissen van de ware kennis en beoefening des Godsdienstes, zachtelijk te zullen kunnen terugleiden; en zou dan die hoop hen nu moeten ontvallen? — Zouden wij, na zoo vele beroeringen, in den schoot van burgerlijken vrede en onder eene Vaderlijke regering terug gebragt, de stormen in de Kerk moeten zien opsteken en zoo velen in den avond van hun leven, waarin zij meestal niet dan ellende gezien hebben, nog meer van nabij dan te voren, door tweespalt en alle hare rampzalige gevolgen, gekweld moeten worden?.... Men heeft groote verdeeldheid, zoo geene scheuring, te vreezen. Met al den aandrang onzer zielen, Sire! heffen wij opwaarts ons oog, en smeeken onzen verhoogden Heer, die zoo lang de Hervormde Kerk behoed heeft, dat deze gevaren mogen worden afgewend! maar wij, die bekend zijn met den innerlijken toestand van onze Gemeenten, weten, hoe weinig er zelfs noodig is, om schadelijke vermoedens en wantrouwen omtrent oogmerken tegen de Hervormde Kerk te doen ontstaan. Wij weten, hoe bekommerd de meest Godsdienstigen zijn, dat men, tredende buiten de

inrigtingen, die de wijsheid der vaderen heeft vastgesteld, van schrede tot schrede zal voortgaan in het veranderen der meest gewigtige leerstukken, en door eene ongeregelde zucht tot het nieuwe, den Godsdienst in de hartader zal aantasten. Ach, Sire! dat onze oogen deze rampen niet mogen aanschouwen! Neen, zij zullen afgewend worden, zoodra zij tot kennis van Uwe Majesteit zullen gekomen zijn!»

Dit adres werd den 7 Maart 1816 aan Zijne Majesteit overhandigd, en den 28 Maart daaraanvolgende namens den Koning beantwoord: Nog drie dagen later, en de klassis bestond niet meer! Constitutioneelen! waar is uwe belangstelling in onze constitutioneele regten?»

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Ik heb u een Nr. van de Nieuwe Drentsche Courant gezonden, omdat ik meende dat het artikel waarmee ze begint wellicht (want ik had naauwelijks tijd om het te lezen) in een of ander opzicht de moeite der beantwoording waardig zou zijn.

Met leedwezen zie ik de meening van de Boekzaal omtrent het Adres. Op deze aanmerkingen zou ik wel wenschen (ook omdat ze mij door verscheidene personen gemaakt zijn) dat er het een of ander in de Nederlander gezegd wierd.

Ik heb geen tijd om meer te schrijven, omdat we Maandag, zoo ik hoop, per Zwolsche stoomboot naar Groningen vertrekken, om daar tot den 12den te blijven. Wees zoo goed uwe brieven, waarmee ik mij vlei, dáár te adresseren.

Van harte als altijd

Uw vr. en br.

2 Sept. 1854.

** Groningen, 8 Sept. Aan J. A. W. — «Woensdag hoop ik met de Zwolsche stoomboot te Amsterdam te komen; misschien heb ik dan weder het genoegen u te zien. Ik denk veel over de gedaantewisseling van de Nederlander; ik geloof ook dat er eene verandering bijv. met Nieuwjaar zal moeten plaats hebben, evenwel komt het mij voor, dat wij in onze keus omtrent de wijze hoe? met groote behoedzaamheid zullen moeten te werk gaan.»

CXXIX.

Amsterdam, 30 September 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Nadat ik op laatstleden Maandag het genoegen had u te ontmoeten, is hier niets bijzonders voorgevallen. — Ik was Donderdag avond met het protest tegen Ds. Meijboom gereed; thans circuleert het bij het bestuur der Vereeniging. De leden zullen Dingsdag zamenkomen; tegen Vrijdag zullen alle lidmaten der gemeente worden uitgenoodigd. Zoo spoedig mogelijk hoop ik u een afdruk te zenden. — Van de onlangs uitgegeven brochure: „Het Klassikaal Bestuur van Amsterdam in 1854 gevreesd en voorspeld door de Klassis van A. in 1816“, is tot op dezen oogenblik niet één verkocht, ofschoon zij driemaal geannonceerd is en de Nederlander er dikwerf van sprak. Thans heeft van Golverdinge er 20 in commissie ontboden; hij is de eenige! — De Boekzaal maakt het in het nieuwe Nr. met de Theologische faculteiten niet beter. Zaalberg en van Campen daarentegen ontvangen op blz. 257 een pluimpje. Ik geloof inderdaad dat onze zoogenaamde getrouwe predikanten meer hart hebben voor de tegenpartij dan voor ons; meer hart voor alles wat zich wetenschap noemt, dan voor de verborgenheid der godzaligheid. — Waarom zou het Bestuur van Amsterdam, in geheime zitting, besloten hebben eene commissie aan den Koning te zenden om vermeerdering van garnizoen? — Het gerucht loopt dat Ds. Meijboom Zondag over 14 dagen zal bevestigd worden. — De wet op het onderwijs staat heden in de Amsterdamsche Courant; ik las haar nog slechts eenmaal. Behalve wat de godsdienst betreft en het vervallen-verklaren der verkregen acten voor hen die nog niet aan het hoofd eener school staan, was de algemeene indruk bij mij niet ongunstig.

Onze gezondheid is wel. De Heer zij met u en de uwen, en schenke ul. zijnen vrede.

Uw liefh. Br. in Chr,

* * 2 Oct. Aan J. A. W. — «Zeer verlangend ben ik naar uw Protest. Het is zeer te hopen dat er, bij de intrede van Meyboom en Zaalberg geenerlei schijn of schaduw van wanorde zij. — Gaarne verneem ik spoedig, al is het met weinige regels, uw nader oordeel over de godsdienstlooze school, zoo als ze bij Art. 4 der wet ingevoerd wordt, alsmede den indruk dien het opstel van Beets, in Ernst en Vrede u gemaakt heeft. Mij dunkt de vriendelijke wenk aan van T. is niet nutteloos geweest.»

* * Het Protest waarvan hier melding gemaakt wordt, is het Eindprotest tegen het beroep van Dr. Meyboom, opgenomen in De Nederlander van 10 October. Door Wormser gesteld en door Da Costa waardig gekeurd om, als gedenkstuk van evangelische geloofstaal, bij de Liturgische geschriften te worden gevoegd.

Ook de la Saussaye schreef: «Inmiddels betuig ik gaarne mijne sympathie met het lijden en het geloof waarvan de uitdrukking in het Eindprotest onmiskenbaar is en verklaar ik hoogelijk te waardeeren den toon van hoogen ernst en heilig smartgevoel, die aan dit stuk eene historische beteekenis geven in de geschiedenis van den strijd dezer dagen.»

De kritiek van Beets was tegen een ander meesterstuk van Wormser gerigt. In De Nederlander van 4 October leest men:

«De beoordeeling van Dr. Beets in Ernst en Vrede van het Amsterdamsche Adres omtrent de Theologische faculteiten, zal waarschijnlijk (daar ze betreft de geheele houding van den Christen in Kerk en Staat) door eene levendige wisseling van gedachten worden gevolgd.

Voor al omdat de pligtmaticheid der rigting die hij, een onzer meest geliefde en hooggeschatte voorgangers, wenschelijk keurt, op de hem eigen meesterlijke wijze bepleit wordt.

Misschien zal juist deze discussie strekken om, in het belang van hetgeen ons gezamenlijk ter harte gaat, te doen uitkomen dat er ook hier tusschen regtsgevoelen waarheidsliefde geene tegenstelling, maar onafscheidelijk verband is.»

CXXX.

Amsterdam, 9 October 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Het protest werd op één avond door ongeveer 400 manslidmaten geteekend; heden morgen zou het ingediend worden. Uwe goedkeuring is mij regt aangenaam.

Indien van Peursem meer relatiën had, zou de verspreiding meer voorspoedig zijn; doch wij kunnen niet wel anders; Höveker onttrekt zich aan alles wat uiterste heet ...; van Peursem heeft zich geheel in den stroom der beweging geworpen, en is godvruchtig en actief.

Het antwoord van de Synode aan de Klassis van Harderwijk, zal, naar mijne gedachten, de kerkelijke crisis verhaasten; dit antwoord is eene groote onvoorzigtigheid van de tegenpartij; ons protest komt op een geschikt oogenblik om haar te doen zien dat wij haar niet vreezen.

Ds. Steenberg heeft het beroep naar Amsterdam aangenomen; dit doet mij genoegen, omdat wij niet behoeven te protesteeren; hij is bij de vrijzinnigen zeer gehaat ¹⁾.

Wij zullen met de rigting van Ds. Beets niet breken. Indien wij antwoorden, zal het zeer zacht wezen. Het hoofddenkbeeld zal dan wezen dat, indien Ds. Beets gelijk heeft, hij niets beter heeft bewezen dan dat de getrouwe predikanten zich aan het hoofd der beweging behooren te stellen, gelijk wij sedert jaren verlangd hebben. Intusschen geeft het mij een uitstekend genoegen dat hij nu reeds, door een ander dan mij, wien hij dadelijk proeven zou, beantwoord wordt. Dit eerste artikel is voortreffelijk ²⁾.

Ik moet u nog eene bijzonderheid melden. De Synodale Commissie heeft slechts op één adres in de zaak van Meyboom uitspraak gedaan. Er waren er drie, waaronder een groot, door den heer Teding van Berkhout zelven gesteld, een ander door hem in de pen gegeven. Deze beide adressen zijn goed op de post bezorgd,

¹⁾ Men houde bij dat getuigschrift, de jaarteekening in het oog.

²⁾ Het eerste van een vijftal. Bij den aanvang schreef de redactie: «Wij plaatsen gaarne (zonder daarvan de verantwoordelijkheid op ons te nemen) dit opstel van een bij ons gunstig bekenden schrijver, die in de beschouwing van Staat en Kerk, hoofdzakelijk althans, met ons overeenkomt. We houden ons verzekerd dat zijne bedenkingen lezenswaard zijn zullen, en tevens voorgedragen op dien toon van bescheidenheid en eerbied waarop Dr. Beets sedert zoo lang en in zoovele opzigten regt heeft.»

maar niet bij de Synodale Commissie gearriveerd. Ik zag een brief van Dr. Timmers Verhoeven, waarin hij meldt dat hij ze niet heeft ontvangen, en van verder schrijven wenscht verschoond te blijven. Indien de heer Teding van Berkhout wil, zenden wij duplikaten en vragen dat de Synodale Commissie nog uitspraak doe.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

** «Wij zullen met de rigting van BEETS niet breken;» dit was ook mijne hoofdgedachte, toen, ook ditmaal, het gewigt van een geëerden en geliefden leeraar en herder tegen den magtigen indruk van Wormsers hartaangrijpend opstel in de schaal gelegd werd. — In De Nederlander van 5 en 7 October werd tegenover het verschil aanstonds de overeenstemming op den voorgrond gesteld.

CXXXI.

Amsterdam, 14 Oct. 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! De tegenwoordige dagen zijn weder hoogst belangrijk. Den brief van Mr. van der Kemp las ik, wat de twee eerste punten betreft, met eenig leedwezen, wat het derde punt aangaat, met groot genoegen; dit laatste kan veel nut stichten ¹⁾. — Ook het geruchtmakend opstel van Dr. Beets

¹⁾ Opgenomen in De Nederlander van 11 en 12 October. Met de noot: «We hebben tegen de plaatsing van dezen belangrijken brief geen bezwaar. Even als Dr. Beets behoort ook Mr. van der Kemp tot die geloofsgenooten en vrienden, naar wier stem door ons altijd gaarne, en met verdubbeling van aandacht, wanneer ze ons bestrijden, gehoord wordt.» — Zie de zeer merkwaardige antiekritiek in De Nederlander van 11 en 14 October.

De drie punten betreffen 1°. den grondslag der souvereiniteit, 2°. de beschouwing van Nederland als een protestantschen christelijken Staat, 3°. de noodzakelijkheid der belijdenisschriften in de Nederlandsche Hervormde Kerk.

Omtrent het tweede wordt opgemerkt:

«De heer van der Kemp wil den Christelijken zin vrij laten werken, niet

heb ik gelezen. Ik betreur zijne verkeerde opvatting van onzen kerkelijken toestand, en evenzeer betreur ik zijnen grooten invloed op het gezelschap Ernst en Vrede. Hij heeft het erg gemaakt; doch ik verheug mij dat wij zulk een kundigen bondgenoot in den schrijver in de *Nederlander* gevonden hebben. Deze maakt het Adres in sommige opzichten mooijer dan het is. Met het oog op dat schrijven en op het stuk van Dr. Beets zelven, zie ik waarlijk niet hoe de adressanten zich van een grondige wederlegging onthouden zullen. Die wederlegging is zeer gemakkelijk, maar Dr. Beets zal daarbij gevoelig gekwetst worden, en dit is het wat ik zoo gaarne wensch te vermijden. Wij zullen geen bepaald besluit nemen alvorens de schrijvers in de *Nederlander* uitgesproken hebben. De verkoop van het protest gaat redelijk wel. De bemoedigende adhaesie van de zes predikanten ¹⁾ in de *Nederlander* van heden heeft ons zeer verkwikt. De Amsterdamsche kerkeraad is boos. Men heeft aan den katechiseermeester Heuring, medeondertekenaar van het protest, de keus gelaten om of zijne handteekening te roijjeeren, of zijn post te verliezen. Heuring is behoeftig; wij laten hem zelf beslissen; indien hij standvastig blijft, zullen wij zijn gezin moeten ondersteunen ²⁾. Voor dat geval denk ik er over om, ten einde een begin van samenwerking over het gansche land te bekomen, eene openbare oproe-

gedwongen. Hij meent dat menschelijke drang en dwang er meer na- dan voordeel aan doen.

Maar het is, dunkt ons, iets anders door drang en dwang het Christendom te willen bevorderen, iets anders, aan de openbare Instellingen, die toch altijd eenigen maatstaf behoeven, in den regel het Christelijk volksgeloof tot maatstaf te geven. De gelijkstelling der gezindheden wordt niet verkort, wanneer aan het geloof der Natie een publiek regt wordt toegekend, en het is geen misdrijf tegen de vrijheid van belijdenis, wanneer men begeert dat het openbaar onderwijs het Christelijk geloof der natie niet verwoeste.»

¹⁾ Callenbach c. s. — Zie De *Nederlander* van 17 October. — Het zestal bleef alleen. Zie De *Nederlander* van 2 November.

²⁾ De Commissie van Toezicht is in de treurige noodzakelijkheid geweest hem niet te continueren in zijn bepaalde betrekking tot de wijkcatechisatiën. Dit duurde tot in 1863.

ping om geldelijke bijdragen te doen. Ook zullen wij alsdan van de zaak weder een geregeld kerkelijk proces maken, hetwelk wij stellig verliezen moeten. — Met de onderwijs-quaestie zijn wij verlegen, omdat de kerk-quaestie ons zoo veel tijd rooft. Het is ééne zaak. Wie zal de adressen stellen? Heden zijn de onderwijzers in Utrecht zamen. Wij zullen den afloop van hunne overleggingen afwachten, en dan zien wat er gedaan moet worden.

Met hartelijke heilbede ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Ik verheug mij van zoo velen eene onvoorwaardelijke goedkeuring te vernemen op het Eindprotest. De Wet op het Onderwijs is voorwaar reeds het onderwerp geworden eener levendige dagbladen-polemiek. Doch ik wenschte zoo gaarne iets naders te vernemen over het plan van petitioneren. Ik ben huiverig geweest om daartoe zoo spoedig over te gaan, zoo als gij uit de Nederlander zult hebben gezien. Van groot belang acht ik de vraag wanneer? en hoe? en wat? aan de Kamers, of aan den Koning zal worden verzocht. Het petitie-regt is een krachtig wapen, en toch, door veelvuldig gebruik, zou het zeer spoedig van alle kracht worden beroofd. Ik meen nog dat op dit oogenblik het inleveren van petitiën zeer ontijdig, en daarom ook zeer nadeelig zijn zal ¹⁾. Doch gij weet hoeveel ik hecht aan uw oordeel, en daarom verlang ik zeer (kon het zijn, eer dat er een onherroepelijke decisie werd genomen) te vernemen op welke gronden

¹⁾ Zie Adviezen II, p. 122, vgg.

men reeds nu tot eene dergelijke demonstratie zou willen overgaan.

Van harte als altijd

uw vr. en br.

's Hage, 14 October 1854.

CXXXII.

Amsterdam, 16 October 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Het blijkt dat wij laatstleden Zaterdag elkander brieven over dezelfde onderwerpen toegezonden hebben. Ik heb vroeger uit de Nederlander gezien, dat bij u bezwaar tegen een spoedig petitioneren omtrent het onderwijs bestond. Doch later ontving ik van den heer Mackay een paar brieven die, hoewel kort en niet duidelijk geschreven, mij den indruk gaven dat de broeders in den Haag van oordeel waren, dat er met de zaak begonnen moest worden. Doch nu mij door u geschreven wordt: „Ik meen nog dat op dit oogenblik het indienen van petitien zeer ontijdig, en daarom, ook zeer nadeelig zijn zal“, zal het, althans door Amsterdam, worden uitgesteld. Echter zou het mij, ten einde de vrienden hier iets te kunnen antwoorden, aangenaam zijn te mogen vernemen of de leiding der zaak, en dus ook het eventueel stellen van een adres, door u wordt opgenomen. Het laatste vroeg ik ook aan den heer Mackay, die het heeft afgewezen. Wij vraagden het niet aan u, om de werkzaamheden niet te veel op één persoon te vermenigvuldigen. Maar kon het zijn dat u zich daarmede kon belasten, niets zou ons aangenamer wezen. Wij hadden geen reden om reeds nu een aanvang te maken, dan omdat wij, onze beroepsbezigheden hebbende, voor het opstellen, confereeren, vergaderen, teekenen, een geruimen tijd noodig hebben, en er vooral ook tijd noodig is om meer afgelegen gedeelten van het land op de zaak opmerkzaam te maken, die dan op hunne beurt weder tijd behoeven om gereed te komen. — Nu wensch ik hierbij nog een enkel woord omtrent mijne algemeene beschouwingen te voegen. Wat wij ook doen met betrekking tot het hooger en lager onderwijs en kerk,

de tegenpartij pakt ons in, en neemt ons regelmatig door middel van reglementen en wetten gevangen, zoodat wij ons niet verroeren kunnen. Ik zeg dit niet om van onze werkzaamheden af te laten; integendeel, wij moeten voortgaan met getuigen; doch het zal ons niets baten: men laat ons getuigen en doet toch zijn zin. Daarom vraag ik: waar heeft de tegenpartij haar sterkte, hare vesting? Dan vind ik dat het politiek liberalisme, hetwelk het Christendom uitroeit in den Staat, zijn wortel heeft in de Hervormde kerk, en dat die kerk geliberaliseerd en gevangen gehouden wordt door de Synode. Daarom is mijn hoofddenkbeeld die Synode, gelijk zij nu bestaat, te doen vallen; al het overige is bij mij slechts schermutseling. Kunnen wij de Synode dwingen dat zij plaats maakt voor een waarlijk Hervormde Synode, dan verandert de toestand van de geheele Kerk, — zij wordt vrij om zich te bewegen. Dan treedt zij ook in den Staat als Kerk op, en vraagt die wijzigingen in armbestuur en onderwijs, welke zij behoeft. Nu komt hierbij dat ons vrome volk uitmuntend goed begrijpt dat de Synode (met wat daarbij behoort) zijn grootste vijandin is, en zeer gaarne in adressen etc. tegen haar optrekt. Daarom meen ik, dat vooral die rigting, die beweging moet gevolgd worden; dat wij daarbij de meeste waarheid en de meeste kracht ontwikkelen kunnen. Nu schrijft mij de heer Mackay omtrent het algemeen adres: „Mijn denkbeeld is dat dit adres later moet worden ingezonden, en door den heer Groen nagezien, zoo niet opgesteld“. Durven wij dit laatste van u te vragen? De Vereenigingen tot handhaving enz. zijn uit de burgerstanden voortgekomen, misschien zonder dat wij het wenschten. Men schijnt behoefte gevoeld te hebben aan een bepaald plan in den strijd op kerkelijk gebied, ten einde regelmatig vooruit te gaan en niet voortdurend te worden geslingerd en na een nederlaag moedeloos en verstrooid neder te zitten. Kunnen nu de burgerklassen met de hoogere standen en ook met de predikanten vereenigd worden, om den strijd regelmatig en met een bepaald doel te voeren, dan zijn wij een grooten stap nader aan

de overwinning. De Heer zal ons die geven, zoo Hij aan ons en ons volk lust heeft.

Met hartelijke heilbode ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Inderdaad het is een belangrijk oogenblik, en ik zou, meer dan ooit, wenschen gelegenheid te hebben om menig onderwerp met u te bespreken. Ook in de volgende week is daartoe, bij de velerlei drukte van dergelijke bijeenkomsten, weinig kans. Ook wil ik niet lang wachten met eenig antwoord op uw laatsten brief. Niet ligt, dunkt mij, zal ik voortaan mij met het stellen van eenig Adres belasten. Ik geloof niet dat dit nu goed zijn zou. Wanneer ik als de schrijver van vele artikelen in de *Nederlander* bekend ben, moet ik niet telkens weder op andere wijs de pen voeren. Daarbij komt dat, na het Adres over de Akademiën, maar vooral na het eindprotest, ik, meer nog dan te voren, verlang die taak aan u opgedragen te zien; te meer daar gij de goedheid hebt mij doorgaans, om de wenschelijkheid van gemeen overleg, voorafgaande mededeeling van uwe opstellen te doen. Ik blijf van gevoelen, zoo als ge ook uit de *Nederlander* zien zult, dat het volstrekt niet wenschelijk is, op dit oogenblik, tegen de Wet op het Onderwijs te petitioneren. Ook ben ik nog niet overtuigd dat het zaak zijn zou zich nogmaals tot de Synode te wenden. Zij heeft nu, naar mij voorkomt, wat ons betreft, uitgediend; ik acht dat tot haar geen enkel woord meer moet worden gerigt: reeds in 1843 was dit ons denkbeeld; toen wij onze toespraak aan de Hervormde Gemeente hebben gedaan. Voorts beëam ik volkomen hetgeen door u omtrent de cardinale questie van den kerkelijken strijd gezegd wordt. — Hoe zal het nu op onze bijeenkomst van 24 en 25 Oct. gaan? Zeer zou ik wenschen dat daar eindelijk eene meer vaste positie mogt worden genomen op kerkelijk terrein. — Wanneer deze reeks van artikelen

over de recensie van Beets is afgelopen, is er (dit onder ons) nog eene tweede in gereedheid die, bij kracht en scherpzinnigheid, ook veel christelijke zachtmoedigheid en wensch naar onderlinge toenadering paart ¹⁾).

Van harte, als altijd

uw vr. en br.

's Hage, 18 October 1854.

CXXXIII.

Amsterdam, 21 October 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Alvorens een woeligen dag te beginnen, wensch ik u eenige regels te schrijven naar aanleiding van uwen brief van 18 dezer. Uwe gedachte over mijn werk is doorgaans te gunstig; doch daarover hopen wij later te spreken. Indien u Dingsdag vóór de vergadering misschien nog een uurtje vrij hebt, gelief dan de goedheid te hebben het mij te melden; ik zal trachten zoo veel mogelijk vrij te zijn om bij u te kunnen komen. Gaarne zou ik dan van u vernemen of u bij het voornemen blijft „dat tot de Synode geen enkel woord meer moet worden gerigt“. Zonder nadere inlichting daaromtrent zou ik in dat geval bijkans niet weten hoe de kerkelijke oppositie gaande gehouden en algemeen gemaakt zal worden, om tot eene gevestigde publieke opinie te geraken. Mij dacht dat juist de Synode de geschikte aanleiding zou opleveren om den strijd algemeen te maken; — doch, zoo wij hopen, hierover nader. — Hetgeen u mij schrijft omtrent de artikelen tegen Ds. Beets doet mij veel genoegen. De opinie van aanzienlijk en gering is hier tegen hem. Dit is mij daarom aangenaam, omdat het bewijst dat zich, ook bij hen die ons niet ondersteunen, in stilte eene overtuiging vormt,

1) Het viertal artikelen van Mr. J. A. Singendonck in *De Nederlander* van 25, 26, 27 en 28 October.

die niet wil dat men ons aanvalt. — Van de Bijeenkomst op 24 en 25 October heb ik geen verwachting. De Amsterdamsche heeren moeten er (vergeef mij de uitdrukking) bijgesleept worden; doch men weet in die standen zijn bepaalden onwil door het bewaren van een zeker decorum minder aanstootelijk te maken, terwijl men tevens zorgt dat anderen niet voort kunnen. Ik verneem dat Ds. Binnenweg de vergadering zal bijwonen. Mij dunkt, onder verbetering, dat het goed zou zijn Dingsdag avond te trachten tot eene bepaalde oplossing te komen om te weten hoe Ernst en Vrede wil, en ook de heeren die altoos weifelende zijn. Men noemt ons bepaald de Haagsche rigting, de rigting van de Nederlander. Ds. Hasebroek heeft mij nu tweemaal met betrekking tot het schrijven van Beets gezegd (dat door hem beaamd wordt) dat het maar goed is dat de beide rigtingen fiks voor den dag komen en tegen elkander botsen; ofschoon hij erkent dat ons standpunt zuiver is en het hunne valsch; van eene botsing verwacht hij toenadering. Ik ben van het laatste zoo zeker niet, maar acht het noodig dat wij vrij worden. Het verschil is: wij zoeken reformatie door godsvrucht, waaraan wetenschap bevorderlijk moet zijn; — zij zoeken wetenschap, en meenen dat deze reformeeren zal.

Met uw denkbeeld om aan ieder lid van de Vereeniging een exemplaar van het Adres van 1842 of van het Nederlandsche Zendelinggenootschap present te geven, ben ik zeer ingenomen. Aangenaam zal het mij zijn later van u te mogen vernemen of dit namens u zou mogen geschieden, als een bewijs van belangstelling in hun arbeid. Dit zou het gemoed zeer verlevendigen.

Met hartelijke groete en heilbede ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

* * «De oorzaken der aanvankelijke kwijning van de halfjarige meetings te Amsterdam, ook na velerlei onloochenbaren zegen, waren, helaas! reeds toen in het oog vallend.

α. Bijeenkomsten van Christelijke vrienden. — Niet, zoo als wenschelijk

scheen, van leden der Hervormde kerk in of buiten het kerkgenootschap. Met vrijen toegang voor Protestantsche geestverwanten.

b. Sedert Mei 1848 zou er wel raad ingewonnen en gedelibereerd, maar nimmer tot eenigen stap of maatregel kunnen worden besloten.

c. Er was eene schier onoverkomelijke beduchtheid van vele predikanten voor de voortvarendheid en de betweterij der leeken.

d. Ten gevolge van den treurigen loop en afloop der gebeurtenissen van 1853, malaise en fletschheid, na geestdrift en overspanning. Het ontzenuwend wat baat het? werd schier van algemeene toepasselijkheid.

In overleg met onze vrienden Heldring en Chantepie de la Saussaye, was men op wederopleving bedacht. Helaas! de Bijeenkomst van 24 en 25 October had veel treuriger gevolgen dan Wormser, zelfs na den afloop, voorzien heeft. Geen wederopleving, maar te niet gaan. — Brieven van Da Costa, II, p. 163 en 296, vg.

CXXXIV.

Amsterdam, 28 Oct. 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Het schijnt of de zaak van Dr. Meijboom niet ten einde kan komen. Sedert maanden was het bekend, sedert eenige dagen hebben de dagbladen het aangekondigd, en het domines-briefje heden uitgekomen vermeldt dat Ds. de Voogt morgen avond Ds. Meijboom bevestigen zal. En zie, nu komt de Heer tusschenbeide en neemt door de cholera een broeder en een neef van Ds. de Voogt weg. Terwijl de twee lijken boven aarde staan, kan de man niet optreden, en, gelijk men elkander verhaalt, tot gisteren avond laat toe, hebben al de andere predikanten, zelfs Ds. Spijker, geweigerd Ds. Meijboom te bevestigen. Hoe het thans staat, weet ik niet. Enkele predikanten moeten uit de stad. Onze geheele bevolking praat over de zaak en schijnt bezorgd voor morgen avond en Woensdag. Men zegt dat er 24 stille dienaars van politie benoemd zijn om Ds. Meijboom te beschermen. Indien de liberalen geen dwaasheid begaan, kan

men, wat het godvruchtige volk betreft, gerust zijn. Dit zal zeker te huis blijven.

Het was mij aangenaam in de Nederlander van gisteren te lezen, dat 4228 Vriezen geadhaereerd hebben aan het adres over de Theologische faculteiten. Zou u dit berigt en de daarbij vermelde Vereeniging ook meer op den voorgrond brengen? Ik ben eenigzins bevreesd dat men onze jeugdige leeraars aantasten en bemoeijelijken zal, en wensch dus dat men ziet dat er velen zijn die hunne gevoelens deelen. Om dezelfde reden zou ik wenschen dat iedere provincie hare Vereeniging had; dit zou in de toekomst goed kunnen werken.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn

Uw liefh. Br. in Chr.

CXXXV.

Amsterdam, 31 Oct. 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u voorloopig twee artikels te zenden wegens de recensie van Dr. Beets. — De heeren Feringa, Groenewegen en Dinger, die het opstel resumeren, zijn de bedoelde adressanten. Mag ik u verzoeken de goedheid te hebben iedere bepaald scherpe uitdrukking omtrent Dr. Beets, die u mogt ontmoeten, te wijzigen, en ook uwe aandacht te wijden aan hetgeen omtrent Professor Bouman gezegd is? Ik had vooral het oog op zijn latijnsch geschrift, waarvan de Nederlander eenige maanden geleden sprak, en het gunstig oordeel, naar ik meen, van prof. van Oordt. Ik heb geen gelegenheid die nommers thans op te zoeken.

De gezonden brief gaat hierbij terug. Gisteren morgen hadden wij schoolexamen; de schrijver zelf deelde mij den inhoud mede; ik heb niets laten blijken. Ook ik acht dat onze vriend te somber

gestemd is. Dit is verklaarbaar, na al den arbeid, dien hij zich getroost heeft. De adhaesie van Ds. de la Saussaye voldoet velen niet ¹⁾. Ik heb er gunstige verwachting van, en geloof dat wij de bevriende predikanten niet te scherp moeten aansporen; zij gaan vooruit; er vormt zich, zoo ik goed zie, in den schoot der Kerk, een nieuwe of eene vernieuwde Kerk. Voor de toekomst hebben wij niet genoeg aan geloovige, warme ontboezemingen, hoe wenschelijk thans ook. Voor de toekomst hebben wij ook behoefte aan organiserende hoofden; die organiserende beginselen zie ik in de theses en adhaesie van de la Saussaye ²⁾.

Ik dacht dat de adhaesie van de Christelijke vrienden in de Nederlander zou worden opgenomen. Zoo hiertegen bedenkingen mogten bestaan, kan zij, dunkt mij, slechts worden nedergelegd in de archieven van de Amsterdamsche Vereeniging, met uitnoodiging haar niet te publiceeren: doch ik acht dat dit eene ontmoedigende uitwerking zal doen.

De bevestiging van Ds. Meijboom heeft geregeld plaats gehad. De politie, zegt men, heeft Vrijdag en Zaterdag zijn huis behoor-

¹⁾ Brieven van da Costa II. 301.

²⁾ In den brief van 28 October aan De Nederlander (30 October) schrijft de la Saussaye.

«Ik aarzel niet te verklaren dat het geven van eene adhesie een daad is zoo veelomvattend en waarin een oordeel ligt opgesloten over zoo vele zaken, waarover mijn oordeel nog niet rijp is, dat ik de verantwoordelijkheid daarvan niet op mij kan nemen.

Ik acht met velen dat de motieven, waarop de uitspraken der kerkelijke collegien in de laatst anhangige zaken rusten, gevoegd bij de aanneming door de Synode van het nieuw onderteekeningensformulier voor predikanten, aanleiding geven tot de vraag of de Nederlandsche Hervormde Kerk nog bestaat in de besturen van het Kerkgenootschap dat dien naam draagt, dan of zij in deze ontbonden is. Ik schroom echter voor als nog deze vraag voor mij zelven te beantwoorden en dus nog meer daarover een oordeel uit te spreken, dat voor mij gewaagd en voorbarig zou zijn. Ik ben overtuigd dat in de gegeven omstandigheden meer dan ooit eene hooge mate van voorzigtigheid en bezadigdheid noodig is, en dat, meer dan rede-neringen, de gebeurtenissen zelve eene beslissing omtrent deze vraag zullen aanbren- gen die allen twijfel buiten sluit.»

lijk gesurveilleerd; er is onderzocht wie zijne naaste bureu zijn!! De korporeals van de nachtwachts en vele nachtwachts waren tegen Zondag avond opgeroepen om in stilte de politie bij te staan, enz. Ds. de Voogt heeft het dienstwerk gedaan, niettegenstaande de sterfgevallen in zijne familie; men zegt dat geen der andere leeraars wilde optreden. DDs. Bruinier en Hasebroek hebben de installatie met hunne tegenwoordigheid vereerd, hetgeen naar beide zijden een slechte uitwerking heeft gedaan.

Met hartelijke heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik ben zeer ingenomen met de stukken over de recensie van Beets. Uwe beschouwing over de predikanten, bepaaldelijk over de la Saussaye, is ook de mijne. — De heer Labouchère zou de adhaesie-lijst der christelijke vrienden aan mij of aan Elout zenden. Zoudt ge hem daar niet eens aan kunnen herinneren? Openbaarmaking in de *Nederlander* komt mij ook wenschelijk voor ¹⁾; ofschoon ik daar niet gaarne lijsten met eene massa namen zou opnemen, en ook dezer dagen geweigerd heb

¹⁾ Blijkens *De Nederlander* van 31 October. — De adhaesie aan het Amsterdamsche eindprotest, in de bijeenkomst van Christelijke vrienden te Amsterdam, den 25 October ter teekening voorgelegd, luidde aldus:

«De ondergeteekenden, leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, bekend geworden met de uitspraken van het klassikaal Bestuur van Amsterdam, van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, en van de Algemeene Synodale Commissie, in de zaak van Dr. Meyboom, overtuigd dat zoodanige toepassing van de bestaande reglementen waardoor inderdaad en de belijdenis en de Heilige Schrift van alle verbindende kracht beroofd wordt, met slooping van de Kerk als Hervormd, als protestantsche en als Christelijke Kerk zou gelijk staan;

«Vereenigen zich in die hoofdgedachte met het eindprotest van de leden der Amsterdamsche Gemeente, waarbij met smart en tevens met onwankelbaar geloofsvertrouwen van het gepleegde onregt, op Christus, het eeuwigblijvend Hoofd der Gemeente, hooger beroep geschied is.»

eene oproeping van N. N. aan de Gemeente ter teekening te plaatsen. Met dergelijke opwekkingen moet men voorzigtig en spaarzaam zijn. — De verklaringen van predikanten tegenover de Kerkelijke Besturen acht ik zeer wenschelijk.

Van harte

Uw Vr. en Br.

's Hage, 1 November 1854.

**** Van WORMSER is het zevental artikelen in de Nederlander over de recensie van BEETS.**

I. De Nederlander van 4 November. — De adressanten hebben ten langen leste zelf, naar hun vermogen, beproefd wat sedert lang van meer deskundigen, te vergeefs, in den nood der tijden te gemoet gezien werd.

»De beoordeeling, wij mogen het ons niet ontveinzen, is eene veroordeeling, door welke de begaafde schrijver, zeker onwillekeurig, aan eenvoudige geloofsgenooten op eene pijnlijke wijze zijne overmagt gevoelen doet, en die hen te meer moet treffen, omdat zij hun juist van deze, ook bij hen zoo geachte, zijde wedervaart.

En echter bleek het dadelijk dat de aanval een misgreep was. De beoordeeling werd bij ultramontanen en vrijzinnigen met welgevallen, bij de getrouwe leden van de Hervormde Kerk met bijkans eenparigen weêrzin ontvangen.

En inderdaad, daar de schrijver heeft moeten erkennen dat het eind-resultaat van het betoog der adressanten door hem beaemd wordt, heeft hij, door zijne aanmerkingen op den toon en inhoud van het adres, wanneer die ook allen juist mogten zijn, niets zóó duidelijk bewezen, dan dat het zeer te bejammeren is dat hij zelf, daartoe zoo bevoegd en bekwaam, niet reeds voor lang heeft ondernomen wat thans door de adressanten is geschied.

.... Bij zoo veel overeenstemming omtrent hetgeen billijk en voor de Hervormde Kerk nuttig geacht wordt, bevreedt het te meer dat de schrijver het van zich heeft kunnen verkrijgen aan zijne meer eenvoudige en minder begaafde geloofsgenooten, voor het oog der gansche wereld, eene zoo gestrange kastijding wegens den toon en inhoud van het adres toe te dienen.

En nogtans zullen zij zich ook deswege niet beklagen, indien slechts hunne poging en de bestraffing die zij zich daardoor van den schrijver hebben op den hals gehaald, bevorderlijk mogen zijn aan den geestelijken bloei van de Hervormde Kerk. Dat de adressanten omtrent het wenschelijke van den inhoud van hun tweeledig verzoek niet zoo geheel hebben misgetast, is thans reeds uit de instemming van

den schrijver gebleken. Hoe verblijdend zal het dan zijn, wanneer mannen, die geacht en geëerd zijn in de Maatschappij en in de Kerk, en bovendien taal en vormen zoo zeer in hunne magt hebben dat zij die naar welgevallen beheerschen, voortaan omtrent dergelijke belangen van de Kerk niet zwijgen tot dat geringere geloovigen, door hun geweten gedrongen, gesproken hebben, maar in tijds en meer algemeen dan thans, de kracht en het vermogen van hunne talenten rigten tegen hen, die de regten en belangen van de Kerk miskennen!

.... En zoo is het. De beoordeelaar is niet vereenigd met den inhoud van het adres. De zaken, daarin voorgesteld, worden door hem anders beschouwd dan door de adressanten, en wij vleijen ons dat vooral dáárom de toon hem heeft gehinderd. De schrijver heeft zich geplaatst op godgeleerd, de adressanten hebben zich geplaatst op godsdienstig gebied. Het jammert den schrijver om de professoren en leeraren, die hij òf te onregte òf te zeer miskend acht; het jammert den adressanten om het volk, dat zij, in het algemeen gesproken, weten te verkeeren in een toestand van verlatenheid als schapen die geen herders hebben. De schrijver ziet in de beweging der tijden bij voorkeur de botsing van verschillende rigtingen in de wetenschap; de adressanten zien er in: den strijd van waarheid en logen, zoo als die zijn diepsten grond heeft in gehoorzaamheid of ongehoorzaamheid aan God, en uitloopt in eeuwige zaligheid of verderf.

Deze beschouwingen en deze overtuigingen van de adressanten, alleen, kunnen hen in hunne bemoeijingen met het hooger theologisch onderwijs regtvaardigen. Anders toch zouden zij van eene belagchelike aanmatiging niet zijn vrij te pleiten. Maar thans hebben zij begrepen dat, zoo de theologische faculteiten zich bemoeijen met hen als leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk, zij wederkeerig zich bemoeijen mogen en moeten met de theologische faculteiten.

Het is niet te verwonderen, dat verschil van beschouwing, bij de behandeling van dezelfde onderwerpen, inderdaad een merkelijk onderscheid veroorzaakt in den toon, en dat de adressanten, de zaken beschouwende vooral in verband met dood en eeuwigheid, en ziende dat zij en het arme volk sedert jaren en bij toeneming in hunne duurste belangen door een zamenspanning van het politieke en het kerkelijke liberalisme overdwars worden, in hun adres spreken op eene wijze die, vreemd aan de koele bespiegeling, de weérklank is van de overtuigingen en gesprekken van menschen, die gevoelen dat men met hunne zaligheid speelt.

Maar bovendien; het kan den schrijver in Ernst en Vrede niet onbekend zijn, dat verschil van beschouwing, in onze dagen, meermalen aanleiding gegeven heeft dat geschriften over de groote vragen van den dag, gelijk die over School en Kerk, ofschoon onberispelijk naar vorm en inhoud, evenwel door andersdenkenden met gelijke beschuldigingen begroet werden als thans door den schrijver tegen het Amsterdamsche Adres zijn ingebracht.

Wij gaan nog verder. De toon, door onzen bestraffenden bondgenoot in zijne beoordeeling aangeslagen, wil ons niet bevallen. Wij beweren niet dat de toon van het Adres zacht en voor de tegenpartij vleijend is, en zijn niet ongenegen

ons de aanmerkingen van den geachten beoordeelaar te nutte te maken. Doch wij meenen in het merkwaardige opstel van dien schrijver zelven de bewijzen te hebben dat hij den toon en de voorstelling van zaken in het Adres naar eene verkeerde maatstaf beoordeeld heeft.

De toon, door den geachten beoordeelaar bij de voorstelling van onzen kerkelijken toestand gebezigd, is, naar onze overtuiging, veel te flauw en onbestemd; en van daar dat hem de toon van het Adres te scherp en bitter voorkomen moest.

Wij bepalen ons voor dit oogenblik bij een enkel voorbeeld. Een ieder weet hoedanig sedert 1816 de houding van de Synode en de meeste der andere kerkbesturen is geweest tegenover hen, die aan de Hervormde Belijdenis geloovig vasthouden en op hare handhaving aandringen. Op vertoogen en verzoeken, in het belang der waarheid, ingeleverd door achtingswaardige leeraars, of door aanzienlijke gemeenteleden, of door duizendtallen van eenvoudige geloovigen, is nimmer eenige gunstige beschikking of antwoord, maar altoos hooghartige, somtijds onbeschofte bejegening, veelal spot, smaad en miskennen gevolgd.

Onze beoordeelaar is daarvan niet onbewust; het wordt door hem ook niet ontkend, maar erkend. Doch zie nu hier het verschil van toon en voorstelling: «Zeer wel weten wij,» zegt hij, «dat tot nog toe, op den toon van een ernstig maar bescheiden beklag, waar het om der conscientie wil zonder overdrijving of harde verwijten werd aangeheven, niet te veel acht geslagen is.» — Niet te veel acht geslagen is! Gaarne laten wij een ieder beoordeelen of deze toon en deze voorstelling van zaken eenigzins beantwoordt aan het ernstig en zwaarwichtig karakter der dagen die wij beleven, en van de omstandigheden waarin zich de Kerk bevindt. Vooral wanneer men bedenkt dat hier niet van eenig bloot wetenschappelijk verschil sprake is, maar van de vraag, of aan zondaren, voor de eeuwigheid geschapen en die ieder oogenblik door den dood kunnen worden weggerukt, het Woord der Zaligheid onthouden of verkondigd, en aan de geloovigen de gelegenheid benomen of geschonken zal worden, om in hun allerheiligst geloof te worden opgebouwd?»

* * II. De Nederlander van 6 November. — De onverdragelijkheid van kerkbestrijding en laodiceïsme is in Theologische Faculteiten dubbel in het oog vallend.

«... Aan twee van onze hoogescholen verkeert, ook volgens den schrijver in Ernst en Vrede, het godgeleerd onderwijs in «een zeer bedroevenden toestand;» de dwaling wordt daar bovendien met stoutmoedigheid en met veerkracht gedoceerd. Aan de derde, waar slapheid en schroomvalligheid in het voortaan van de goddelijke waarheid sedert lang heerschende waren, werd een der Hoogleeraren benoemd om aan de mannen van de Morgenster genoegen te

geven, en wordt door een der beide overigen bijkans regelmatig de hand aan de tegenpartij gereikt.

Is dit (wij spreken op menselijke wijze, en als menschen tegenover menschen), een toestand, die aan eene Christelijke Kerk voegt? Mag de Hervormde Kerk bij zulke omstandigheden lijdelijk blijven? Onderschrijft zij zelve haar doodvonnis en vernietiging niet, wanneer zij niet alle wettige middelen ter hand neemt om zich aan zoodanige overheersching te onttrekken?»

* * III. De Nederlander van 9 November. — Men heeft geene pogingen gespaard om de kerk voor den stroom der eeuw (waarvan Beets melding maakt) te doen zwichten.

«... Zij erkennen met den schrijver «dat dit kwaad niet anders is dan de noodlottige vrucht voor de Kerk, van den algemeenen gang der denkbeelden en der geesten in de zeventig laatste jaren, waartegen niemand in staat geweest is Kerken (en Staten) te beveiligen; dat de stroom, die in de Nederlandsche Hervormde Kerk de overhand heeft, is de stroom der eeuw.»

Maar wat bewijst dit nu, en ook hetgeen verder door den beoordeelaar wordt aangevoerd, tegenover de adressanten? Naar onze overtuiging, niets. Zij zijn het waarlijk niet die of het bestaan van het kwaad, of van dat bestaan de langdurigheid of de uitgestrektheid hebben ontkend.

Wij nemen daarom de vrijheid, de redeneering van den schrijver tegen hem zelve te keeren, door zijne hulp in te roepen om, onder Gods zegen, dat kwaad, hetwelk reeds zoolang en zoo algemeen geheerscht heeft te bestrijden, om het even welke zijne oorzaak, welke zijne geschiedenis, en welke de vormen en de kanalen mogen zijn door welke het zich openbaart en werkt.

Onze beoordeelaar behoort tot onze bondgenooten. Dit is ook uit zijne voorstelling van de ramp, die wij gezamenlijk betreuren, allerwege blijktbaar. Zijne bestrijding maakt ons doorgaans de verdediging gemakkelijk, zoodra wij hem van zijn geïsoleerd wetenschappelijk standpunt kunnen afdringen in den kring des werkelijken geloofs, waar hij toch eigenlijk behoort, om, hoe aanzienlijk en geacht ook door wetenschap en gaven, met de geheele schaar van eenvoudigen en kinderkens, van armen en verachten naar de wereld, aan Gods hand den weg naar den hemel te bewandelen en anderen daarop voor te gaan.

De schrijver dan heeft het kwaad, dat in de Nederlandsche Hervormde Kerk de overhand heeft, «den stroom der eeuw» genoemd. Het beeld van een stroom is zeer gelukkig gekozen; vooral ook in zijne nadere aanduiding als «den algemeenen gang der denkbeelden en der geesten in de zeventig laatste jaren.»

Die stroom is derhalve een bezielde stroom; een stroom zamengesteld uit redelijke menschen, welke, met kennis en wetenschap van hetgeen zij aannemen of verwerpen, begeeren of verzaken, in een en dezelfde rigting voortgaan. Hebben

zij nu in dezen voortstroomenden gang van denkbeelden en geesten, het aangezicht of den rug naar God gekeerd? Dit is de vraag.

.... Om den stroom der eeuw, zoo als die tegen de kracht en de kern van het Evangelie gerigt is, te bestrijden, moet men zich buiten dien stroom houden, en zich niet door de voorwendselen van de medegesleept wordende «geesten» laten verschalken.

De strijd tegen het quia en voor het quatenus met betrekking tot de formulieren van eenigheid is nooit iets anders geweest dan een voorwendsel. Een streng en onverbiddelijk quia omtrent tittel en jota van de Belijdenisschriften is nimmer, is althans niet binnen de zeventig laatste jaren, gevorderd; en men heeft dan ook het quatenus ingevoerd, juist toen het quia het minste knelde en er niemand meer aan dacht.

De invoering van het quatenus was één van de vormen, waarin het ongeloof omtrent «de kracht en de kern van het Evangelie» zich openbaarde; en de schrijver schijnt dan ook toe te stemmen dat men het quatenus weldra van de Belijdenis schriften op de Heilige Schrift heeft overgebracht.

De bezielde stroom der eeuw, de algemeene gang der denkbeelden en der geesten, was ook in dezen strijd gerigt tegen God, zoo als Hij zich genadig in zijn Evangelie, om zondaren op nieuw aan zich te verbinden, heeft geopenbaard.

De geachte schrijver heeft zijne voorstelling van zaken gegeven om te doen uitkomen dat de houding der adressanten omtrent de Regering onbillijk is. Wij hopen later te onderzoeken wat daarvan zij.

Doch voorloopig is het ons gebleken dat de adressanten met de voorstelling van den schrijver zeer wel, doch niet met zijne gevolgtrekkingen, zich kunnen vereenigen.

«De Gemeente zwichtte,» heeft men gezegd. «Zij nam de nieuwe denkbeelden aan.» Gewis, wat de algemeene houding der Kerk betreft. Maar men heeft dan ook geen middel en geene poging gespaard om haar te doen zwichten. Bij toeneming en met listige berekening, door middel van onregt en geweld, heeft men haar, ofschoon het nooit aan waarschuwende en bestraffende stemmen geheel ontbroken heeft, van de gelegenheden beroofd om in de goddelijke waarheid onderwezen te worden, en haar daarentegen allerwege, in openbare, kerkelijke en bijzondere inrigtingen, met de dwaalleeringen der eeuw vervolgd en omringd.

De stroom der eeuw, het is zoo, spoedt zich voort en breidt zich uit in geweldigen gang. Doch die stroom is geen onbezielde stroom; hij is zamengesteld uit redelijke menschen, voor de eeuwigheid geschapen, en zijn gang is de gang «der denkbeelden en der geesten.» Maar juist daarom is die gang geen onschuldige gang, gelijk de gang van den krachtigen bergstroom. Het is de stroom, het is de gang van het ongeloof en des afvals van God; die dan ook in zijn boezem al de gewaarwordingen en werkingen van onregt, list, bedrog, geweld en onderdrukking met zich voert, om den tegenstand van «de kracht en de kern van het Evangelie» te overwinnen.

Uit dit oogpunt vooral wenschen de adressanten hunne pogingen beschouwd te hebben. Indien door de miskenning en de bestrijding zoowel als door de geloovige omhelzing van «de kracht en de kern van het Evangelie,» God verheerlijkt, zondaren verlost en gezaligd, zonden en ongerechtigheid overwonnen, Staten en Kerken behouden kunnen worden, zullen de adressanten hunne pogingen dadelijk staken, welke zij aanwenden om de beletselen uit den weg te ruimen, die hunne Kerk verhinderen zich in haar evangelisch karakter te openbaren en te ontwikkelen.

Als dan zullen zij ook gaarne erkennen dat zij geene roeping hebben om zich met wetenschap en theologische studiën te bemoeijen; dat de geheele godsdienstige opwekking en kerkelijke beweging van onze dagen een treurig en schadelijk zelfbedrog is, en dat de tegenstand aan sommige uitstekende en stoutmoedige rationalistische predikanten geboden, afkeurenswaardig is en zondig.

Maar is het tegendeel waar; is de stroom der eenw gerigt tegen «de kracht en de kern van het Evangelie,» en daarom tegen het behoud en de zaligheid van iedere ziel; voert de gang der denkbeelden en der geesten tot afval van God en zijne dienst; dan kan de stem niet krachtig genoeg zijn, die in een christenland zich verheft tegen iedere wettelijke regeling en bestendiging van dien afval van God en van dat verderven der zielen.»

* * IV. De Nederlander van 15 November. — De treurige toestand der Gemeente moet vooreen goed deel geweten worden aan de Regering.

«.... De Kerk wilde aan hare Belijdenis wel degelijk gehouden zijn, maar men wiegde haar in slaap en verschalkte haar in stilte. Het quatenus durfde men niet openlijk invoeren uit vrees voor de Kerk, en de Regering is gansch geen lijdelijk toeschouwer geweest, maar heeft een bij uitstek werkzaam deel genomen in alles wat de ellende van de Hervormde Kerk heeft voorbereid en voltooid, en hare Belijdenis ondermijnd....»

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik verblijd mij over de ontvangst van N°. 5, om den belangrijken inhoud, en ook omdat we niet te lang het zwaard over Dr. Beets moeten opgeheven houden. Hij blijft, ook als we hem bestrijden, een hooggeschatte vriend en bondgenoot.

Ik dacht niet dat het opstel zoo uitvoerig zou geworden zijn;

anders had ik de latere afzonderlijke uitgaaf, als van Het Roomsche-Katholicisme. De nieuwe Bisschoppen enz., voorgesteld. Hoe is het met de zaak van Looman? Zou dit opstel nu niet juist geschikt zijn voor de plaatsing in zijn tijdschrift, tevens met afzonderlijk-verkrijgbaarstelling?

De incidenteele polemiek van Singendonck ¹⁾ is altijd eenigzins lastig; maar het schijnt dat nu de tijd daar is dat wij met vriend en vijand strijd hebben, en het zou misschien nog erger zijn, wanneer die verscheidenheden verzwegen, en aldus slechts schijn-

¹⁾ In een artikel opgenomen in De Nederlander van 14 November, waarin Wormser m. i. ten onrechte met de Redactie in tegenspraak gebragt is.

«...De Redactie, altijd zoo uitnemend behoedzaam in hare uitdrukkingen, maakt onderscheid tusschen Godgeleerde en Godsdienstige beschouwing, tusschen wetenschappelijk onderzoek en zaligmakend geloof. Wie zou dit, aldus gesteld, op zich zelve wraken? Het onderscheid zal voorzeker door niemand worden betwist.

Eene andere vraag is, of hetgeen de Adressanten daaromtrent in het midden brengen, als de ware verhouding tusschen de genoemde zaken kan worden aangemerkt. Aan hen scheen te moeten worden herinnerd, dat er hier geene sprake is van valsche Godgeleerdheid en valsche wetenschap, maar van Godgeleerdheid en wetenschap als zoodanig, in onderscheiding van Godsdienst en van zaligmakend geloof.

Eene regtvaardiging van Wormser mogt niet achterblijven. Aldus, door de Redactie.

«De opmerkingen in dit vertoog omtrent het onafscheidelijk verband van Godgeleerdheid en Godsdienst, van wetenschap en geloof zijn, ter bestrijding van elke puriteinsche of piëtistische strekking, ook in onze dagen allezins behartigenswaard. Waarschijnlijk zullen zij door de meeste adressanten, althans door den steller der artikelen, waarop hier gedoeld wordt, evenzeer als door ons, worden beaëmd. Hebben wij hunne meening gevat, dan geldt het bezwaar zoodanige beoefening ook der ware Godgeleerdheid, waarbij somtijds, eerst op haar eigen terrein het ongeloof, in de veelsoortigheid zijner rigtingen, eenigermate onder de verscheidenheden der wetenschap geteld, en daarna, door het overbrengen dezer beschouwing ook naar Kerkelijken bodem, te weinig op het regt der Gemeente en op het onmisbare van Kerkelijken weerstand tegen de verloochening van het Evangelie gelet wordt.

Naar ons voorkomt, verlangen de adressanten te worden vergeleken, niet bij een geneesheer, maar bij den lijder, die, althans in de zaak waar het hier bepaaldelijk om te doen is, te vergeefs naar de hulp van den geneesheer uitgezien heeft.»

baar, tot groot nadeel welligt voor het vervolg, werden gesmoord.

Ik ben verlangend de resultaten der bijeenkomst van Ernst en Vrede te vernemen.

Ook hier zijn velen, daaronder vrome lieden, opgetogen over Dr. Zaalberg.

Van harte, als altijd,

Uw Vr. en Br.

's Hage, 16 November 1854.

* * V. De Nederlander van 20 November. — De Regering is sedert 1845 tegenover de Hervormde belijdenis niet zoo onschuldig geweest.

«...De Kerk verkeerde in een toestand van verregaande onverschilligheid, en bij niet weinigen, vooral uit de geleerde en aanzienlijke standen, hadden de zoogenaamde vrijzinnige begrippen, ten gevolge van onkunde of vijandschap omtrent de kracht en de kern van het Evangelie, de overhand.

Echter was de Kerk niet gezonken tot dien toestand van ontaarding, dat zij aan hare eigene Belijdenis niet gehouden wilde zijn. Maar wat deed de Regering? Bezield met de zucht om, in den zin en in den geest van het liberalisme, als de meest verlichte Regering van Europa door te gaan, werden door haar de vrijzinnige begrippen allerwege bevorderd, en sloot zij ook in de Hervormde Kerk zich bij hen aan, die aan de kenmerkende leer en beginselen van die Kerk, dat is, aan de kracht en de kern van het Evangelie, het meest vijandig waren.

Hare houding tegenover de Hervormde Kerk en in het algemeen tegenover de positief-christelijke beginselen was van een zeer werkdadigen aard. Terwijl een groot deel van de Hervormde Kerk in trage onverschilligheid hare Belijdenis vergat, nam de Regering maatregelen om, door hooger en lager onderwijs en door hare geheele houding, de Hervormde Kerk hare Belijdenis steeds meer te doen vergeten, en werden de waarheden, die de kracht en de kern van het Evangelie uitmaken, verdacht gemaakt en in minachting gebracht, de voorstanders daarvan, zooveel noodig scheen, uit aanzienlijke en invloedrijke ambten en betrekkingen gehouden, en de stemmen, die zich tegen deze maatregelen en den daaruit geboren wordenden toestand hooren lieten, zooveel mogelijk gesmoord.

Ook op dit laatste is door den schrijver in Ernst en Vrede gansch niet get. Van 1845 af is de Hervormde Kerk nimmer geheel lijdelijk geweest onder de maatregelen van list en geweld, waardoor het kerkelijke en politieke liberalisme gepoogd heeft haar van hare Belijdenis te berooven. Telkens verwekte God edelmoedige zielen die, te midden van den geweldigen stroom des ongeloofs en des afvals, hare stemmen verhieven. Maar wat was het gevolg? Dit, dat, even als de Baalsdienars toen Gideon des nachts het altaar van den afgod vernietigd had,

zoo ook de toongevers van het liberalisme op politiek en kerkelijk gebied zich terstond met groote beweging vereenigden en uitriepen: »Wie heeft dit stuk gedaan!» terwijl de geloovigen en onverschilligen zich bepaalden tot de betuiging dat zij benieuwd waren te zien hoe die zaak afloopen zou, en intusschen hen, die zich opofferden, telkens door hen alleen te laten staan, overgaven aan de mishandelingen van de tegenpartij.

Het geheele tijdvak van 1815 tot op dezen oogenblik, levert eene aaneenschakeling van pogingen op om de Hervormde Kerk uit haren betreurenswaardigen toestand te verlossen; maar het is juist de Regering die, door hare ingrijpingen in 1815 en 1816 in de organisatie en den geheelen toestand van de Hervormde Kerk, en door hare houding en haren invloed gedurende de volgende jaren, waardoor de heerschappij van het liberalisme bestendigd en de Kerk in een onnatuurlijken toestand gebracht is geworden, eene herstelling, langs geregelde weg, zoo ontzettend moeilijk heeft gemaakt.»

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Meld mij eens zelf, of door uwe lieve vrouw, hoe het u gaat. Met groot leedwezen vernam ik dat terugkomen van de pijn. Zoo No. 7 gereed is, moeten uwe vrienden het niet ophouden. Waarschijnlijk, dunkt mij, repliceert Beets in Ernst en Vrede, en het is minder wenschelijk dat hij dan nog van eene niet afgeloopene kritiek gewag make ¹⁾).

De lijst van adhaesie zal, naar ik veronderstel, in het Verslag der bijeenkomst (December-nummer der Vereeniging) worden gedrukt.

Heldring en Looman waren zeer tevreden over de zamenkomst van Ernst en Vrede.

Wat vreesselijke oorlog en welke zal de uitkomst zijn? Voorwaar, wij beleven gewigtige en donkere tijden, en waarin, te midden van de bewegelijkheid der aardsche dingen, de behoefte

¹⁾ Inderdaad, om het «nog altijd voortvloeijen vanden stroom,» wist Beets (aan de spreuk van «doen door laten» gedachtig) zich, op humoristische wijs te ontslaan van een repliek die men echter, om het gewigt van het onderwerp, met billijk verlangen te gemoet zag. Brieven van Da Costa, II. 307.

aan het onbewegelijk koninkrijk dubbel gevoeld wordt, althans behoorde te worden gevoeld.

Van harte

Uw Vr. en Br.

's Hage, 21 November 1854.

* VI. De Nederlander van 22 November. — Het medische standpunt, zonder het regtsbeginsel is een hersenschim.

«.... Thans aarzelen wij niet, dat geheele zoogenaamde medische standpunt, in de tegenwoordige omstandigheden van de Kerk, eene fraaije hersenschim te noemen, waardoor bij leeraren en gemeente alle geloofskracht en moed verlamd of uitgedoofd, alle regtsgevoel verstompt, de betreurenswaardige toestand van de Kerk onder den moedwil van hare tegenpartij bestendigd, en eene hervorming van de Kerk in de Kerk onmogelijk gemaakt wordt.

Het medische standpunt schijnt iets te zijn, en nogtans is het niets, omdat het bij den zorgelijken toestand van den kranke alle buitengewone middelen ont-raadt en voor de besmetting eenen vrijen en ongehinderden loop verlangt.

De voorstanders daarvan gaan uit van twee verkeerde vooronderstellingen: voor-eerst, dat door ons geen waarde wordt gehecht of geen kracht wordt toegekend aan de verkondiging der waarheid en de werking van den Heiligen Geest op de harten der menschen; en ten anderen, dat de prediking en het onderwijs van ge-trouwe leeraren in de zeventig laatste jaren, gedurende welke de Kerk steeds is teruggegaan, geen medische strekking en kracht zouden hebben gehad. Men zou er bovendien kunnen bijvoegen, dat de voorstanders van dat medische standpunt, te onregte, aan eene gepaste en betamelijke handhaving van de regten der Kerk tegenover hare wederpartijders, alle behoudende en bewarende kracht ontfeggen.

Deze prijsgeving van het regt der Kerk om als Kerk met eigen belijde-nis te mogen bestaan, en zich te verdedigen tegen hare wederpartijders in eigen boezem en daar buiten, maakt zelfs, (de ondervinding van de zeventig laatste jaren heeft het bewezen), de handhaving van het medische stand-punt op den duur onmogelijk, en moet noodwendig op den volslagen ondergang van de Kerk uitloopen.

Dat zoogenaamde medische standpunt zelf is reeds niets anders dan de stelling van godvruchtige leeraars, ingenomen buiten eene regelmatige Kerk; het neemt de ontbinding, als reeds voltooid, aan, en stelt zich ten doel onder afgevallenen naam-christenen, gelijk de eerste leeraars onder Joden en Heidenen, weder door middel van prediking eene Kerk te verzamelen.

Dat medische standpunt doet afstand van het regt der Kerk; inwendig, tot

handhaving van de tucht met betrekking tot hare leer en belijdenis, door welke zij eene Kerk werd; uitwendig, om in den Staat te bestaan, en tegenover hen die hare belijdenis vijandig zijn, in eigen werkring te worden gehandhaafd en beschermd.»

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Hiernevens in dank de belangrijke letteren van da Costa terug; op de meeste punten voorzeker, zijt ge, even als ik, met hem homogeen, ofschoon er toch altijd, omtrent het regt der Kerk op de verkondiging van haar eigen leer, een eenigzins zonderling verschil blijft.

Met veel genoegen las ik uw laatste vertoog.

Ik heb ook eerst sterk geadviseerd om in de Vereeniging geen melding te maken van de zaak van de Liefde. Maar èn de la Saussaye, èn de Liefde zelf, dringen zóó sterk aan op de vermelding, dat nu reeds hierdoor het weglaten onmogelijk wordt ¹⁾.

De discussien in de Tweede Kamer zijn hoogstbelangrijk en het Ministerie geraakt in zeer moeilijken toestand. Wij hebben genoeg geleerd, indien wij 't niet vroeger geweten hadden, ook sedert April 1853, dat voor ons kracht of heil in geen verandering van Ministerie moet worden gezocht.

Wij hopen van harte het met uwe gezondheid beter moge zijn.

uw vr. en br.

's Hage, 23 November 1854.

¹⁾ Brieven van Da Costa, II. 302.

CXXXVI.

Amsterdam, 28 November 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Indien u het goedvondt zag ik gaarne bijgaande in de Nederlander. De Am-
II. 9

sterdamsche Courant bestrijdt ons doorgaans verraderlijk. Hare houding tijdens de verkiezingen staat mij nog altoos in den weg. Zij is de vertegenwoordigster van een half heidensch, half christelijk publiek, en weet de beide elementen kunstig dooreen te mengen. Daarom meen ik dat zij eens een duidelijke toespraak behoort te hebben; doch gaarne onderwerp ik mijn oordeel aan het uwe. — Ook ik zie in eene verandering van ministerie geen heil; maar, als het valt, hoop ik dat het door onze vrienden valt. — Ik ben blijde, dat ds. de Liefde niet in het Seminarie is gekomen. Hij werkt zich naar Amerika of Afrika. — Mijne gezondheid is lijdende, doch dragelijk.

Met hoogachting en heilbede

Uw liefh. Br. in Chr.

* * VII. De Nederlander van 28 November. — De raadgevingen van Ernst en Vrede niet doeltreffend.

«Wat ons betreft,» zegt de schrijver, «niets zou ons aangenamer zijn dan indien allen, die met ons dezelfde overtuigingen hebben, besluiten konden, er geheel van af te zien de Regering als zoodanig, eenigermate voor die overtuigingen en haar recht in het midden der Hervormde Kerk te interesseeren.»

Met het oog op het adres is deze voorstelling van het onderwerp, waarover het loopt, niet juist, en zijn de gebezigde uitdrukkingen zelfs van dien aard, dat zij aanleiding kunnen geven tot eene verkeerde beoordeeling van de door ons aangevande pogingen. Niemand kan meer verwijderd zijn dan wij van het denkbeeld, om de Regering als zoodanig, voor onze overtuigingen te interesseeren; — wij zeggen voor onze overtuigingen; maar hoe iemand onzer zou kunnen nalaten de Regering te interesseeren voor het regt van die overtuigingen in het midden der Hervormde Kerk, — dat is, voor het regt van die Kerk om er te mogen zijn; voor het regt van het Kerkgenootschap te midden van zoo vele andere Kerkgenootschappen en ook te midden van de vijanden van alle godsdienst, — verklaren wij niet te kunnen begrijpen.

De geheele vraag is deze: of de Hervormde Kerk al dan niet een Kerk is; met of zonder leer en belijdenis? Is zij geene Kerk en heeft zij geene belijdenis, dan wordt het tijd dat de geloovigen zich tot Kerk met belijdenis vereenigen. Is zij eene Kerk, heeft zij eene Belijdenis, — wat kan men minder vragen dan dat een derde, de Regering, die op zich nam geheel alleen hare leeraars op te leiden, dit ten minste doe in overeenstemming met het karakter en de belijdenis der Kerk? De adressanten roepen de bescherming der Regering niet in,

maar wijzen hare bestrijding af; zij zoeken niet hare hulp, maar hebben bezwaar in haar tegenstand.

«De groote waarheden,» zegt de Schrijver, «aan wier aanneming ons allen zoo veel gelegen zijn moet, zijn als Belijdenis der Kerk, bij de groote menigte ondergegaan, en zullen als zoodanig niet weer in eere komen, voor en aler zij als eigene, als persoonlijke belijdenis tot kracht gekomen zijn. Slechts in haren eigenen naam, en niet, in naam eener kerkbelijdenis (die als zoodanig bij de gemeente nu eenmaal in discrediet gebracht is) kunnen zij met goed gevolg dwalingen bestrijden. Deze vinden hare kracht in den geest der eeuw, in den sterken stroom, en in alles wat (met) den stroom afdrijft. Wij roeien tegen dien stroom op; en onze kracht is in onze overtuiging dat de Heer met ons is.»

In deze woorden wordt rondweg de ontbinding van de Hervormde Kerk, als zoodanig, geproclameerd als voltooid. Indien de Schrijver gelijk heeft, bestaat er voor de getrouwe leden geen enkele reden meer om in de Hervormde Kerk te blijven; de beoorlijkheid van hare reglementen is alleen niet groot genoeg, om hen te boeijen. Het standpunt van den Schrijver, om de groote waarheden, aan wier aanneming ons allen zooveel gelegen zijn moet, alleen in haren eigenen naam en niet bovendien ook als Kerkbelijdenis te doen gelden, kan overal, kan onder Heidenen; Mohamedanen, Joden en Roomschen worden ingenomen. Doch men mist daarbij de Kerkgemeenschap met gemeenschappelijke godsdienstoefening, doop en avondmaal, die door christenen niet ontbeerd kan worden. Het is de stichting van eene nieuwe Kerk; althans de poging en voorbereiding om door prediking, onderwijs en belijdenis tot eene nieuwe Kerkgemeenschap te geraken, en leidt, indien men consequent doorgaat, tot afscheiding, met belijdenis van de groote waarheden, teruggegeven misschien in een verschen vorm. Misschien zal het eenmaal blijken, dat Gods leiding met de Hervormde Kerk tot deze uitkomst voert; doch voor het oogenblik zijn de adressanten en duizenden met hen daarvan nog niet overtuigd.

Het slot van de beoordeeling bevat overigens eene instemming van den Schrijver met den wensch der adressanten, dat de Regering moge afstand doen van haar monopolie in het opleiden van leeraren voor de Hervormde Kerk.

De geachte beoordeelaar wenscht daarbij «dat er plaats zij voor privaet inrichtingen en privaet docenten, en dat de Kerk vrage niet allereerst waar, maar wat hare aanstaande leeraren hebben geleerd.» Wij, die van oordeel zijn dat de verdediging van het regt der Kerk altoos gepaard moet gaan met de verkondiging en verbreiding der waarheid op alle wijzen, zijn natuurlijk met deze wenschen van den Schrijver vereenigd; maar zijn verpligt er bij te voegen, dat zoo de Hervormden niets meer verlangen dan dit; zoo zij het regt van hunne Kerk op de eerbiediging van hare Belijdenis, inwendig en naar buiten, laten varen, dat zij dan nog niets gevorderd zijn, maar aan de tegenpartij de overwinning in handen spelen. Door de oprigting, als definitieve maatregel en niet als tijdelijke hulpmiddelen in den nood, van privaet-scholen voor lager, en privaet-inrigtingen voor hooger on-

derwijs, en van private kerkgebouwen en kapellen, wordt eene gesimuleerde Af-scheiding, zonder organisatie en daarom zonder duurzaamheid, tot stand gebragt; wordt de Hervormde Kerk, als erkend ligchaam in den Staat met bepaalde regten, prijs gegeven; en laden de Hervormden zich bezwaren op den hals, die zij niet zullen kunnen torschen. In een woord, zij zullen, tengevolge van eene schoone, maar niet-proefhoudende theorie, door het prijs geven van het regt hunner Kerk, medewerken, dat van al de erkende gezindheden alleen de Hervormde gezindheid, beoordeeld volgens haar historisch en confessioneel karakter, zal gesteld worden in den nationalen ban! Op die wijze zal Nederland voor goed en definitief gebroken hebben met de Reformatie van de 16e eeuw, en met eene Kerk, die voor Neêrlands Volk de bron is geweest van zoovele geestelijke en tijdelijke zegeningen.»

Van aandoenlijken ernst getuigt ook de wensch naar broederlijk hulpbetoon onzer godgeleerden, niet enkel in kritiek openbaar.

«De geachte Schrijver kan gerust zijn, dat door ons geen aankweken van een ziekelijk puriteinisme en piëtisme bedoeld wordt, en dat wij geenerlei minachting cmtrent eenigerlei menschelijke wetenschap koesteren. Zoo zeer als door iemand, wordt ook door ons een nuchtere en onbevangen, een frissche en kloeke wereld-aanschouwing gewaardeerd. Daarom ook is door ons het onderscheid tusschen Godgeleerdheid en Godsdienst niet tot eene tegenstelling herleid, ofschoon de beoordeeling in Ernst en Vrede er misschien grond voor zou hebben opgeleverd. Wij hebben alleen willen doen gevoelen, dat de adressanten, ofschoon zij de godgeleerdheid hoogachten, zelve geene godgeleerden zijn, en dat men derhalve van hen niet te veel mogt vergen. Wanneer de heer S. zelf zegt: dat de Godgeleerdheid de wetenschap is, die God en Zijne Openbaring tot voorwerp heeft, zal de vreeze des Heeren daarvan ook wel het beginsel behooren te zijn, opdat men zich daarbij als discipelen aanstelle en haar niet beoefene gelijk de Natuurlijke Historie. In dit licht echter wordt de godgeleerde wetenschap doorgaans, ook door vele onzer godgeleerden, niet beschouwd; maar als eene zaak, waaraan de gemeente vreemd is. Nu hebben wij het gewone spraakgebruik gevolgd, en de godsdienst, die geleerden en ongeleerden met elkander gemeen hebben en die hen in den hemel brengt, hoger geplaatst dan de wijsgeerige bespiegeling, die ook zonder Godsdienst bestaanbaar is. Wij dachten, zoo de godgeleerdheid wezenlijke waarde heeft is het door de godsdienst. Doch wij willen gaarne erkennen, dat wij op dit terrein niet te huis zijn, en daarom, gelijk de Nederlander terecht heeft opgemerkt, als lijders en niet als geneesheeren gesproken hebben. Niet ligt ook zullen oningewijden er achter komen wat men tegenwoordig, zelfs in den besten zin, door godgeleerdheid te verstaan hebbe. Indien ons geheugen ons niet bedriegt, lazen wij, niet zeer lang geleden, dat een geleerd genootschap zelfs eene prijsvraag uitschreef, waarbij een onderzoek naar het wezen van de godgeleerdheid gevraagd werd. Die Heeren schijnen er dus ook niet achter te zijn. Uit de woorden van den geachten schrijver in Ernst en Vrede, die wij boven hebben aangehaald, blijkt dat hij aanneemt, dat er man-

nen zijn, «die zich als geleerden kunnen handhaven, en uit het oogpunt der wetenschap het hoogleeraarsambt versieren,» terwijl hun onderwijs, met het oog op «de kracht en de kern van het Evangelie zeer bedroevend» is. In een ander tijdschrift, mede door onze godgeleerden geredigeerd, lezen wij telkens recensien, waarin uitnemend en met afkeuring wordt aangetoond hoe in sommige gerecenseerde werken de hoofdwaarheden van het Christendom ontbreken of bestreden worden, terwijl de schrijvers dier werken te gelijker tijd, uit een wetenschappelijk oogpunt, hoogen lof ontvangen, en de recensent niet zelden betuigt dat hij naar de volgende deelen verlangend uitzielt! Is het dan te verwonderen dat wij eenvoudige burgerlieden, met zulk eene godgeleerdheid verlegen raken en de godsdienst boven haar plaatsen, zonder daarom juist eenigen tak van menschelijke kennis gering te achten? Bovendien gelooven wij, dat het bezielend element van iedere Kerkelijke reformatie, die er ooit geweest is, gezocht moet worden, niet in het hoofd, maar in de conscientie. Voor het overige mogen wij het niet ontveinzen, dat éu de Schrijver in Ernst en Vrede én de heer S. het ons met hunne bestrijdingen toch tamelijk moeilijk maken, en dat wij daarop, uit hoogachting voor hunne personen, ditmaal geantwoord hebbende, ons daartoe voor het vervolg niet kunnen verbinden. Bij den nood der Kerk en den verlaten toestand van zoovele duizenden zielen, meenen wij van onze bondgenooten te mogen verlangen, dat zij ons niet afmatten door bestrijding op bijkomstigheden, maar ons met hunne meerdere gaven en talenten ondersteunen op de hoofdzaak.

CXXXVII.

Amsterdam, 2 December 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Mag ik u den hartelijken dank overbrengen van de Vereeniging voor de gezondene exemplaren van het adres van 1842? Die goede lieden zijn door dit bewijs van aandenken zeer gelukkig.

Uit het bijgaande opstel, dat onder uwe goedkeuring voor de Nederlander bestemd is, zal u blijken dat het adres van Ernst en Vrede mij hartelijk verblijdt ¹⁾. Daar de predikanten niet gaarne zien dat men hun de les voorzeft, heb ik mijn wensch

¹⁾ Ernst en Vrede, II. 485. — Vooral om de volgende zinsneden, waarin het regtsbewustzijn der Gemeente niet onvermeld bleef. — «Waar moet het heen, indien het door u op den vóórgrond gezette beginsel wordt aangenomen? Waar

eenigzins ingekleed; want ik acht het zeer wenschelijk dat ook de overige predikanten adressen teekenen.

Mijne gezondheid is redelijk wel. Onder toebidding van 's Heeren zegen blijf ik

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Ik wist wel dat het adres van Ernst en Vrede ook u genoeg doen zou. Uw woord voor de Nederlander vind ik allezins gepast, en prijs uwe voorzigtigheid in het zijdelingsche uwer aansporing aan de predikanten. Sedert eenige dagen heb ik last van iets, waarover we anders niet te klagen hebben, het getal van advertentiën in de Nederlander, en dit is oorzaak, dat de toespraak aan de Amsterdamsche Courant nog niet geplaatst is.

Het Ministerie is er tot dusver, ondanks, of liever ten gevolge van de felheid der oppositie, nog al door gesukkeld. Ik hoop dat onze vrienden, bij gelegenheid van het onderwijs, de afzonderlijke school op den voorgrond zullen brengen. Ook wensch ik zeer, dat het punt der Theologische faculteiten op nieuw met eenigen ernst, ook in verband met het Amsterdamsche adres, worde vermeld.

Van harte, als altijd

Uw Vriend en Br.

's Hage, 3 December 1854.

zijn de grenzen der afwijking van datgene, wat, als uitdrukking van het gemeenschappelijk geloof der Kerk, de uitwendige band harer innerlijke eenheid is? Heeft men niet reeds, terwijl velen zich op de Heilige Schrift, doch naar hunne bijzondere opvatting verklaard, beroepen, door anderen zelfs het Goddelijk gezag dier Schrift, dat grondbeginsel der Hervorming, hooren verwerpen? Wordt niet langs dezen weg de deur der Kerk voor alles opengesteld? Voor leeringen van het Roomsche-Catholicisme; voor eene algemeene godsdienstleer, waar de Christus nauwelijks eene plaats vindt; voor verwerping zelfs van den Christus of voor erkenning van den profeet van Mekka; voor heidendom of wereldsche wijsbegeerte; voor pantheïsme of zelfs voor ongodisterij?

Nee, onze innigste overtuiging noopt ons het met diepe droefheid en levendige verontwaardiging rondborstig te verklaren: der Nederlandsche Hervormde Kerk is door u onrecht aangedaan.»

CXXXVIII.

Amsterdam, 12 December 1854.

Waarde Broeder in den Heer! De discussiën over de Theologische faculteiten hebben mij veel genoeg gegeven. Ik had ditmaal gelegenheid ze in het Bijblad te lezen. Onze vrienden hebben zich uitmuntend gedragen ¹⁾.

Bij het stellen van het adres heb ik aan het Besluit van 27 Mei 1830 niet gedacht. In dat Besluit is lager en hooger onderwijs zonderling zamengevoegd. De heeren Thorbecke, van Hoevell en de Minister hebben zich beroepen op art. 9. Van onze zijde is te regt aangemerkt, dat dan nog altoos het verpligte examen blijft bestaan. Maar art. 12 zegt bovendien: „Door de vorenstaande verordeningen wordt geene verandering toegebracht aan de bestaande bijzondere bepalingen ten aanzien van instellingen, hoofdzakelijk bestemd om jongelingen tot den geestelijken stand op te leiden”. Mij dunkt hier wordt de theologie nog al aardig uitgesloten; hetgeen ook rationeel is voor eene lands-instelling tegenover velerlei godsdienstige gezindheden, en dus tegenover velerlei godsdienstige wetenschap. Ik weet niet of het latere besluit van hetzelfde jaar, waarbij de examens geregeld zijn, dat niet in mijn bezit is, daaromtrent iets naders zegt; anders heeft de heer Thorbecke, en de minister in navolging, een looze uitvlugt gezocht.

De Minister heeft onze vrienden nog al luide uitgenoodigd, te bewijzen dat de regeering professoren heeft benoemd die de Hervormde kerkleer bestrijden. De bedoeling was duidelijk: effect te maken, want men kon verwachten dat er geene namen zouden worden genoemd. Ik heb er over gedacht (en zou gaarne daaromtrent weten of het uwe goedkeuring zou wegdragen) om aan den Koning door eenige honderde adressanten te doen

¹⁾ In de zitting der Tweede Kamer van 5 Dec., waar het regt der Hervormde Kerk (zonder veelbeduidende weerspraak) werd gehandhaafd door de heeren van Lennep, Reede van Oudtshoorn en Elout van Soesterwoude,

zeggen: de regering heeft bij monde van den Minister dit gezegd, uw ambtenaar, prof. Hofstede de Groot, heeft omtrent de belijdenis der Hervormde kerk dit laten drukken; nu verzoeken wij u dat gij uwen ambtenaar bepaald afvraagt of hij genegen is voortaan in overeenstemming met de Hervormde kerkleer te doceeren, of dat gij hem anders als ambtenaar ontslaat. — Of, zoo die maatregel voor een begin wat kras is, zou het dan niet goed zijn dat de Nederlander een wenk gaf dat, gelijk de Hervormden, als kerkleden, bij de kerkbesturen opkomen tegen kettersche predikanten, zij, als burgers en Hervormden, mogen opkomen bij de regering tegen kettersche theologische professoren (ambtenaren)?

Het einde van het jaar brengt veel zorgen en hoofdbreken mede. zoodat het mij moeilijk valt tijd te vinden om te schrijven. Onze gezondheid is anders door 's Heeren goedheid wel. Met hartelijke groete en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Christus.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Wat heb ik sedert lang niets van u vernomen! sedert te lang ¹⁾. Ik vraag geen artikelen; want ik weet, gij zult ze geven, als gij tijd hebt; maar ik wensch nu en dan eenig bericht aangaande u zelven. Hoe is het met de gezondheid? met de uwe, met die der uwen? met uwe gemoedsstemming over den toestand van het oogenblik? over den toestand dien wij te gemoet gaan?

Het Adres der 29 predikanten is uitnemend; alleen, dunkt mij, zal er te gelijk met het beroep op een volgende Synode ²⁾, op onmiddellijke voorziening in de actuele behoeften van lager en hooger onderwijs, Evangelieprediking, enz. moeten worden gelet.

¹⁾ Wormser schreef mij denzelfden dag.

²⁾ De gelijkenis van het beroep op een volgende Synode met de spreuk *ad calendas graecas* liet ik niet onvermeld.

In de laatste maanden heb ik veel voor de Nederlander gewerkt. Ik gevoel behoefte aan de mededeeling der gedachten, vooral nu ik uit de Kamer ben. En toch bij toeneming zou ik verlangen de geregelde leiding van de Courant te kunnen overdoen, ten einde niet zoo door deze dagelijksche werkzaamheid te worden geabsorbeerd en vrij te zijn in het vacantie nemen, enz. Maar hoe het te schikken, is mij tot dus ver een raadsel. Het geheel te niet gaan van de Courant zou ik zeer betreuren. Eene rigting, gelijk de onze, moet een politiek orgaan in de periodieke drukpers hebben. Er moet voor de leaders gelegenheid zijn om hun gevoel, ook daar, omtrent de gewigtigste onderwerpen onverwijld door het geheele land kenbaar te maken. Misschien, zoo ik mij terugtrok, zou de splitsing in een kerkelijk weekblad en drie-maal 's weeks uitkomende politieke Courant wenschelijk zijn. Denk eens over een en ander. Helaas, helaas! dat er zoo weinigen zijn die tijd, bekwaamheid, en lust, of eigenlijk pligtbesef hebben, en in wie voor zoodanige taak genoegzaam vertrouwen kan worden gesteld!

Van harte

Uw vr. en br.

's Hage, 12 Dec. 1854.

CXXXIX.

Amsterdam, 13 Dec. 1854 ('s avonds.)

Geliefde Broeder in den Heer! Wij hebben gisteren gelijk aan elkander gedacht en geschreven. Mijne gemoedsstemming, met het oog op onzen tegenwoordigen toestand en ook op de toekomst, is tamelijk opgeruimd. Wij bevinden ons midden in den afval, doch de Heer is met ons en de getuigen voor zijnen Naam en waarheid vermeerderen. Mij dunkt, eene gewijzigde politiek moet voortvloeijen uit een gewijzigden kerkelijken toestand. De laatste

is welligt in wording. Sedert een jaar zijn wij ontzaggeijk vooruitgegaan. Maar het ontbrak ons aan in nadruk geloovige predikanten. Indien onze letterkundige en wijsgeerige leeraars kundige evangelische boetpredikers waren, die de conscientie aangrepen, zouden de zaken spoedig veranderen en wij van dat eindelooze redeneren zonder doel ontslagen raken. Ik ben het geheel met u eens dat er gedacht moet worden aan de voorziening in de tegenwoordige behoeften aan lager en hooger onderwijs, evangelieprediking enz., maar geloof toch dat bijv. u en ik ons daarin niet te zeer moeten verdiepen. Het schijnt mij toe dat het voor ons hoofdzaak is het gevoel van behoefte op te wekken, zoodat de gemeenten aan het vragen en de predikanten aan het werk gaan. Indien het den Heer behaagde onder de kundige leeraars een verheven karakter gelijk dat van Luther en Calvijn te verwekken, dan waren wij er, want de gemeenten zijn tamelijk rijp. Daarom acht ik het voortduren van de *Nederlander* volstrekt noodig, en toch dit gedeelte van uw schrijven is zeer moeilijk te beantwoorden. Hoe gaarne zou ik u eenige rust gunnen; en echter, zoo u zich aan de *Nederlander* onttrekt, zie ik niet wie haar voortzetten zal. Eene splitsing van de *Nederlander* in een kerkelijk weekblad en een politieke courant die driemaal per week verschijnt, zou ik niet durven aanraden. Wie zal redacteur zijn van het weekblad? Maar zoo wij ook den redacteur vinden, acht ik dat de politieke courant geene genoegzame lezers zal vinden, want ook in de *Nederlander* wordt de politiek door de Kerk gedragen. Ik moet dus erkennen dat ik op dit oogenblik geen beteren raad weet te geven dan op den tegenwoordigen voet voort te gaan. Van verschillende zijden is mij reeds voor eenige weken door wetenschappelijke mannen te kennen gegeven dat men wenschte dat de *Nederlander* meer *leading-articles* gaf, waarin de Redactie, zelfstandig en zonder direkte polemiek, over de verschillende onderwerpen van den dag hare opinie uitdrukte om de openbare meening te leiden. Wat dunkt u daarvan? Het is bij ons klein en

veelal traag personeel moeilijk eene combinatie te maken; maar zou het toch niet mogelijk zijn langzamerhand, de een na den ander, bekwame mannen aan de *Nederlander* te verbinden, die een bepaald vak voor hunne rekening namen en daarvoor ook leading-articles en andere stukken leverden?

Onze gezondheid is wel. Ik lijd eenigzins met sommige mijner huisgenooten aan eene heerschende oogontsteking.

Zoodra mogelijk hoop ik artikelen te zenden over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in verband tot de Hervormde kerk; doch het ontbreekt mij thans aan tijd. Ook ik heb reden om mij soms, met het oog op mijn kantoor, af te vragen of ik wel zoo druk voor de pers schrijven mag.

Met hartelijke heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Christus.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik heb nog niet geantwoord op uwe vraag van 6 December omtrent de professoren. Een bepaald en stellig antwoord durf ik niet geven. Verzoek om ontslag komt mij wat kras voor, ook in verband met hetgeen meermalen door ons omtrent een regt, waarvan men in de tegenwoordige omstandigheden geen gebruik maakt, gezegd is. Zoo bij voorbeeld Regt der Hervormde Gezindheid, p. 88 ¹⁾. Een wenk in de *Nederlander*

¹⁾ Aldus: «Is het ons (gesteld dat de zaak mogelijk ware) om onmiddellijke verwijdering van allen die de kerkleer, in hoofdzaak en wezen, bestrijden, te doen? — Geenszins; maar wel om de verlevendiging der bewustheid dat de Kerk op die verwijdering regt heeft. Wij hebben in 1843 de ongerijmdheid betoogd der overgaaf van het theologisch onderwijs voor de Hervormde Kerk aan de Groninger School; doch men zal, geloof ik, overtuigd zijn dat wij, als gevolg van ons bezwaar, de afzetting der Hoogleeraren, dat wij, op het betoog van ons regt, de erkenning en toewijzing van ons regt, niet verwacht hebben; en ik schroom niet er bij te voegen dat, indien de oogenblikkelijke verwijdering der onregtzinnige leeraars in onze magt stond, ik althans mij, in het belang der Gemeente, tot

zou ik, als ingezonden, met of zonder nut, welligt kunnen plaatsen; maar niet, dunkt me, als wenk van de redactie.

Dezer dagen heb ik nog veel over de *Nederlander* nagedacht. Ik heb steeds over om met 1 Januarij eene wijziging in mijne betrekking tot de courant te brengen; zoodat ik, even als andere vrienden, artikelen zend, maar niet de dagelijksche leiding behoud. Vooral om twee redenen; vooreerst omdat ik door dezen dagelijkschen (nu $4\frac{1}{2}$ jaar gedragenen) last te zeer geabsorbeerd en geagiteerd word; ten anderen, omdat ik acht dat het nu, ook in het belang van mijne maatschappelijke positie en invloed, beter is niet langer in de onophoudelijke polemiek der couranten, met eene schier op mij alleen berustende persoonlijke verantwoordelijkheid, te worden gemengd. Het te niet gaan van de *Nederlander* zou ik zeer betreuren. Voor den strijd in Staat en Kerk niet één orgaan in de courantenwereld te hebben, waarin we desverkiezende elk oogenblik berigten en wenken aan onze geloofsverwanten kunnen geven en een gestadigen invloed ter inlichting en teregtwijzing kunnen uitoefenen, is een verlies dat mij in de gevolgen onberekenbaar voorkomt. Maar ik reken op u en de andere weinige vrienden, die zoo krachtig hebben medegewerkt; ik vlei mij dat anderen, in het behoud van de *Courant* belangstellende, bijv. Singendonck, da Costa, Mackay, Barger, ook zullen helpen; ik hoop dat Kemink, die bijkans niets gedaan heeft om door berigten, enz., enz. meer verscheidenheid in de *Courant* te brengen, meerdere veerkracht ontwikkelen zal; zelf wil ik gaarne artikelen blijven leveren; maar er zullen ook waarschijnlijk korter en langer tusschenpoozingen zijn; ook ben ik volstrekt ongeschikt om zelf de

het niet gebruiken dezer magt verplicht rekenen zou. Voorzeker de vraag over waarheid en dwaling, over leven en dood in de Kerk, is niet enkel juridiek, maar vooral vraag van krankheid en herstel. Voorzeker niet alle dingen die geoorloofd zijn, zijn oorbaar, en geen zuivering raadzaam welke met ontbinding van het lichaam welligt zou beginnen. Voorzeker vrije ontwikkeling der krankheid ter eener mis vrije en ruime toediening van het eenig redmiddel, dat is Gods Woord, ter andere zijde, is de behoefte van het oogenblik in de *Vaderlandsche Kerk*.»

werkzaamheden van anderen te leiden en te organiseren. Dit zullen wij misschien winnen — en deze winst zou groot zijn — dat de Nederlander zich inderdaad tot een collectieve persoon ontwikkele en niet langer, gelijk thans, eigenlijk niet meer dan één, nu en dan door sommigen bijgestaan (uw meer regelmatige hulp is exceptioneel) individu zij.

Zijn wij waarlijk in de laatste tijden zoo veel vooruitgegaan? Ik twijfel er wel eens aan, en niet weinigen van onze vrienden zijn thans in een toestand van apathie en moedeloosheid, waarvan ik niet veel goeds te gemoet zie. Hoe weinig indruk heeft, vergelijkenderwijs met hetgeen men had mogen verwachten, tot dusver het Adres van Ernst en Vrede gemaakt! Zes editiën der preeken van Meijboom en Zaalberg; van het Adres, dat een evenement is, worden slechts weinige honderden verkocht. De ingenomenheid met Zaalberg en de bevreemding over den tegenstand is hier, meer dan menigeen mogelijk zou geacht hebben, algemeen. Ik vereenig mij wel niet met alle de ongunstige en treurige beschouwingen, welke hieruit kunnen worden afgeleid, maar ik vrees wel eens dat gij u ook, in den tegenovergestelden zin, eenigzins illusie maakt.

Met hartelijke groete en heilbede steeds

uw vr. en Br.

's Hage, 17 December 1854.

CXL.

Amsterdam, 21 December 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe belangrijke letteren van 17 dezer, hoewel zij in sommige opzigten een pijnlijken indruk op mij hebben gemaakt. Het is mij zeer begrijpelijk dat door u naar eene gewijzigde betrekking tot de

Nederlander, waardoor werkzaamheid en verantwoordelijkheid minder worden, verlangd wordt. Meermalen heb ik mij wegens uwe voortdurende inspanning bezorgd gemaakt. Echter hoop ik dat, althans tot Julij 1855, in de *Nederlander* geene te groote en merkbare verandering zal komen, en dat wij vóór dien tijd, zoo de Heer wil en wij leven, eene gezonde en krachtige verandering in de courant zullen kunnen brengen, waardoor zij het volk meer bereikt. Gaarne ben ik bereid op den tegenwoordigen voet bijdragen te blijven leveren; zou ik bij gelegenheid van u mogen vernemen aan wien ik die in het vervolg zal toezenden? De vrienden moeten niet moedeloos worden. Ik weet niet of de Heer in dit land zijne gemeente weder zal oprigten; maar dit is zeker dat wij sedert eenigen tijd aanmerkelijk zijn vooruitgegaan, en dat wij alle reden hebben om den Heer te danken voor zijnen zegen op onze gebrekkige pogingen verleend. In mijn oog beteekent de groote aftrek van de predikatiën van Zaalberg en Meyboom niet veel; zij zijn door vriend en vijand gekocht, en wij zelven zijn grootelijks de oorzaak van het ruime debiet. Ik hoop dat het protest van Ernst en Vrede nog gezegend zal werken. De mindere aftrek van dat stuk schrijf ik gedeeltelijk toe aan de omstandigheid dat het wat laat kwam; iedere zaak heeft haren tijd; de zaak van Zaalberg en Meyboom heeft zoowel uitgediend als de Bisschops-quaestie. Ik geloof niet dat ik mij illusie maak, omdat ik geene groote dingen verwacht. Doch wij werken eenvoudig voort onder den Heer, en bevelen Hem ootmoedig zijne eigene zaak. Hetzij wij voor- of achteruitgaan, wij moeten toch werken en getuigen, en bovendien onder de burgerstanden gaan de zaken goed; het is mij vooral te doen om het verwekken van eene publieke opinie onder de geloovigen, en in dat opzigt gaan wij gezegend vooruit. Ik acht dat ook uwe vrienden later wel weder moed zullen scheppen. Dit is zoo gelukkig, dat allen die van den Heer gegrepen zijn, ook van hunne zijde den Heer niet kunnen loslaten. Zoo de Heer wil, gaan wij in het nieuwe jaar met nieuwen moed ten strijde.

Gelief mij deze weinige letteren ten goede te houden; mijne oogten zijn zoo gevoelig dat ik bijna niet schrijven kan. De kantoorwerkzaamheden zijn druk, en bovendien vermeerderd door het overlijden van de moeder van Dr. Theesing, met wie ik (gedeeltelijk) geassocieerd was.

Met hoogachting en heilbede blijf ik, als altoos,

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Van Kemink heb ik omtrent de Nederlander het nevensgaand antwoord ontvangen. Ook in verband hiermede heb ik nog eens ernstig nagedacht over hetgeen gij mij schrijft. Ik zal zien of ik nog eenigen tijd op dezelfde wijze kan voortgaan. Veel zal van de omstandigheden afhangen; de voortzetting zou mij wel eens, op denzelfden voet althans, te zwaar kunnen vallen. Evenwel die mij tot dus ver kracht gaf voor de dagelijksche taak, kan ze mij ook nog verder verleen. Provisioneel dus zendt ge uwe artikelen als naar gewoonte aan mij; de ontvangst daarvan behoort onder de meest genoegelijke oogenblikken van het werk. In elk geval geloof ik, en ik wensch daarvan ook uit uw naam aan Kemink een wenk te geven (in verband met het contract vóór Nieuwjaar) dat, met Julij 1855, eene wijziging, volgens uw plan, wenschelijk zijn zal.

Hoe zal het nu toch gaan met die geprojecteerde Vereeniging van leeraars en leden, waarvoor op den 25 October met zoo veel bereidvaardigheid eene lijst is onderteekend ¹⁾? Het is, dunkt mij, wenschelijk (al moeten wij ons tegen voorbarigheid wachten) dat dit plan niet te zeer op den achtergrond gerake. Misschien evenwel moeten we voorloopig te vreden zijn dat de kiem gelegd is en bedenken dat velen te minder vooruit zullen gaan, naar mate men

¹⁾ Doodgeboren. Althans met de teekening der lijst was haar levenstaak volbragt. Brieven van Da Costa. II. 298.

ze meer drijft. Met onze beste wenschen voor uwe gezondheid,
hartelijke feestbede en groet

uw vr. en br.

CXLI.

Amsterdam, 27 Dec. 1854.

Geliefde Broeder in den Heer! Met dankzegging zend ik u bijgaande missive terug; ook zij bevat niet veel opbeurends. Ofschoon ik mevrouw Zeelt niet gesproken heb, geloof ik u te kunnen verzekeren dat zij genoeg zal nemen met alles wat door u aan Kemink, ook namens HaarEd., omtrent eene wijziging van de Courant geschreven zal worden. Met dankbaarheid vernam ik dat door u voorloopig op denzelfden voet zal worden voortgegaan; maar in het belang van uwe gezondheid herhaal ik den raad om langzamerhand den arbeid te verminderen, en minder voorwerk te leveren. Indien de heer Kemink eenige veerkracht ontwikkelen wil, geloof ik dat de Nederlander een magtige hefboom onder het volk worden kan, met minder arbeid en minder geldelijke offering. Maar de boekhandelaars doen gewoonlijk niets dan de voordeelen plukken.

Onze kerkelijke strijd vereischt boven alles volharding. Het bijkans afgeloopen jaar was in vele opzigten gezegend, en de Heer heeft zich waarlijk niet onbetuigd gelaten. Het is volstrekt noodig dat het aangezicht van onze geloovige strijders naar de tegenpartij gekeerd blijve, opdat wij niet, gelijk in vorige jaren, verliezen wat wij gewonnen hebben.

(28 December.)

Ik heb omtrent de Gereformeerde Vereeniging niets naders vernomen. Het zal mij aangenaam zijn, zoo die Vereeniging tot stand komt; maar mij dunkt, en ik acht dit goed, zij zal van zelve de vergaderingen der Christelijke vrienden vervangen; — anders zou wel eens de menigvuldigheid van Vereenigingen ons

verleggen kunnen maken. Ik ben het met u geheel eens, dat wij niet te veel moeten aansporen om de Gereformeerde Vereeniging te doen optreden. Zij is eene wezenlijke behoefte; sedert jaren hebben wij verlangd dat de Vergadering van Christelijke vrienden kerkelijk zou worden; men wilde niet; thans dringen de omstandigheden, — de Gereformeerde Vereeniging zal er wel komen. Ik hoop dat men eindelijk zal inzien dat men een gesalarieerd bureau, of althans een gesalarieerd secretaris behoeft, die aan de voorbereiding en regeling der werkzaamheden den noodigen tijd kan geven. Gesalarieerde menschen behoort men ook voor dagbladen en maandwerken te hebben, anderen behooren slechts als liefhebbers, zonder verantwoordelijkheid en in vrijen tijd, mede te werken. Gelijk men den prediker onderhoudt, moet ook de schrijver onderhouden worden, die zijn leven aan dezen arbeid toewijdt.

Ds. Kortenhoef Smith (bejaard, regtzinnig, flauw, ijverloos) ligt zeer ziek, indien hij niet reeds overleden is.

U en mevrouw Groen aanbevelende in de genade des Heeren, ben ik steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend!.. . Ontvang aan het einde van het jaar mijn hartelijken zegenwensch; mijn dank voor de welwillendheid en hulp mij ook in 1854 betoond. Moge de Heer, die u zoo menigwerf, ook in de laatste jaren, vergund heeft zijn Naam, tot nut en bemoediging van velen, te belijden, u verder sparen en bekrachtigen, en u, in uw persoon, huisgezin, en velerlei arbeid, doen ondervinden dat Hij dengenen die op Hem alleen vertrouwen, ten goede nabij is.

Wees met uwe lieve vrouw van harte door ons beide gegroet, en geloof mij, in het nieuwe, zoowel als in het oude jaar,

uw vr. en Br.

's Hage, 31 December 1854.

1855.

****** Na Wormser's schier ongelooflijke werkzaamheid in **1853** en **1854**, is het voorwaar niet te bevreemden dat voortzetting op denzelfden voet onmogelijk werd. Desniettemin heeft hij *De Nederlander*, ook in den laatsten termijn, verrijkt met een twaalfstal bijdragen onder letter X., uitnemend door kernachtige beknoptheid.

CXLII.

Amsterdam, 4 Januarij 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik heb uwe waarde letteren van 31 Dec. niet vroeger kunnen beantwoorden. In den vroegen morgen van Nieuwjaarsdag werd ik wakker gemaakt door een allerhevigsten aanval van reumatiek in den regter voet, zoodat ik nog altoos het bed houd en eerst thans eenige verademing geniet. Ik dank u zeer voor uwe lieve wenschen, waarbij mijn werk echter te gunstig beoordeeld wordt. Wederkeerig bid ik Gods zegen af over uw persoon, over mevrouw Groen, en over uwen arbeid in het belang van Staat en Kerk. Wat de heer Kemink in bijgaanden brief zegt omtrent de moeilijkheid om een opvolger in de redactie te vinden is volkomen waar. En echter zal er eene wijziging behooren plaats te hebben, want zulk werken zou ieder gestel uitputten. De moeilijkheid bestaat in het vinden van een redacteur; voor het overige geloof ik dat wij veilig de werkzaamheden kunnen verminderen. Een grooter blad, dat tweemaal in de week uitkomt, en ons volk voorlicht en leidt, is naar mijne gedachten voldoende. Daarbij behoort een redacteur die gesalarieerd

wordt. Zou Ds. Barger niet geschikt en genegen zijn ¹⁾? Ik weet waarlijk anders niemand. De heer N. is nog te veel zonder onder-
vinding en zijn stijl te wijsgeerig.

Geloof mij steeds met de hartelijkste gevoelens.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde vriend! Meld mij toch eens met een paar woorden hoe het u gaat. Sedert zoo lang verneem ik bijna niets van u. Dit is mij een wezenlijk gemis. We zouden nu weldra praeparatoire maatregelen moeten nemen voor de bijeenkomst van April. Ik gevoel daarvoor zeer weinig opgewektheid. In de tegenwoordige omstandigheden heeft het telkens publiek maken van onze verdeeldheden, van ons onvermogen en redekavelen zonder uitkomst, weinig nut en veel nadeel misschien. Ook zie ik geen reden om mij aldus telkens, bij een nooit doeltreffend overleg, op den voorgrond te stellen. Het artikel van la Saussaye over onzen toestand ²⁾ is gewichtig; doch, wat dit en wat andere punten betreft, refereer ik mij aan de Nederlander.

Van harte

uw vr. en br.

's Hage, 8 Februarij 1855.

* * In De Nederlander van 8 Februarij verwees ik naar het artikel van la Saussaye in verband met Wormser's voortreffelijk Adres.

«Het Amsterdamsche Adres over de Theologische Faculteiten aan Z. M. den Koning heeft ten vorigen jare niet weinig indruk gemaakt.

Duizenden hebben er hun zegel aan gehecht.

Ook in de Tweede Kamer is het ter sprake gebracht.

Daarin werd met krachtige taal het onberekenbaar nadeel geschetst dat het Kerkelijk liberalisme, door invloed op de Regering, ook in de keus der hoogleeraren aan de Hervormde Kerk, heeft berokkend.

¹⁾ Ook zijne bijdragen in De Nederlander gaven van zeldzame geschiktheid overvloedig bewijs.

²⁾ In Ernst en Vrede.

Evenwel, zeide menigeen, ook dergenen die den toestand van het Theologisch onderwijs betreuren, deze veroordeeling is te scherp;

Het standpunt te bekrompen;

Er is overdrijving;

Er is te weinig waardeering van den eisch en aard eener wetenschappelijke beschouwing;

Voorzeker de vorming der leeraren voor de Hervormde Kerk laat, uit een Kerkelijk, uit een Christelijk oogpunt, veel te wenschen over; evenwel de verwerping van de Christelijke waarheid is niet zoo algemeen en gaat zoo ver niet, als, volgens het Adres, ondersteld wordt.

In verband met deze kritiek, is zeer opmerkenswaard hetgeen over het Theologisch onderwijs voorkomt in het laatste nummer van Ernst en Vrede. In het artikel Onze toestand.

Laat ons nu, bij zamentrekking, zien, of het oordeel dáár minder ongunstig is dan in het Adres.

Drie rigtingen zijn, volgens Ernst en Vrede, de heerschende of liever invloedrijkste;

De eerste kent geen Christus dan een Socrates in verhoogden vorm;

De tweede houdt den historischen vorm van het Christendom voor onwezenlijk en wijst op de oude rationalistische drieheid van God, deugd en onsterfelijkheid;

De laatste stelt eene volkomen twijfelarij daar;

Drie rigtingen waarop het woord van den Apostel: «gij waart zonder Christus en dus zonder God in de wereld» toepasselijk is.

We zouden bijkans meenen dat de gematigdheid in dit Opstel van Ernst en Vrede, nog verder gaat dan de overdrijving in het Adres.»

CXLIII.

Amsterdam, 10 Februarij 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe vriendelijke letteren van den 8^{en} dezer. Ook uwe bijdrage voor den catechiseermeester was mij regt aangenaam, ofschoon de benoodigde som volteekend was en ik niet dan in hooge noodzakelijkheid broeders buiten Amsterdam wensch lastig te vallen voor de bijzondere behoeften van Amsterdam. Echter is mij uw blijk van belangstelling te meer aangenaam geweest, omdat de meeste

Amsterdamsche aanzienlijken zich bij uitnemendheid slecht gehouden hebben. — Uwe vriendelijke bestraffing dat ik zoo weinig van mij laat hooren, ziet waarschijnlijk op het leveren van bijdragen voor de *Nederlander*. Ik kan niet ontkennen dat uwe klacht zeer regtvaardig is. En toch, ik kan voor het oogenblik niet anders handelen. Mijne gezondheid is redelijk, doch ik ben steeds lijdende. In dien toestand vervul ik al mijne beroepsbezigheden. Regtbank, beurs, exploiteeren, nemen het beste van den dag weg. Wanneer ik dan met gebrekkige voeten, op slechte straten, bij de strenge koude, geloopt heb en te huis kom, gevoel ik mij niet, gelijk anders, in staat de ledige oogenblikken te gebruiken, maar haak ik naar de canapé om tot bedaren te komen. Ik bespeur dat ik steeds minder gehard word tegen de gewone ongemakken van het leven. Evenwel hoop ik, zoo de Heer wil, dat met zachter weder ook de veerkracht weder terugkomen zal. Ook moet ik tot mijne verontschuldiging, nog opmerken dat ik aan het Adres voor de Synode begonnen ben.

Wat de bijeenkomst van Christelijke vrienden betreft, moet ik, ofschoon ik anders in dergelijke opzigten zeer behoudend ben, uwe bezwaren deelen. Ook ik zie niet in waarom u zich steeds op den voorgrond zult laten plaatsen in eene vergadering, die slechts met moeite en weêrzin (wat de leiders betreft) wordt zamengehouden. Zelfs het zamenbrengen van het bagatel kosten heeft moeite gehad. Ik, die geen vermogen heb, zie mij altoos tusschen de aanzienlijkste heeren geplaatst, en betaal mijn aandeel met vreugde. Maar des te meer erger ik mij, wanneer ik zie dat, ook voor deze vergaderingen, rijke menschen scherpe aanmerkingen maken of weigeren mede te betalen. Men droomt van evangelische gezindheid en evangelische rigtingen, en bedekt onder die benamingen zijn afkeer en onverschilligheid voor de Kerk, hare belijdenis en belangen. Ik geef u in bedenking dat wij trachten de bijeenkomsten van christelijke vrienden te doen vervangen door vergaderingen van de Hervormde Vereeniging van Ds. Heldring, en er op aanhouden dat de predikanten zich daarbij op den voorgrond

plaatsen en de leiding in handen nemen. Het is altoos een gebrek dat aan de Kerk het minst door predikanten, aan de school het minst door onderwijzers gearbeid wordt. Daardoor is onze positie valsch en onhoudbaar. Is u reeds licht opgegaan omtrent de toekomst van de Nederlander? Dit blijft nog altoos eene moeilijke zaak; ook hier zal welligt de knoop moeten worden doorgehakt.

Wees met mevrouw Groen van ons beiden hartelijk gegroet in den Heer, en geloof mij steeds van harte.

Uw liefh. Br. in Chr.

CXLIV.

Amsterdam, 19 Febr. 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Mag ik u wel verzoeken de goedheid te hebben mij bij gelegenheid met een woord te melden of het ook tijd wordt dat men op adressen wegens de wet op het onderwijs bedacht zij? Er is nog al tijd noodig om zich met al de Vereenigingen te verstaan. Indien er gepetitioneerd wordt, is er dan vooruitzigt dat het adres door een der Haagsche vrienden gesteld wordt? Anders zou de heer Feringa zijne krachten beproeven.

Ds. de Liefde heeft het in het Volksmagazijn erg met Ds. N. gemaakt. De zaken die hij mededeelt, zijn wel waarheid, maar willen op die wijze niet gezegd en uitgebazuind zijn. Ik geef u in overweging er in de Nederlander niets van te zeggen. Indien het zoo voortgaat, blijven er geen twee vromen bij een. Alles duidt voortgaande verblinding aan. Maar toch, de Heer regeert! Hij mogt zich misschien wenden.

Het gaat op politiek gebied niets beter. De nieuwe belastingwet bevat regtstreeks eene belasting op de kinderen, gelijk men

elders denkt aan eene belasting op de honden. De kinderen behooren niet aan een hoofdgeld onderworpen te zijn, alvorens zij geacht kunnen worden in staat te zijn in hun eigen onderhoud te kunnen voorzien. Het denkbeeld om de kinderen, als een zaak van weelde, te belasten is onzedelijk.

Hoe donker wordt de toekomst van Europa! Het is als of de Heer het verstand van wijzen en magtigen verwacht om zijne oordeelen over de afvallige volkeren te brengen. Het vreeselijkste is dat een bijkans algemeene oorlog ontstaat, waarvan men de aanleiding, het motief, met een lantaarn moet zoeken. Hierin meen ik vooral den vinger Gods te bespeuren. Het protestantsche, rijk gezegende Groot-Brittannië vooral maakt eene droevige figuur in zijn bondgenootschap met het Beest en den valschen profeet ¹⁾. Ook hier hebben wij alleen het rustpunt voor het hart in de waarheid: de Heer regeert!

Onze gezondheid is redelijk wel. De Heer zij met u en de uwen.

uw liefh. Br. in Chr.

¹⁾ De Nederlander heeft niet ontkend dat er in de politiek van Rusland aanleiding kan geweest zijn tot den krijg.

Maar De Nederlander heeft in het voortzetten van den oorlog eene gansch andere strekking dan hulpbetoon aan den Sultan of handhaving van het evenwigt van Europa, gezien.

We voelen geenerlei opgewektheid tot lofspraak of vrijpraak van den Russischen regeringsvorm of van de Russische politiek.

Evenwel verge men niet dat we voor goede munt opnemen al wat over de edele drijfveeren van Engeland en Frankrijk tot den oorlog, tot de nieuwe soort van kruistogt ter bestendiging van de magt der Mahomedanen, gezegd wordt.

Het is prijselijk dat men voor Russische autocratie en Noordsche barbaren beducht is.

Intusschen mag niet in vergetelheid raken dat, met medewerking ook van Rusland, het Westen uit Napoleontische dwingelandij verlost (1813) en tegen de Fransch-radicalen verwoesting behoed (1849) werd.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik kan niet inzien dat er reeds van petitioneeren over het onderwijs werk moet worden gemaakt. Een petitie van Christelijke onderwijzers, in den trant van het onderwijzers-genootschap, ware vóór geruimen tijd misschien wenschelijk geweest; maar het eigenlijk petitioneeren, zoo als tegen de Armenwet, zou ik niet gaarne voor als nog aanraden. Dergelijke demonstratiën moeten, om goed te werken, zelden plaats hebben en op het regte tijdstip. Deskundigen die de wet in bijzonderheden willen nagaan, moeten zich in het begin reeds tot de Kamers wenden; maar het petitioneeren, als volkskreet tegen een beginsel waarvan de verderfelijkheid op populaire wijs kan worden duidelijk gemaakt, het petitioneeren, niet in uitvoerige opstellen, maar in eenige regels die weerklink vinden in elk Christelijk en vaderlandsch gemoed, dat zou ik liefst eerst gelijktijdig met het openen van de publieke beraadslagingen zien. Nu acht ik het zeer twijfelachtig of de wet in deze zitting zal worden in discussie gebragt; zoo ja, dan kan, dunkt mij, zoodanig mouvement spontané zeer spoedig plaats hebben ¹⁾.

Het opstel van de Liefde bevat veel aanmerkingen die beharti-

¹⁾ In De Nederlander van 5 April leest men:

«Adressen van deskundigen zagen we reeds lang, en zien we thans met toenemend verlangen te gemoet. Ook zouden wij een Adres wenschelijk achten waarin het regt der Gezindheden, het regt ook van de Hervormde Kerk, met betrekking tot het openbaar Schoolwezen, in het licht werd gesteld.

Voor een meer algemeen petitioneeren achten wij dat het nog geen tijd is.

Of over de wet in deze zitting zal worden beraadslaagd, is twijfelachtig.

Ook dan zal de indruk grootelijks verzwakt worden, wanneer men niet tot het beslissend oogenblik, de openbare discussie, gewacht heeft.

Indien zij die invloed op het Volk hebben, zich dezen tijd ten nutte maken tot het inlichten van ouders die in Christelijke opvoeding belangstellen, tot het populariseren van de gewigtige quaestie, dan zal later de onderteekening van Adressen meer beteekenis en kracht hebben, dan zal men weinig tijd en overleg behoeven voor de noodkreet: Christelijke opvoeding in de openbare School is een regt van het Nederlandsche Volk.

genswaard zijn; maar voorzeker de toon en strekking zijn niet geschikt om ons verder op den weg van gemeen overleg en samenwerking te brengen. — Ook hierom en om de onverschilligheid, zoo als gij te regt opmerkt, van zoovelen, vooral welligt te Amsterdam, heb ik althans voor de voortzetting der halfjarige zamenkomsten weinig opgewektheid. Ik vrees dat, bij de rigting van Ernst en Vrede, ook de Hervormde Vereeniging, waarvoor in November is geteekend, in Februarij veel minder sympathie vindt ¹⁾.

Dezer dagen schijnt men zich weder met vrede te vleijen. Evenwel we hebben reeds dikwerf gezien dat er op de gemoedsstemming ook van Vorsten en Diplomaten geene rekening kan worden gemaakt. Mij dunkt dat de magt van Frankrijk, ook onder en door de reeks der Revolutiën, eene vrij wat gevaarlijker hoogte dan die van Rusland bereikt heeft.

Met de Nederlander wensch ik op dezen voet te kunnen voortgaan tot 1 Julij; zoo mij leven en krachten worden gespaard. Maar wat dan? Ik zal ook later welligt de behoefte gevoelen om nu en dan, welligt om dikwijls in een courant mijne denkbeelden onmiddellijk te kunnen mededeelen; maar ik gevoel dat ik, om een aantal redenen, van dat oogenblik af volkomen vrij behoor te zijn. Kemink stelt, geloof ik, prijs op de voortzetting van het blad; een orgaan voor de Christelijke rigting is onmisbaar; doch, zoo men bouwen wil, moeten er werklieden zijn.

Meld mij eens hoe het u en de uwen gaat, en geloof mij, als altijd,

uw Vr. en Br.

's Hage, 23 Febr. 1855.

¹⁾ Eigenlijk was dit gewrocht der radeloosheid, reeds in de geboorte, door de ligt verklaarbare werking der toenmalige atmosfeer, gestikt.

Het streven naar eene meer strict-Gereformeerde Vereeniging heeft bovendien, gelijk te voorzien was, geen andere werking dan het smooren der halfjarige reeds kwijnende meetings gehad. Brieven van Da Costa, II, p. 323.

Amsterdam, 28 Februarij 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe vriendelijke letteren van 23 dezer. De adressen over het onderwijs zullen nog blijven rusten. Bijgaande regelen zijn onder uwe goedkeuring voor de *Nederlander* bestemd. Ik heb het voornemen om die door nog eenige korte opstellen te doen volgen, naarmate mij de verschillende onderwerpen voor den geest komen. Mijn oogmerk is de gemoederen voor den strijd op te wekken; ook mijn eigen gemoed, want, wat ik ook doe, ik kan met het Adres niet voort, de gedachten willen niet vloeijen. Onze gezondheid is wel. Bij het vallen van sneeuw geraak ik doorgaans eenigzins in de war met mijn voet.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds,

Uw liefh. Br. in Chr.

* Het eerste artikel X, met dezen brief ontvangen, is opgenomen in de *Nederlander* van 5 Maart.

«De Nederlandsche Hervormde Kerk, hiervan is ieder overtuigd, bevindt zich in een zeer bedenkelijken toestand. De vereenigde samenwerking van het kerkelijk en het staatkundig liberalisme heeft die Kerk gebragt onder de onverdragelijkste heerschappij van willekeur en geweld. Dientengevolge is de Kerk zamengesteld uit onverschilligen omtrent alle positieve christelijke waarheid, — en uit ontevredenenen wegens het verlies van hun kerkelijk karakter en de niet-vervulling van hunne kerkelijke behoeften. De eersten vormen de partij van het behoud, om het even hoedanig de toestand, dien zij helpen behouden, ook zijn moge. Zij hebben geene kennis en geene behoefte aan de christelijke waarheid. Het toeval, (menschelijker wijze gesproken), heeft hen in de Hervormde Kerk geworpen. Zij zouden in iedere andere Kerk evenzeer op hun gemak en lieden van het behoud zijn. Het is hun om godsdienst te doen, en zij zijn te vreden met alles wat men hun, al is het op de meest tegenstrijdige wijze, onder den naam van godsdienst toedient. — De laatste daarentegen, — Hervormden door onderzoek en overtuiging, — vormen, tegenover de anti-Hervormde overheersching, de oppositie. Hunne zeer bestemde en diep

gevoelde godsdienstige en kerkelijke behoeften worden op alle mogelijke wijzen overdwars en tegengewerkt. Zij zijn, het spreekt van zelve, in de oogen der onderdrukkers en geweldenaars, niet de eigenlijke en ware leden der Hervormde Kerk, maar eene lastige en aanmatigende partij; menschen die, omdat zij aan de Hervormde en reformatorische Belijdenis vasthouden, eigenlijk niet in de Hervormde Kerk en niet tot de Protestanten behooren. — Het is niet moeilijk om in te zien dat deze toestand der Hervormde Kerk eindelijk tot schokken en verwickelingen aanleiding geven moet. Het Hervormde Kerkbestuur is eigenlijk bij niemand, — niet bij de onverschilligen en niet bij de ontevredenen, — geacht of geliefd. Opgedrongen door de wereldlijke magt, bestaat het omdat het eenmaal bestaat, en omdat er toch eenig bestuur, hoedanig dan ook, zijn moet. Maar, van zijn oorsprong af tegen het wezen en tegen het historisch en karakteristiek bestaan van de Hervormde Kerk gerigt, bezwijkt het meer en meer onder zijne eigene ongerechtigheid (in Kerkelijken zin), en zal het met de vernieling van het wezen der Hervormde Kerk, (dat toonbeeld weleer van Gods onuitsprekelijke genade en trouw!) zijn eigen gezag vernietigd hebben, en het voorregt genieten den meester te spelen over eenen troep, wien het onverschillig is wat er gepredikt wordt, en die van den aard en het karakter eener KERK niet het geringste besef hebben overgehouden.» X.

CXLVI.

Amsterdam, 6 Maart 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoeg u nog twee opstellen toe te zenden om, indien u dit goedvindt, in de Nederlander te worden opgenomen. De wenken van den predikant heb ik met genoeg gelezen. Op de eene of andere wijze zal de Synode moeten worden onttroond. Hoe treffend is het sterven, onder de tegenwoordige omstandigheden, van keizer Nicolaas! Het laat zich aanzien dat onze tijd van belangrijke gebeurtenissen, die in verband staan met de toekomst des Heeren, zwanger gaat. Onze gezondheid is wel.

Onder toebidding van 's Heeren zegen, noem ik mij

uw liefh. Br. in Chr.

** In het tweede artikel van X. (6 Maart) leest men:

«In geen kerkgenootschap van ons Vaderland welligt, wordt tegenwoordig zulk een gewetensdwang uitgeoefend als in de Nederlandsche Hervormde Kerk. De gemeenteleden zijn dáár feitelijk, niet regtens, in geestelijken en kerkelijken zin, de lijfeigenen van de Predikanten.» De uitdrukking, schijnbaar overdreven, is volkomen juist; of liever blijft nog beneden het peil der verdrukking; vermits het hier een lijfeigenschap, indien deze zamenvoeging vergund is, der zielen betreft. Een voorbeeld geeft de bepaling dat geene kinderen buiten de Gemeente waartoe de ouders kerkelijk behooren, mogen worden gedoopt. Aldus wordt, door gelijktijdige verloochening der leer en handhaving der reglementen, dikwerf jegens de meest Godvruchtige en naauwgezette leden der Gemeente een gewetensdwang gepleegd, waarvan door iedereen die, al is hij zelf aan den strijd in de Kerk onverschillig, zich met eenigen zin voor regt en waarheid op het standpunt van anderen verplaatst, de afschuwelijkheid zal worden gevoeld.»

CXLVII.

Amsterdam, Maart 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Behoudens uwe goedkeuring, zag ik bijgaand opstel gaarne in de Nederlander geplaatst; indien het niet onbescheiden is het te verzoeken, liefst eenigzins spoedig, alvorens de indruk voorbij gaat. Het bedaarde, gematigde ongelooft van onze brave Amsterdamsche behoudsmannen ergert mij zeer. Het is te bejammeren dat ouders den doop van hunne kinderen, wanneer die door getrouwe leeraars plaats hebben kan, nalaten om het niet geheel lezen van een formulier, en tevens te bejammeren, dat getrouwe leeraars niet weten zwakke geloovigen te gemoet te komen....

* Het slot van bijgaand opstel (De Nederlander van 9 Maart) luidt aldus:

«Het scheppen en bestendigen van zulk een toestand, waardoor de meest godvruchtige, de meest naauwgezette leden der gemeente in hunne eigene Kerk buiten de mogelijkheid gesteld worden tot het honden hunner gemeenschappelijke godsdienst, is reeds in hooge mate goddeloos en wreed, en laadt eene groote ver-

antwoordelijkheid voor God op die mannen, welke als leeraars zich hebben opgeworpen in eene Kerk, wier belijdenis zij verachten. Doch deze gewetenloosheid, deze onregtvaardigheid en wreedaardigheid omtrent naauwgezette en godvruchtige lieden, is voor het liberalisme niet genoeg. De weerlooze slagtoffers van het schreeuwende onrecht kunnen zich aan de gemeenschappelijke godsdienstoefeningen onttrekken, en zich zoo goed mogelijk te huis, in particuliere bijeenkomsten, of door zich op verre afstand buiten hunne woonplaats onder het gehoor van een godvruchtigen predikant te begeven, stichten, terwijl het Nachtmal des Heeren doorgaans met een bloedend hart blijft verzuimd. Doch het is vooral bij de geboorte van een kind dat godvruchtige ouders in de grootste moeilijkheid geraken, en dat de hartverscheurendste klagten tot God oprijzen over de onderdrukkers van de Hervormde Kerk. Sedert 1842 staat het den ouders, wier geloof in hunne eigene Kerk bestreden en verguisd wordt, niet vrij hunne kinderen ten doop aan te bieden buiten de plaats hunner inwoning bij een leeraar, die aan de belijdenis der Kerk getrouw is. De Synode van 1842 heeft de Kerkbesturen en Kerkeraden aangeschreven: «dat voortaan geene kinderen buiten de gemeente, waartoe de ouders kerkelijk behooren, gedoopt mogen worden zonder schriftelijke toestemming van den predikant dier gemeente.» Alzoo heeft een Kerkbestuur, dat geenerlei zorg draagt voor de eerbiediging van het geloof en geweten der gemeente, de gemeenteleden onvoorwaardelijk afhankelijk gemaakt van iederen predikant, om het even wat hij leert en verkondigt. Het gevolg van deze geestelijke en kerkelijke slavernij is dat vele kinderen in de Hervormde Kerk ongedoopt blijven, tot dat de Heer eenige leeraars verwekken zal, die het gebod van God hooger zullen achten dan de despotieke en listige voorschriften van menschen.» X.

CXLVIII.

Amsterdam, 8 Maart 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Aangenaam werd ik heden door uwe letteren van gisteren verrast. Ik ben het geheel met u eens dat geen van onze werkzaamheden verdwijnen moet zonder tegelijkertijd door iets beters te worden vervangen. Sedert geruimen tijd was het onze wensch dat de Vereeniging van Christelijke vrienden een kerkelijk karakter aannemen mogt. Zij deed het niet, en is nu nabij de verdwijning. Terecht is door u geoordeeld dat niets eenvoudiger en gepaster is dan dat de meerderheid van hare deel-

nemers, als eene Hervormde Vereeniging, en dus in een positief kerkelijk karakter optrede. Echter acht ik, — uwen brief verder beantwoordende, — dat zij met groote zedigheid moet optreden; maar met eene zedigheid die groote vastheid van beginselen niet uit- maar insluit. Eene sterk sprekende oproeping tot de eerste bijeenkomst acht ik niet raadzaam. Ook zou het stuk door mij niet kunnen worden gesteld, omdat ik reeds de redactie op mij genomen heb van een Adres aan de Synode, dat over het gansche land werken moet en waarbij aan de Synode gevraagd zal worden dat zij zich categorisch verklare omtrent de handhaving van de Hervormde Belijdenis. Nu is het mij onmogelijk twee dergelijke stukken, wier inhoud in één zal loopen, gelijktijdig onderhanden te nemen; te meer daar mij het stellen tegenwoordig moeilijk valt. Mij dunkt er moet eene zeer eenvoudige uitnodiging tot het houden der Vergadering uitgaan; de leidslieden zullen omtrent eenige vaste beginselen vooraf moeten overeengekomen zijn; — en eene zaak, zonder welke alle pogingen zullen uitloopen op afmatting en verwarring, is: dat men overtuigd zij dat er een vast bureau moet wezen van eenige weinige bekwame en godvruchtige mannen, die een ruim honorarium genieten, en hun gansche leven aan de zaak wijden. De reformatie van de kerk is voor ons eene levensquaestie; en nogtans kan bijna niemand er meer dan zijne snipper-uren aan wijden. Vandaar uitputting, verwarring en moedeloosheid. Dit behoort alzoo niet te zijn. Er behoort eenheid en vastheid in den gang van zaken te zijn, of wij zullen altoos op dezelfde hoogte blijven. De burger- en mindere standen zijn uitnemend gestemd.

Met toebidding van 's Heeren zegen ben ik steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde vriend! Hiernevens een brief voor u bij de Neder-

lander ingekomen. Ik heb met de wenken van X veel op. — De vergadering van Christelijke Vrienden zal nu wel geen plaats hebben. Heldring is daarover zeer treurig en wil dat wij de Vereeniging van leden en leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk bijeenroepen. Ik zie in die bijeenroeping (bij de gemoedstemming der meeste heeren van Ernst en Vrede en om andere redenen) groot bezwaar. Wel zou ik het noodig achten in het berigt omtrent het niet houden van de gewone bijeenkomst te voegen: „omdat in de tegenwoordige omstandigheden de behoefte aan overleg van leeraars en leden bepaaldelijk van de Nederlandsche Hervormde Kerk gevoeld wordt.” Waarschijnlijk zal Heldring u schrijven.

Uit de Nederlander zult gij ontwaren dat ik thans reden heb om doordrijving der wet op het onderwijs nog in deze zitting te vermoeden. Men zal dus ernstig op een noodkreet der Protestantsche bevolking tegen den tijd der openbare discussie moeten bedacht zijn.

Van harte

Uw Vr. en Br.

's Hage, 9 Maart 1855.

* * In De Nederlander van 13 Maart schrijft X:

«...Onze Belijdenis (art. 31) zegt dat «de Dienaren des Woords, in wat plaatse dat zij zijn, eene zelfde magt en autoriteit hebben; zijnde altogader Dienaars van Jezus Christus, den eenigen algemeenen Bisschop en het eenige Hoofd der Kerk.» Deze gelijkheid is verloren gegaan. Door eene kunstig uitgedachte organisatie, van onkerkelijken oorsprong, is het gezag en de autoriteit in de handen van eenige weinigen gespeeld, die zich zelven bij toeneming, met kinderachtige verwaandheid, de HOOGHE Kerkvergadering noemen, en uit hunne ingebeelde en wederregtelijke hoogheid hunne bevelen doen hooren, waaronder alles zich moet buigen. Deze vergadering, hoog in hare eigene schatting, neemt voortdurend maatregelen om het geloof en de belijdenis der Hervormde Kerk, die het vereenigde Rome en Spanje niet hebben kunnen ten onderbrengen, te ondermijnen en te vernietigen. Wanneer zal men algemeen inzien, dat bevelen van eene Synode (aan de Kerk door de wereldlijke magt opgedrongen) die de strekking hebben om de Hervormde Kerk in haar geloof en belijdenis te vernietigen, niet behoeven, niet mogen gehoor-

zaamd worden? Zal een handvol vijandige predikanten, door de wereldlijke magt op een zetel gedrongen waar zij zich inbeelden hoog gezeten te zijn, vermogen wat de heirlegers van Spanje en de brandstapels van Rome niet hebben kunnen uitwerken? Nimmer, zelfs niet in de benaauwdste tijden, was de Hervormde Kerk in een toestand zóó verlaten en zóó verlaagd als thans onder de Reglementenheerschappij, die eene vijandige factie over haar heeft uitgebreid. Toen Nederland doorweekt werd van het bloed zijner martelaren; toen de martelvuren van alle kanten flikkerden, bezat de Hervormde Kerk leeraren in menigte die, moedig en sterk in den Heer, het Evangelie bragten waar het bijgeloof de zielen gevangen hield; en behoefden de Hervormden niet verlegen te zijn om hun kroost gedoopt te krijgen. Thans, in de eeuw van vrijheid en verdraagzaamheid (maar op liberalen trant!) is de godvruchtige predikant de benaauwde en gehoorzame slaaf van zijne mededienaren. Gekluisterd in de ketenen van menschelijke reglementen, gebukt onder de bevelen van zijne hooge mededienaren, durft hij het Evangelie niet brengen waar het ongeloof (gelijk vroeger het bijgeloof) verwoest; durft hij het kroost niet doopen van geloovigen, die aan de willekeur van dwaalleeraren zijn overgeleverd; en acht hij zich zelfs verplicht dwaalleeraren in de heilige dienst te bevestigen, en hen, tegen zijn geweten, aan de gemeente als hare leeraren voor te stellen!» X.

De Redactie voegt er bij:

«Ook door de krachtige taal van onzen correspondent X. worde men gebragt, niet tot voorbarig handelen, maar tot zoodanig overleg als aan doeltreffend handelen moet voorafgaan.

De overtuiging wint veld: de handelwijze der Synode, waar zij kerkontbinding voorstaat, is aan zelfontbinding gelijk; de Synode heeft haar eigen regt opgeheven; de tijd is daar van vereeniging op gemeenschappelijken grondslag tot gemeenschappelijken strijd.

De tegenpartij zou niets wenschelijker achten dan dat er, door hernieuwing van een gedeeltelijk uitwijken, ook thans verbrokkeling van den wederstand ontstond;

Dat er geen andere keus was dan oprigting van afzonderlijke Gemeenten, of onderwerping aan een beheer, waarbij, in de willekeur van reglementen, het kenmerk van geloofseenheid te niet gaat.

Geen Afscheiding, maar Kerkherstel moet worden bedoeld.

Afscheiding kan het gevolg zijn; maar dan onder den vorm van zoodanig eene Vrije Kerk, waardoor (ook bij en welligt om haar volkomen afscheiding van den Staat) de regten eener Christelijke Natie, de regten eener Protestantische bevolking, kunnen worden beschermd» a).

a) Een onzer geloofsgenooten in Frankrijk zegt niet ten onrechte: «De telles retraites collectives, qui maintiennent la notion d'Eglise, qui n'abandonnent pas les masses, qui emportent les institutions et le drapeau, ne sont-elles pas de tous points préférables aux séparations individuelles?»

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik hoop door den heer Mackay de demonstratie te Rotterdam ten aanzien van de Nederlander te keeren ¹⁾; maar moet u bovendien verzoeken, zoo u van eenig soortgelijk plan te Amsterdam of elders iets bekend mogt zijn, dit ook tegen te houden. Ik zou door dergelijke adressen in moeilijkheid raken. Het spijt mij dat het voornemen om met 1 Julij in de Nederlander eene wijziging te brengen ruchtbaarheid verkregen heeft. Ik dank u zeer voor de bijdragen voor de Nederlander. De zaak zelve met 1 Julij staken of wijzigen blijft mij nog een punt van moeilijk overleg.

Van harte

's Hage, 14 Maart 1855.

¹⁾ Een welgemeend plan om mij tot voortzetting van De Nederlander over te halen. Brieven van Da Costa, II, p, 352.

* * In De Nederlander van 16 Maart schrijft X:

«.... Bij het sluiten van een huwelijk neigt het hart naar de Kerk; bij de geboorte van een kind, verlangt en behoeft men de toediening van den Doop; bij het naderen van den volwassen leeftijd, is het betamelijk en noodzakelijk dat men bedacht zij op het afleggen van zijne belijdenis des geloofs; het gansche leven door vorderen persoonlijke behoefte en huisselijke regel en band de gelegenheid tot gemeentelijke godsdienstoefening en het houden van het Nachtmal des Heeren; terwijl op het krank- en sterfbed de toespraak van een leeraar, die MEDE-GELOOVIGE, en dáárom in waarheid leidsman en broeder is, mag worden verlangd. Dit alles wordt door den Hervormde, al te dikwerf, genist. Zijn leeraar is somtijds zijn bitterste vijand, welke in overtuigingen en geloof lijnregt van hem verschilt, en, indien hij zachtaardig is, met moeite verbergt dat hij de ouderwetsche gevoelens van het lidmaat beklaagt, telkens blijken geeft dat hij van het Evangelie niets verstaat, en geheel onbekend is, zoowel met de bekommelingen van een zondaars-harte, als met de volkomen vertroosting die er gelegen is in een geloovig zien op den Borg en Middelaar van het Nieuw Verbond; — of wel, die zijne vijandschap van de leer en belijdenis der Kerk, waarin hij niet dient maar heerscht, op onbeschaamde wijze uitspreekt. Zoo staat de geloovige Hervormde

doorgaans lijnregt tegen over de leeraars, die zich zelve, zonder eenige roeping van de gemeente, als zijne leeraars opgeworpen en opgedrongen hebben. Niets wat hem in geestelijken en kerkelijken zin dierbaar is, wordt geacht of ontzien...

Het onregt, dat thans aan de Hervormde Kerk gepleegd wordt, zonder dat hare belijdenis is opgeheven, ter zijde gesteld of gewijzigd, — gepleegd wordt onder het gejubel over vrijheid, verlichting en verdraagzaamheid, en in den naam van Protestantisme en Hervorming, is een van de meest sprekende bewijzen voor de onzedelijkheid van den oorsprong van het liberalisme.» X.

**** De Nederlander van 20 Maart.**

«...De Nederlandsche Hervormde Kerk was eenmaal door haar geloof en godsvrucht eene der uitstekendste Kerken van de gansche Christenheid. Thans, onder de heerschappij van het liberalisme, zitten hare leden, als leden, zonder geloof en belijdenis; is hun lidmaatschap doelloos, ten zij dan met het oog op de armverzorging; worden hunne kinderen gedoopt in den naam van den Drie-eenigen God, wiens bestaan de meeste bedienaars van den Doop bestrijden; houden zij Nachemaal, terwijl de leeraars het zoenoffer van Christus miskennen; bezitten zij psalmen en gezangen, wier inhoud voor een goed gedeelte den predikanten eene ergeris is; worden de getrouwe leeraars en leden uit kerkelijke ambten en kerkbesturen geweerd; bestaat de kerkelijke band niet in de gemeenschappelijke belijdenis van de Goddelijke waarheid, maar in het menschelijke reglement, waarvan bijna niemand kennis neemt, en dat den leden natuurlijk onverschillig is; is de leeraar niet zeker dat hij op eenig punt van de leer der zaligheid met één zijner collega's overeenstemt; weet het aankomende lidmaat niet van wat hij belijdenis afleggen moet, omdat hij niet weet of Ds. A. dan wel Ds. B. hem ondervragen zal, en of dezen heden nog de gevoelens aankleven die zij gisteren voorstonden. Zelfs heeft de Hervormde Kerk geen Bijbel meer, in den eigenlijken zin van het woord; maar een boek waarin het Woord Gods gezocht moet worden, en waarin de eene predikant dat woord vindt op eene plaats waar de andere het niet vinden kan....» X.

**** De Nederlander van 21 Maart.**

«... De wijsheid van het gezamenlijke liberalisme is niet groot genoeg om één geloofsartikel, dat met de behoudenis en zaligheid van zondaren in verband staat, te formuleeren; en al de stoutmoedigheid van al zijne groote mannen is onvoldoende om de Belijdenis der vaderen af te schaffen of te vernieuwen! Wat dan? Het liberalisme vergenoegt zich met zijne grootheid te openbaren in het sloopen en vernielen, en met op puinhoopen te wijzen, als op de teekenen van zijn vermogen. Het kan Reglementen ontwerpen, — ziedaar zijne voortreffelijkheid. Reglementen, waardoor het critérium van de Kerk regelmatig verloren gaat; regle-

menten, waardoor de gansche Kerk der Reformatie onzichtbaar wordt; reglementen, waardoor de Hervormde Kerk van het liberalisme niets zoo verwerpelijk en zoo afkeerwekkend kent als de Hervormde Kerk harer vaderen, de Hervormde Kerk der martelaren; reglementen, waardoor de Hervormde Kerk zich in openbaren oorlog bevindt met hare eigene, nog altoos bestaande Belijdenis, Liturgie, en a hare instellingen; reglementen, waardoor de leeraars de betrekking op elkander verliezen die het gevolg was van éénheid in leer en belijdenis; reglementen, waardoor de leden zoowel aan elkander als aan hunne leeraars vreemd worden; reglementen, waardoor ieder leeraar en ieder lid in overtuiging en geloof geheel op zichzelf staat, en waardoor het een onoplosbaar raadsel wordt waarom juist deze menschen verlangen op die wijze aan elkander gekluisterd te zijn, en zich eene Kerk te blijven noemen. — Voor de getrouwe leeraars en leden bestaat voor dit laatste slechts ééne reden. Zij zien dat het den liberalen, niettegenstaande al hun woelen, onmogelijk is de Hervormde Kerk te vernietigen. Zelfs in hare ruïnen blijft voor den geloovige het verband van het vroegere geheel zichtbaar. Onbekwaam om eene Kerk te reformeeren of te stichten, is het liberalisme evenzeer onvermogen om de Nederlandsche Hervormde Kerk, door Gods almachtige hand gesticht, te doen verdwijnen, en doen zelfs de verwoestingen van het liberalisme de grootheid van het voorgeslacht en van zijnen arbeid uitkomen!» X.

* * De Nederlander van 23 Maart.

«... De Hervormde kerk, beoordeeld naar den toestand, waarin zij feitelijk door het liberalisme gebragt is, kan geen voldoende antwoord meer geven op de vraag: «Wat moet ik doen opdat ik zalig worde?» Zij heeft, als Kerk onder de heerschappij van het liberalisme, voor niet ééne vraag, die met de behoeften van een outwaakt zondaarsharte, hetzij met betrekking tot de vergeving van schuld of de reiniging der zonde, in verband staat, een antwoord. Hare voorgangers leveren een gestadig kruisvuur van de meest tegenstrijdige meeningen en gissingen, die de arme verraden gemeente allen als waarheid moet aannemen of onverschillig moet laten voorbijgaan, om niet het verwijt zich op den hals te halen dat zij bekrompen, onkundig en scheurziek is.

De godsdienst is verlaagd tot een onderwerp van bloot wetenschappelijke nasporingen, waarbij de gemeenteleden natuurlijk als onbevoegden worden beschouwd, aan wie het euvel wordt afgenomen dat zij zich somtijds met deze zaken bemoeijen, die hen niet aangaan. Zij heeft opgehouden te zijn de openbaring en de heerschappij van Gods genade in het hart van zondaren, waardoor voorgangers en gemeente één zijn in liefde en gehoorzaamheid aan God, uit kracht van dezelfde gemeenschap aan het eenig geldend zoenoffer van Christus, en waarbij de ziel van den armen daglooner niet minder kostelijk geacht wordt dan die van den wijze dezer eeuw. De godgeleerdheid die aanvangt met eene waarachtige bekeering tot God is in verachting geraakt, en men zou het zich eene onoverkomelijke

schande achten, indien men ook slechts van verre aanleiding gaf voor een fijne gehouden te kunnen worden. Het is opmerkelijk dat men de fijnen alleen onder de orthodoxen zoekt.» X.

* * De Nederlander van 28 Maart.

«Het liberalisme heeft in de Hervormde Kerk gedurende bijna eene halve eeuw de overhand; het is, door tegenstrijdig onderwijs en door het belasteren van de Hervormde Kerkleer, er in geslaagd de meerderheid der gemeente van hare belijdenis te vervreemden en afkeerig te maken; in betrekkelijken zin, zijn de leeraars en ledematen, die aan de waarheden, door de Hervormde Belijdenis gehandhaafd, vasthouden, weinig in getal, uit de Kerkbesturen geweerd en zonder invloed; het liberalisme heerscht dan ook stout, overmoedig, onbeperkt scheldt en schimpt op de Belijdenis, op vorm en inhoud; miskent, smaadt, veracht, vervolgt getrouwe leeraars en ledematen; neemt altoos het voorkomen aan van in het uitsluitend bezit van hooge wijsheid en wetenschappelijkheid te zijn, en wordt uit dien hoofde door de groote menigte bewonderd en bewierookt; — en nogtans blijft alles zoo als het was! Al dat gebrekkige, verkeerde, afschuwelijke blijft bestaan. De Belijdenisschriften hebben niets van hun verbindende kracht voor de Hervormde Kerk verloren; de liturgie is dezelfde gebleven; zelfs de Evangelische gezangen weêrgalmen van hetgeen men Godlasterlijk Bijbeldienst, Bloedtheologie en Driegodendom noemt. Waarin dan bestaat het vermogen van de groote mannen van het liberalisme? Mogt men, bij al den ophef, dien het van zijne wetenschap, wijsheid en cordaatheid gemaakt heeft, niet hebben verwacht dat het, bij zijne onbeperkte heerschappij, bij de begunstiging der Regering en de toejuiching der menigte, de Hervormde Kerk, langs open en eerlijken weg, ten minste in overeenstemming zou hebben gebragt met zijne eigene inzigten en overtuigingen? Niets daarvan is geschied. Het liberalisme kan geen Kerk stichten, kan geen Kerk bezitten. Daarom waren al zijne handelingen omtrent de Hervormde Kerk onedel, laag, geveinsd, ondermijnd langs omwegen, gehuld in dubbelzinnigheden. Daarom ook bestaat de Nederlandsche Hervormde Kerk nog in haar geheel en in al hare deelen, niettegenstaande zij gedurende bijkans eene halve eeuw door het politieke en kerkelijke liberalisme werd onderdrukt en mishandeld. De betreurenswaardige toestand van de Hervormde Kerk predikt luide zoowel het onvermogen als de onregtvaardigheid van het liberalisme. Het kan die Kerk niet ten onder brengen; het kan ook geene Kerk in stand houden. Het is de worsteling van de ongelooovige wetenschap tegen God!» X.

* * De Nederlander van 29 Maart.

«... Indien de liberalen hun zin verkregen, en alle tegenstand der Hervormden

ophield, zou de Hervormde Kerk ons nog een ander merkwaardig gezigtspunt aanbieden. Zij zou dan, als kunstgewrocht van liberale wijsheid, der wereld het schouwspel aanbieden van eene Christelijke Kerk, die er eene Belijdenis en eene Kerkleer op nahoudt, ten einde daarmede te kunnen spotten; — van eene Christelijke Kerk, wier leden alleen hierin eenstemmig en eensgezind zouden zijn, dat zij hunne eigene, nog altoos bestaande Belijdenis (waarvan zij bij hunne Reglementen zeggen de handhaving te verlangen) eenparig smaden en beschimpen, en beschouwen als een ondragelijke band, die den mensch en den christen ont-eert; — van eene Christelijke Kerk, die eenparig in lijnregten strijd zou staan tegenover hare eigene Belijdenis, Liturgie en kerkgezangen; welke zij evenwel onveranderd laat bestaan omdat zij ze niet wijzigen kan, vermits zij niet weet wat zij gelooft, — en niets belijdt. Inderdaad, eene strijdende Kerk! maar in karikatuur; eene Kerk, strijdende in den blinde tegen zichzelf en tegen hare eigene leer en belijdenis!...» X.

Aan J. A. WORMSER.

12 April 1865.

Geliefde Vriend! De opiniën, ook van degenen die ik hoog schat en lief heb, loopen zeer uiteen over hetgeen ons bij de herstemming te Hoorn te doen staat. De een zegt: in elk geval liever N. dan van Nierop; liever een naauwelijks bekende dan iemand die èn om zijn persoon, èn om zijn politieke rigting, moet worden gevreesd. Een ander zegt: de berigten omtrent van Nierop zijn overdreven; laat ons neutraal zijn. Een derde zegt: zoo we thans N. ondersteunen, zal dit voor 't vervolg aan onze positie zeer schadelijk zijn; de conservatieven zullen met gerustheid ook hun onbeduidendsten candidaat nemen, wanneer ze bij de herstemming zeker van ons zijn. Ik ben in de laatste uren vooral zoozeer door vermaningen, over en weer, bestormd, dat ik mij thans, ofschoon wel wat laat, tot u wend. Ik verg geen langen brief, maar slechts weinige regels, kon het zijn, zoo spoedig mogelijk, daar ik, indien de Nederlander er iets van zegt, niet langer kan wachten.

Van harte

uw Vr. en Br

Amsterdam, 13 April 1855.

Eindelijk ben ik met het concept-adres gereed. Het heeft zoo lang geduurd, omdat ik niet voort kon. De heer Teding van Berkhout vindt het goed en is bereid mede te teekenen. Het oordeel van den heer da Costa blijkt uit nevensgaand billet aan den heer van Berkhout en uit zijn aantekeningen. Ik heb bezwaar tegen zijne bijvoeging aan het slot; niet omdat ik mij daarmede onder opzigten niet zou kunnen vereenigen, maar omdat ik vrees dat de Synode in haar antwoord er misbruik van zal maken; ook omdat ik geloof dat de Vereeniging ter handhaving enz. die reserve niet zal aannemen. Hoe zullen wij dit maken? Mag ik u verzoeken de goedheid te hebben het stuk te resumeeren, en het mij daarna met uwe aanmerkingen en verbeteringen terug te zenden, om het aan het Bestuur der Vereeniging te kunnen afgeven?

Het opstel van Lemkes bevalt mij wel.

Ernst en Vrede maakt het erg ¹⁾).

Zou het niet goed zijn, nu bij gelegenheid van het overlijden van prof. Niermeijer den koning door een algemeen petionement te herinneren dat het ongeoorloofd is bestrijders der kerkleer tot hoogleeraaren te benoemen?

Na toebidding van 's Heeren zegen, blijf ik steeds van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

AAN J. A. WORMSER.

Veelgeachte Vriend! Met de meeste aandacht en belangstelling heb ik uw voortreffelijk opstel gelezen. Slechts zeer weinige en weinigbeduidende aanmerkingen heb ik aan den kant genoteerd.

¹⁾ Waarschijnlijk wordt bedoeld: Dr. Chantepie de la Saussaye De krankheden in de Nederlandsche Hervormde kerk.

Het bezwaar ligt in het slot. Dezelfde moeilijkheid waartegen wij telkens te strijden hebben gehad. Ik vrees dat zoowel uwe redactie als die van da Costa, aan de Synode een steunpunt tegen ons geeft, en samenwerking dergenen die wij vereenigen willen onmogelijk maakt. Da Costa geeft aanleiding tot een ontwijkend antwoord; gij daarentegen, door de onmogelijkheid der verwezenlijking van hetgeen gij begeert, tot weigering, onder een voorwendsel dat in schijn van billijkheid omhuld wordt. Uw conclusie zal, gelijk die van da Costa, voor velen te zwak, voor velen die ge gaarne tot medeteekenaars zoudt hebben, te sterk zijn. Gij gaat, dunkt mij, verder dan de Amsterdamsche verklaring van 18 Augustus en terstond wijkt da Costa naar den anderen kant af. Wat zoudt gij er van denken, indien wij ons aan de uitdrukkingen hielden die, na langdurig overleg, door zooveelen beaemd zijn, zoodat het slot aldus luidde: „Of gij van oordeel zijt dat vrije verkondiging van elke leer in de Nederlandsche Hervormde Kerk met de slooping dezer Kerk gelijk staat. Dat haar bestaan onafscheidelijk is van de handhaving der waarheden waarop de Christelijke Kerk ten allen tijde gerust heeft, en dat deze eigenaardige ondergeschiktheid de voorwaarde van Christelijke vrijheid en van Christelijke wetenschap is. Dat de leer der Nederlandsche Hervormde Kerk uit haar Levensgeschiedenis en Belydenisschriften overbekend is, en dat haar leden, op dien grond, regt hebben de erkenning en handhaving te vragen der kenmerkende waarheden, door wier verloochening de eigenaardigheid van haar bestaan, als Hervormde, Protestantsche, Christelijke Kerk, te niet gaat.“ Ik hecht veel aan het aaneenschakelen van hetgeen we verrigten met onze eigen anteceden ten; we mogen dan, op grond der teekening van 1848, de teekening in 1855 te gemoet zien. Hierop kan de Synode een toestemmend antwoord geven, hetgeen, door de in het licht stelling van het regtsbeginsel, door de verlevendiging van het regtsgevoel, veel steun

¹⁾ Verklaring in de Bijeenkomst van 18 Aug. 1848 te Amsterdam.

geven zou aan de welgezinden. Hierop kan de Synode geen weigerend antwoord geven, zonder zich zeer te compromitteren. Op die wijs hebben wij hoop op verbetering der opinie in de Gemeente; terwijl ook eene botsing, waaruit een verbroekeling der strijdkrachten (menschelijkerwijs het ergste!) ontstaan zou, verhoed wordt.

Ik ontveins mij evenwel niet dat de zaak vatbaar is voor velerlei beschouwing. — De herinnering aan den Koning op dit oogenblik omtrent de benoeming der hoogleeraren in de Godgeleerdheid zou ik met u zeer wenschelijk achten.

Wees zoo goed mij met een enkel woord te berigten of er Woensdag Bestuursvergadering van het Seminarie is. Da Costa zou mij hierover schrijven; ik vrees bijna dat zijn brief vermist is.

Van harte

Uw vr. en br

's Hage, 15 April 1855.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Hoe het na 1 Julij met de Nederlander zal gaan is mij nog een raadsel. Na uwen brief heb ik, kortheidshalve, regtstreeks aan Kemink geschreven en deze is met Prof. de Geer en eenige vrienden te Utrecht in overleg getreden. Zij schijnen veel aan de dagelijksche voortzetting te hechten, en zouden, in verband met eenige vaste correspondenten, mij, terwijl ik de algemeene leiding zou behouden, van de gestadige medewerking willen ontheffen. Ik zou wenken en artikelen zenden, wanneer ik goed vond, en de Courant door hun samenwerken voortgaan. Doch het is mij reeds twijfelachtig toegeschenen of niet dit plan, voor mij nog al beoorlijk, binnen weinige dagen, omdat bijna niemand tot regelmatigigen arbeid in deze bereid is, zal worden ingetrokken; en wat dan? Ik erken dat ik, in de tegenwoordige omstandigheden van Staat en Kerk, niet gaarne geheel zou zwijgen, en toch zóó voort te werken en slaaf

van de courant te zijn kan ook niet. Misschien zal men, bij nader overleg, tot de uitgaaf drie of twee maal 's weeks inclineren; maar ook dan, indien men mij niet geregeld helpt, zal men zich moeten wennen dat somtijds in verscheidene nummers achtereen een politiek artikel gemist wordt.

Ei, meld mij toch eens hoe het u gaat. In de laatste weken en maanden ontving ik toch van u bijna niets. Niet slechts geen artikels voor de *Nederlander*, maar naauwelijks eenige mededeeling omtrent zoo veel dat ons ter harte gaat en waaromtrent ik zoo gaarne uw oordeel verneem. Meld mij althans iets van uw gezondheid en geloof mij steeds en van harte

uw vr. en br.

's Hage, 12 Mei 1855

CL.

Amsterdam, 14 Mei 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Het is waar dat ik in den laatsten tijd weinig van mij liet vernemen; doch mijn schrijven onder X is nog niet zoo heel oud ¹⁾. Mijne gezondheid is wel; en echter werkt de koude zeer onaangenaam op mij. Ik lijd voortdurend aan kramp in het hoofd en drukking op de hersens, waardoor ik, ofschoon voor degenen die mij omgeven gezond, toch loom en stroef ben in het denken, en voor schrijven niet geschikt ben. Hierbij komt dat wij, wat de kerk- en school-quaestiën betreft, kennelijk in een crisis verkeeren. De wederzijdsche argumenten zijn uitgeput. Gedurig, zonder verpozing, hetzelfde te zeggen, — te schrijven om te schrijven, — acht ik doodend voor schrijver en lezer. De predikanten van naam verlaten ons, en doen wat ik veeltijds gevreesd heb; zij betoonen meer sympathie voor de dwalende wetenschap dan voor het eenvoudig geloof. Ernst

¹⁾ Het laatste artikel X. vindt men in *De Nederlander* van 29 Maart.

en Vrede en de Boekzaal trachten kennelijk van ons los en ontslagen te worden. Deze aanmerkelijke wijziging van onzen toestand draagt bij om mij van schrijven terug te houden. Ik heb behoefte om hetgeen ik zie en hoor in mijn verstand en hart te doen rijpen en zich te laten regelen, — om daarna een woord mede te spreken. Daardoor heeft bij mij een soort van stilstand plaats, waaraan ik mij niet kan onttrekken. Ook daarom wensch ik dat de Nederlander minder mogt uitkomen. U wilt teregt geen slaaf van de courant zijn. De courant moet ons dienen, niet beheerschen. Daarom acht ik dat zij een orgaan moet wezen, waardoor wij gemakkelijk blijven spreken, en dat geene inspanning boven onze krachten vereischt. Ik ben het dan ook geheel met u eens dat het overleg der Utrechtsche vrienden om de dagelijksche uitgave der courant te doen voortduren, op niets zal uitloopen, tenzij u in dezelfde verhouding als thans tot haar blijft. En dan nog zou mijn groote bezwaar blijven bestaan, dat wij, wegens de kostbaarheid van een dagblad, de menigte niet bereiken; en dat op den duur een weekblad meer effect doet dan een dagblad, omdat het laatste te veel vermoeit. De bestanddeelen bij de natie van christelijk geloof en christelijke godsvrucht maken onze sterkte uit. Deze moeten be waard, versterkt en bevorderd worden. Iets anders, iets meer, verlangen wij niet. Daarom hebben wij geen behoefte aan haast, en geen behoefte aan veel; maar wel aan gestadigheid en aan kalmte. Als politieke partij gaan wij, dunkt mij, kennelijk te niet. Als vertegenwoordigers van Christelijke beginselen zijn wij onverwinbaar. Het anti-revolutionaire ligt toch ook eigenlijk in het christelijke. Hoe meer wij dus met ons orgaan de christelijke bestanddeelen bij de geheele natie, ook bij de mindere standen, kunnen aanraken en in beweging brengen, des te meer zullen wij den invloed van het christendom op de openbare zaken bevorderen.

Geloof mij steeds van harte en met heilbede

uw liefh. Br. in Chr.

* * In De Nederlander van 22 Mei is opgenomen het door Wormser gestelde ADRES aan de Synode der Vereenigingen ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Nederlandsche Hervormde Kerk, gevestigd te Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage en Schiedam.

Het slot luidt aldus:

«Niemand der adressanten van het vorige jaar heeft verlangd, en ook door de ondergeteekenden wordt niet begeerd, eene geloofsverklaring, waardoor «alle verschillende gevoelens en wenschen,» de gevoelens en wenschen van Evangeliedienaars en dwaalleeraars, van de getrouwe belijders en van de bestrijders der Hervormde Kerkleer, van geloovigen en van ongeloovigen, zouden worden vereenigd!

Juist het tegendeel, de erkenning en de handhaving van de nog altoos bestaande, en nimmer gewijzigde of afgeschafte Belijdenis der Hervormde Kerk is gevraagd, — in spijt en in weerwil van hen, die andere gevoelens en andere wenschen koesteren; en tot het doen van die vraag hebben de leden der Kerk regt, en tot de inwilliging daarvan zijn de Kerkbesturen verplicht.

Doch, Hoog-Eerwaarde Heeren! de ondergeteekenden wenschen niet uitsluitend van regt en van plicht te gewagen, hoezeer de klaarlijkheid van beiden ook in het oog loopt, en gestaafd wordt door het ongerijmd van de uitspraken der Synodale Commissie en de onbesuisdheid, waarmede de vorige Synode, in hare verlegenheid, zich van de zaak heeft afgemaakt.

Zij wenschen U te doen opmerken dat, — terwijl door een Bestuur, gelijk de Hervormde Kerk sedert bijkans veertig jaren gehad heeft, alle grondslagen van het Christendom worden ondermijnd en waggelende gemaakt, — bovendien bij uitspraken en handelingen van Kerkbesturen als die van het vorige jaar, er geen achting of eerbied voor eenig Kerkbestuur kan overblijven, en alzoo de geheele Kerkelijke band wordt losgemaakt en vernietigd.

Zij wenschen U in herinnering te brengen dat de leden der Kerk, al zijn zij geene godgeleerden van beroep, daarom nog niet blind zijn voor de verkrachting, zoo van het Evangelie onzes Heeren Jezus Christus zelven, als van alle menschelijk regt en goede trouw, en dat zij, niet zonder eenig doel, niet zonder eenige waardeering van hetgeen in de Kerk geleerd en beleden wordt, leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk zijn.

Zij wenschen U te doen inzien en erkennen hoe, door de tegenwoordige schromelijke verwarring in alles wat de leer en belijdenis der Kerk betreft, de gemeenschappelijke godsdienstoefening wordt verstoord; kinderen ongedoopt blijven; het afleggen van belijdenis wordt nagelaten; scheuring en scheiding wordt veroorzaakt; persoonlijke en huiselijke godsdienst wordt belemmerd; weezen en ouden van dagen worden prijs gegeven aan allerlei wind der leer; de zielen worden verward, verleid en ten verderve gebragt; ongelooft, bijgeloof en zedeloosheid worden bevorderd en de ondergang van Kerk en Staat wordt voorbereid.

De ondergeteekenden zijn indachtig, Hoog-Eerwaarde Heeren! dat het personeel der Algemeene Synode jaarlijks afwisselt en verandert, en koesteren de hoop dat zij, na

zich dikwijls gewend te hebben tot een Kerkbestuur, dat zijnen pligt verzaakte, eindelijk een Kerkbestuur mogen aantreffen dat hart en gevoel heeft voor de Nederlandsche Hervormde Kerk; dat zij, na zich dikwijls gewend te hebben tot een Kerkbestuur, hetwelk zijne ontrouw en verderfelijke bedoelingen achter duistere en onbestemde, dubbelzinnige en rekbare volzinnen verborg, eindelijk een Kerkbestuur mogen aantreffen dat, zijner eerlijkheid en opregtheid voor God en menschen bewust, ook ondubbelzinnig, duidelijk, bestemd en verstaanbaar uitspreken durft en wil: wat het bedoelt.

Het is daarom dat de ondergeteekenden, die wenschen te weten wat er van hunne Kerk geworden is, zich wenden tot U, Hoog-Eerwaarde Heeren! met het verzoek dat gij, bij wie op dit oogenblik het hoogste bestuur der Kerk berust, U eenvoudig en duidelijk moogt verklaren, of gij van oordeel zijt dat de Belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, zijnde de Belijdenis des Geloofs, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels, vastgesteld in de Synode, gehouden te Dordrecht in 1618 en 1619, voor deze Kerk, hare besturen, predikanten en godsdienst-onderwijzers verbindend is, Ja of Nee n?

Niet onbelangrijk is het hiermede te vergelijken wat in 1842 en 1854 gezegd is.

In 1842 door de heeren van Hogendorp, c. s. — «Lijdelijkheid behoort een einde te hebben: aan de Synode, ook en vooral, is de handhaving opgedragen van de leer der Kerk, en de leden van het Kerkgenootschap zijn, naar het oordeel der ondergeteekenden, gerechtigd te verlangen dat de Synode, òf, indien zij de Hervormde leer verwerpt, afstand doe van haar kerkelijk beheer; òf met getrouwheid en ijver aan haar stellige, belangrijke en heilige verplichtingen voldoe.»

In het programma van Ernst en Vrede in 1854. — «Wij meenen dat kerkelijke personen en besturen, volgens goddelijk en menschelijk regt, in de eerste plaats verplicht zijn, de leer der Kerk te handhaven, zal de Kerk niet ontbonden worden, het gansche liturgisch gedeelte van haar eeredienst niet tot een blooten vorm verlaagd, en de plegtige bevestiging in kerkelijke ambten niet tot ontstichting in plaats van tot stichting der gemeente strekken.»

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Zeer ben ik dezer dagen geslingerd tusschen de vrees van u bij aanvankelijke beterschap lastig te vallen, en de begeerte om u niet onkundig te laten van hetgeen eindelijk omtrent de Nederlander beslist is. Wij meenen ons thans te mogen vleijen dat gij in beterschap zijt toegenomen, doch vooral moet ik u verzoeken, indien dit onverhoopt het geval niet ware, u toch niet te bekommeren over dezen brief. — Waarschijnlijk zult

gij reeds uit de Courant gezien hebben dat de Nederlander met 1° Julij ophoudt. Eigenlijk was er geen keus meer, daar ik telkens minder uitzigt op geregelde hulp had. Ik hel het meest over tot het opvolgen van uw raad; de uitgave van een weekblad; evenwel niet voor dat ik eenige vacantie genomen zal hebben, waaraan ik in velerlei opzigten behoefte gevoel. De omstandigheden hebben de verwezenlijking belet van uw denkbeeld om deze wijziging te doen plaats hebben op uitnoodiging van velen. Ik ben nu voornemens de slotartikelen dáárheen te dirigeren dat ik de wenschelijkheid dezer wijziging in het licht stel, welligt met aankondiging dat de intekening daarop in de maand Julij geopend zal zijn. Wat dunkt u hiervan?

Met hartelijken wensch dat gij dezen in redelijken welstand moogt ontvangen blijf ik met de u bekende gevoelens

Uw Vr. en Br.

's Hage, 14 Junij 1855.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Onze brieven hebben zich gekruist. Het spijt mij zeer dat ge nog niet zoo veel beter zijt als ik mij gevleid had. Gij zult gezien hebben waarom ik u niet vroeger schreef. Zeker evenwel zou ik dit gedaan hebben, zoo ik vermoed had dat voor u of voor mevr. Zeelt de staking van de Nederlander onverwacht kon zijn. De waarschijnlijkheid, ja, het bijna zekere hiervan, dacht ik dat, vooral na het niet door mij wedersproken berigt in de Couranten, voor niemand een geheim was. Uw onderstelling omtrent den inhoud van het contract is volkomen juist, maar ik meende dat die clause namens mevr. Zeelt eigenlijk ten mijnen behoeve daarin gebragt was, en dat, zoodra het voortzetten van den moeitevollen arbeid mij al te zwaar werd, het ophouden eener sinds lang zoo individueel geworden courant hiervan het natuurlijk gevolg was. Bij de onmogelijkheid van u dezer dagen in uwen smartelijken toestand te raadplegen, dacht ik, in verband

met onze brieven en gesprekken, geheel in uwen geest te handelen, en door de staking van het dagblad, en door mij niet ongezind te verklaren om, na eenig ademen, zoo mij de krachten worden verleend, de taak, in den vorm van een weekblad, te hervatten. Ik zend u hiernevens een brief aan mevrouw Zeelt; met verzoek om dien, na lezing, te expediëren. Ik denk dat hiermede zal voldaan zijn aan uw oogmerk, en tevens aan mijn wensch om niets te doen wat aan iemand die voor de Nederlander en voor mij zooveel hartelijkheid betoond heeft, min aangenaam zou kunnen zijn. Eene conferentie van de eigenaren zou ik niet gaarne, althans niet op dit oogenblik, beleggen; vooreerst omdat ik, vooral zoo gij niet tegenwoordig zijt, daarvan weinig nut te gemoet zie; ten anderen, omdat ik, bij den wensch van in deze laatste nummers nog verscheiden belangrijke punten te recapitulieren, meer dan ooit zuinig moet zijn op den nog overblijvenden tijd ¹).

Met de hartelijkste wenschen voor uwe beterschap, en groete aan uwe vrouw,

uw vr. en br.

's Hage, 15 Junij.

CLL.

Amsterdam, 18 Junij 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben in het bezit van uwe waarde letteren van 14 en 15 dezer. Den brief voor

¹) Met 15 Junij begon het vijftiental artikelen, later afzonderlijk uitgegeven, als Narede van Vijfjarigen Strijd. — Inleiding. — De Revolutie. — Het Goddelijk regt der Overheid. — De Christelijke Staat. — Verhouding tot de R. C. — Christelijke Volksopvoeding. — Grondwet. — De Hervormde Kerk. — Het Buitenland. — Praktische rigting. — Toon der Courant. — Waarom De Nederlander in dezen vorm ophoudt? — Wat is er voor de toekomst der Natie (de volksschool) te doen? — Besluit.

mevrouw Zeelt heb ik dadelijk verzonden. Die brief was mij zeer aangenaam; ik twijfel niet of hij zal voldoende zijn. Mevrouw Zeelt is bijzonder volhardend; indien er, ook met wijziging van de redactie, mogelijkheid ware geweest de *Nederlander* staande te houden, ben ik zeker dat zij voor geene opofferingen zou zijn teruggedeinsd. Ik zou er zeer voor zijn de intekening op de *Nederlander* als Weekblad zoo spoedig mogelijk open te stellen, doch heb daarbij nog verscheidene punten voor te stellen, die mijne zwakheid mij thans verhindert tot een geheel te brengen. Het is billijk dat de eigenaars van het dagblad ook eigenaars zijn van het weekblad; het weekblad kan voordeelen afwerpen; de *Nederlander* was onder de burgerklassen zeer geliefd; er heerscht een algemeen leedwezen over zijne staking. Maar nu is het toch hard aan een boekverkooper gebonden te zijn, die het blad niet weet onder de menschen te krijgen en wien men de abonnés moet te huis brengen. Verder hecht ik er veel aan dat er onder u een redacteur is die, goed gesalarieerd, als het ware voor het blad leeft, en dat u, ik, en anderen schrijven als liefhebbers. Ik zou wenschen dat Kerk en godsdienst de hoofdtonen voor het blad aangaven; daardoor alleen kan men de kern der Natie er aan verbinden, het vooruitzicht openhouden om op de Hervormde kerk gunstig te werken, en den strijd over onze hoogste belangen levendig houden. — Eindelijk, zou het Schoolblad niet voor goed moeten opgegeven worden, en die uitnemende krachten niet met de *Nederlander* moeten worden vereenigd?

Mijne gezondheid is bij het koude weder weinig vooruitgaande, vooral gevoel ik mij inwendig zeer zwak. Met hartelijke heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Met veel belangstelling las ik uw brief; met leedwezen dat ge zoo langzaam in beterschap vooruit gaat.

De slotzang van de Nederlander laat mij weinig oogenblikken beschikbaar. Een enkel woord evenwel over uw plan. Ik voel dat ook hier nader overleg en rijp beraad vereischt wordt. Op dit oogenblik hecht ik veel aan uw vroeger denkbeeld om de Nederlander te splitsen in een Kerk-en-Schoolblad, en in een Politiek weekblad. Misschien zou het eerste, indien gij u met van Otterloo kondet verstaan, zeer spoedig kunnen worden ondernomen; het tweede werk zou dan, indien ik er later kans toe zie, voor mijne rekening zijn. Nu kan ik zelf niet regt beoordeelen wat mij, bij leven en krachten, over eenige maanden doenlijk en wenschelijk zal voorkomen. Ik heb thans behoefte allereerst aan rust, aan verademing, aan ontspanning, ook aan affeiding, en daarna aan een meer kalme beschouwing en toetsing van den politieken en kerkelijken toestand dan mij, onder het onophoudelijk jagen en drijven der dagelijksche Utrechtsche correspondentie, vergund was. — Ik hoop in de laatste dagen van Julij wel eens naar Amsterdam te komen, ook om met u over de zaak te spreken.

Van ganscher harte, met groete en heilbede

Uw vr. en br.

21 Junij 1855.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Het door Ds. Schwartz mij medegedeelde denkbeeld van een Kerk-en-Schoolblad, niet ter voortzetting (dan zou ik geheel in de war met mijne afscheids-artikelen raken!) ¹⁾ van De Nederlander, maar bij gelegenheid van het ophouden van De Nederlander en van het Nieuw Nederlandsch Schoolblad, komt mij zeer belangrijk voor. Ik moet er buiten blijven. Ik kan mij op dit oogenblik tot niets verbinden; ik moet een tijd van rust en kalm overleg hebben. Het zou mij, ook wanneer ik in anderen vorm de taak hernam, wenschelijker

¹⁾ Zie p. 174.

voorkomen een meer individueel en politiek orgaan te hebben. Eene vereeniging van u, Schwartz en van Otterloo, die naar ik acht wel geregeld de behandeling van het schoolwezen op zich zou nemen, ware, in mijn oog, zeer wenschelijk. Misschien ook het beginnen terstond met 1 Julij, al zou ook door den spoed het eerste nummer eenigzins schraal uitvallen. De titel Kerk-en-Schoolblad of Weekblad voor Kerk en School ware zeer goed. Mijn titel moet mij, voor de mogelijkheid van later een Politiek Weekblad te hebben, niet worden ontnomen.

In haast, maar van harte

uw vr. en br.

's Hage, 23 Junij 1855.

CIII.

Amsterdam, 26 Junij 1855.

Geliefde Broeder in den Heer!.... Tusschen Ds. Schwartz en mij is gisteren afgesproken dat hij eenvoudig aan de *Heraut* de noodige uitbreiding zal geven om zooveel mogelijk te voorzien in de leemten die er door het staken van het *Schoolblad* en de *Nederlander* ontstaan zullen. Hij alleen blijft redacteur, en zal trachten met den heer van Otterloo over het schoolwezen een accoord aan te gaan, terwijl andere vrienden, waaronder ikzelf, hem hunne medewerking hebben toegezegd. Wij gevoelden geen neiging om een nieuw blad op te rigten, maar meenden dat, door gedurig uit te rukken wat pas geplant was, aan de zaak, die wij voorstaan nadeel wordt toegebracht. Hij kon van de *Heraut* met zijne abonnés geen afstand doen; ik zag geen heil in een nieuw blad, waaraan u vreemd zoudt blijven; dat niet de voortzetting van de *Nederlander* mogt zijn; hetwelk de reputatie en de abonnés van de *Nederlander* zou missen, en dus, bij nieuwe teleurstelling, vernieuwden moed en krachten zou vereischen. Eene uitbreiding

van de Heraut, ofschoon slechts een gebrekkig hulpmiddel, scheen ons toe alleen geschikt te zijn aan uw verlangen te voldoen, en tevens te behouden wat behouden kan worden. — Mijne gezondheid gaat meer achteruit dan vooruit. Zaterdag heb ik een vernieuwden aanval in de linkerhand gekregen, die mij zeer afmat. Met hartelijke groete en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

CLIII.

Amsterdam, 30 Junij 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Het zal niet noodig zijn dat ik u van mijne belangstelling in de Nederlander spreek. Echter het is mij eene behoefte des harten, thans, nu ook weder dit gedeelte van uwen arbeid afgesloten is, u mijnen innigen dank te betuigen voor al de moeiten en zorgen en inspanning, gedurende zoo vele jaren, aan dit werk besteed. Ik wensch en bid dat de Heer ook nog van achteren daarover zijnen zegen gebiede, en dat Hij u spoedig die verademing en verkwikking verleene, welke ik zeer goed begrijp dat u eene behoefte is en, naar ik hoop, u weldra tot nieuwen arbeid in staat zal stellen.

Mag ik u verzoeken de goedheid te hebben bijgaand muntbillet van f 10 voor het Parijsche Zendelinggenootschap aan te wenden?

Mijne gezondheid blijft op dezelfde hoogte; echter ben ik door het zachte weder in staat dagelijks een paar grachten te wandelen. Ik ben zelden zóó en zoolang zwak geweest.

Met ons beider hartelijke groeten ook aan mevrouw Groen, ben ik steeds met de meeste hoogachting

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik dank u zeer voor de vriendelijke woorden over de Nederlander; tevens ook voor al de moeite door u jaren achtereen aan de Courant besteed en waaraan zij eene reeks voortreffelijke opstellen te danken gehad heeft. Veel leed doet het mij dat uwe gezondheid nog veel te wenschen overlaat. Donderdag hoop ik te Amsterdam te komen; ik verlang zeer eens weder een onderhoud met u te hebben over veel dat ons ter harte gaat.

's Hage, 5 Julij 1855.

CLIV.

Amsterdam, 28 Julij 1855.

Waarde Broeder in den Heer! Sedert acht dagen ben ik weder aan het huis gebonden, met gezwollen linkervoet en knie, linkerhand en regter elleboog; de pijnen zijn echter door 's Heeren goedheid gematigd, en de koorts wordt reeds minder.

Ik wilde u mijnen hartelijken dank betuigen voor den gezonden afdruk uwer opstellen in De Nederlander ¹⁾. Ofschoon de Heraut op verre na nog het weekblad niet is zoo als ik het wensch, gaat het goed vooruit. De eerste week bragt ongeveer 50 nieuwe abonneenten aan; de tweede week insgelijks 50; van deze week heb ik nog geene opgave, maar Höveker liet aan Ds. Schwartz weten dat de vermeerdering ook deze week zeer voldoende was. Ik word meer en meer overtuigd dat wij de tegenpartij op kerkelijk gebied moeten nopen openlijk te kiezen tusschen handhaving der Belijdenis, gelijk zij daar ligt, en eene eerlijke wijziging of afschaffing daarvan. Dan komen de zaken tot

¹⁾ Zie pag. 174.

duidelijkheid van het publiek, en bestaat er mogelijkheid voor ontwarring. Is u van oordeel dat wij op dit denkbeeld kunnen doorgaan?

Steeds met de hartelijkste gevoelens

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Met veel leedwezen vernam ik dat gij wederom ongesteld zijt geweest. Met veel genoegen dat de Heraut veld wint. Bij voortdurende medewerking van u en van van Otterloo twijfel ik er niet aan of er veel nut door dit blad zal worden gesticht. Uwe artikelen over de Maatschappij voor 't Nut van 't Algemeen zullen niet zonder invloed zijn, zoo ik vertrouw, bij de aanstaande bijeenkomst.

Uwe vraag omtrent de Belijdenis durf ik naauwelijks beantwoorden. Daartoe zou meer tijd noodig zijn dan waarover ik thans (eerstdaags voornemens zijnde voor eenige weken een buitenlandsch reisje te ondernemen) zou kunnen beschikken. Ik blijf veel hechten aan het standpunt der Verklaring van 18 Augustus 1848. Mij dunkt, de oorzaak der grenzenloze verwarring ligt geenszins in het niet handhaven der belijdenis gelijk ze daar ligt; eene handhaving die onmogelijk is; maar in het niet handhaven der Belijdenis in die punten, in die hoofdwaarheden waarover in onze dagen de groote strijd in de geheele Christenheid, onder alle gezindheden, gevoerd wordt; een handhaving die, bij zoovele goede elementen als er nog in onze Kerk bestaan, zoo er eendracht en veerkracht onder de geloovigen was, zeer mogelijk zijn zou. Het Adres van Ernst en Vrede ten vorigen jare kwam mij in zoo ver zeer goed voor, als daarin gewezen werd op de onmisbaarheid van een kerkleer, op het regt van de leer in de Kerk, op de verderfelijheid van het door de Synodale Commissie aangenomen beginsel. Maar hetgeen ik betreur, is dat er nog weinig of niets van een praktisch voortbouwen op dezen grondslag van kerkelijken strijd

gezien wordt. Ik durf niet beslissen in hoever het desniettemin wenschelijk is dat ook het denkbeeld door u aangegeven telkens weder op den voorgrond worde gesteld om de grootheid te doen uitkomen en van het onregt en van de geveinsdheid der tegenpartij; maar ik zie niet dat we daardoor tot een uitkomst zullen geraken; ik vrees wel eens dat het zou kunnen leiden tot eene scheuring, voorzeker niet in zoodanigen zin en geest als door u gewenscht wordt.

Het is mij thans niet mogelijk à tête reposée het onderwerp te beschouwen. Doch eigenlijk is het voor u niet noodig, die met mijne inzigten bekend zijt. De handelwijs van deze Synode heb ik niet anders verwacht. Het is de voortzetting eener taktiek welke, hier te lande vooral, veel kans van welgelukken heeft.

Van harte en met heilbede

Uw vr. en br.

Groningen, 2 Augustus 1855

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Een enkel woord om u te berigten dat wij in goeden welstand zijn teruggekeerd ¹⁾; zeer dankbaar voor het genot dat ons in deze vijf weken ten deel viel; zeer ingenomen met al het merkwaardige en heerlijke, dat wij in voortbrengselen van kunst en natuurtooneelen gezien hebben. Ik behoef u wel niet te zeggen dat zoo korte tijd in Engeland en Schotland doorgebracht slechts tot de zeer vlugtige beschouwing van enkele streken en steden gelegenheid geeft. Evenwel we hebben regt aangenamen belangrijke herinneringen van een land waaraan wij, methet oog op vroegere tijden, ook als Nederlanders, door zoo vele banden gehecht zijn en hetgeen, in menigvuldigheid der gewrochten van

¹⁾ Van eene reis ter verademing, na vijfjarigen dagelijkschen strijd. Brieven van Da-Costa, II, p. 387, vg.

vernuft, stoutheid en volharding, welligt alle andere landen overtreft. Weinig of niets, helaas! vernam ik van Holland; het is of we daar geheel in vergetelheid geraakt zijn. Het is mij nu als een droom wederom t'huis te zijn; meer dan ooit verlang ik spoedig iets van u te vernemen; van uwe gezondheid allereerst, van uwe werkzaamheden, van uw oordeel over den toestand van het oogenblik en de uitzigten voor de toekomst. De niet-benoeming van Beets ¹⁾ is mij, in verband met hetgeen ik omtrent de intentiën van den minister meende te weten, een teleurstelling geweest.

Van harte met broedergroete en heilbede

uw vr. en br.

's Hage, 14 Sept. 1855.

CLV.

Amsterdam, 15 Sept. 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Het was mij bijzonder aangenaam eens weder eenige letteren van u te ontvangen en de goede terugkomst van u en mevrouw te mogen vernemen. Wij kunnen gemakkelijk begrijpen dat, na zoo langdurige inspanning, het uitstapje naar Engeland en Schotland u regt verkwikkend moet zijn geweest. Ook mijne vrouw en ik hebben eenige vacantie genomen en een dag of tien te Baarn doorgebracht, hetgeen mij aanmerkelijk versterkt en opgebeurd heeft. Mijne vrouw is sedert door eene ligte ongesteldheid aangetast, en onze oudste dochter was ongesteld toen wij te huis kwamen, doordien zij zich wegens de cholera had ongerust gemaakt, vooral met het oog op de overige kinderen. De cholera heerscht inderdaad vrij sterk binnen Amsterdam. Gelukkig schijnt zij oorzaak te zijn

¹⁾ Tot hoogleeraar der Theologische Faculteit te Leiden. T. a. pl. p. 388.

dat de kermis minder druk bezocht wordt. Ik durf uwe belangrijke vragen waarlijk zoo niet in eens te beantwoorden, te meer daar ik het heden zeer druk heb, en toch uwe letteren wenschte te beantwoorden. Er heerscht onder onze vrienden eene algemeene werkeloosheid, ik zou bijkans zeggen: moedeloosheid. Ik heb bij de redactie van de *Heraut* altoos artikels in voorraad liggen, doch men heeft ze sedert eenige weken niet geplaatst, zoodat ik het schrijven ontwennen zal ¹⁾. De *Heraut* heeft ongeveer 200 abonnés aangewonnen. De niet-benoeming van Dr. Beets kwam mij niet vreemd voor. Ik heb den indruk dat de minister ons niet genegen is. Voor het overige komt ook mij, met zoo vele andere vrienden, de toekomst donker voor. Er openbaart zich eene algemeene matheid omtrent de belijdenis en verdediging der waarheid. Evenwel, wij zijn getroost in den Heer.

Met ons beider hartelijke groete, ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

CLVI.

* * Naauwelijks in het Vaderland terug, werd ik door mijne stadgenooten in de Tweede Kamer wedergebragt. Evenwel met slechts 547 van de 1077 stemmen.

«Voor u,» schreef mij Da Costa, «is — God u het leven en de krachten, die u van zoo velen worden toegebeden, behoudende! — een tweede époque in uw parlementair leven geopend. Hebben u de vijanden zelve van Harderwijk en Zwolle naar den Haag gebragt, ook onzerzijds is en blijft meer dan ooit de roeping: Voorwaarts! — Het Christelijk-historisch beginsel is geroepen meer dan ooit progrès te zijn, geen bloote conservatie, zoo als gij althands die, evenmin als ik, en principe hebt gewild.»

Amsterdam, 22 Sept. 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Het heeft mij aangenaam

¹⁾ Volgens een berigt aan welks juistheid ik niet twijfelen mag, heeft Wormser in de *Heraut* hoogstens twee artikelen geplaatst; welke is onbekend. De reden der niet-medewerking is reeds hier in het oogvallend.

verrast dat de meerderheid der 's Gravenhaagsche kiezers aan uwe verdiensten regt heeft doen wedervaren. Ik hoop dat u gronden zult vinden om u de op u uitgebragte keuze te laten welgevalen. Wel verneem ik dat u zich in het volgende jaar aan eene nieuwe keuze zoudt moeten onderwerpen en, indien dit zoo is, bestaat er inderdaad een groot bezwaar tegen de aanneming. Doch de blijdschap van al de vrienden over uwe verkiezing is zoo groot en zoo eenparig, dat een bedanken uwerzijds al te groote teleurstelling verwekken zou. Ik hoop dus met hen dat wij eerlang het genoegen mogen hebben u weder in de kamer uwe plaats te zien innemen.

Onze gezondheid is, door 's Heeren goedheid, voldoende. Met de hartelijkste gevoelens ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

CLVII.

Amsterdam, 29 October 1855.

Geliefde Broeder in den Heer! Reeds dikwijls had ik het voornemen de pen op te vatten en u op uw vriendelijk verlangen te schrijven; — doch ik bezat aanleiding noch onderwerp. En zoo gaat het mij eigenlijk thans nog; doch ik durf het schrijven niet langer uitstellen uit vrees van traag en onverschillig te schijnen. Door het staken van de Nederlander is ons tevens de toevoer van onderwerpen en feiten ter gedachtenwisseling weggenomen. Wij weten weinig van hetgeen er in het land omgaat, en niets van de debatten der periodieke drukpers. Bovendien schijnt zich bij onze vrienden eene algemeene neiging tot moedeloosheid en werkeloosheid van de gemoederen meester te maken. Dit schijnt mij toe een bijkans onvermijdelijk gevolg te zijn van onzen halfkerkelijken, half onkerkelijken toestand, en te zullen voortduren totdat, of eene inwendige vernieuwing van de Kerk afzonderlijke

werkzaamheden overbodig maakt, òf eene toenemende ontaarding van de Kerk de gemoederen geheel van haar los maakt en aanleiding geeft dat de afzonderlijke werkzaamheden kerkelijke werkzaamheden worden. De geloovigen zijn tegenwoordig voorzigtig en moeten voorzigtig zijn, dat hunne werkzaamheden het bestaande kerkwezen, dat zij wenschen te sparen, niet verstoren. En nogtans het bestaand kerkwezen geeft niets en vertoont niets dan vijandschap tegen de waarheid. Vandaar dunkt mij vooral eene algemeene verflaauwing. Men kan op den duur niet werkzaam zijn en eene algemeene belangstelling gaande houden, zonder zelf te genieten, zonder zelf van de opwekking te profiteeren. En wat geschiedt er? Men ijvert voor Evangelisatie van Heidenen, Joden, verwaarloosden; men rigt gewone en Zondagscholen op; — doch ons groote vrome publiek zelf blijft (door onzen valschen kerkelijken toestand) verstoken van eene behoorlijke Evangelieprediking, bediening van Doop en Avondmaal, en schoolonderwijs. Dit kan op den duur niet; zoo men niet zelf geniet, moet de belangstelling verflaauwen; men kan niet altoos geven, wanneer men niet zelf ontvangt. Evenwel aan dezen toestand is, dunkt mij, niets door kracht te veranderen. In den grond der zaak kan alleen de Heer uitkomst schenken. Maar een te angstvallig ontzien van het bedorven kerkwezen acht ik zeer schadelijk in ieder opzicht; en dit toch is het wat de welgezinde predikanten bij toeneming van ons verlangen.

Ik ben weder een dag of tien ongesteld geweest, doch ben nu beterende. Mijn gezin is welvarend. Gelief, ook van mijne lieve vrouw mevrouw Groen voor ons te groeten, en geloof mij steeds met hoogachting en heilbede

uw liefh. Br. in Chr.

Amsterdam, 19 Dec. 1855.

Mij dunkt, u zult dikwijls geklaagd hebben over de onbegrijpelijke werkeloosheid en het stilzwijgen van Wormser. Mag ik beginnen met u mijnen hartelijken dank te betuigen voor het uitbrengen van uw zoo gewigtig advies over de openbare volks-school en de vriendelijke toezending van een exemplaar daarvan aan mij? Reeds had ik daarvan met groot genoeg kennis genomen, en verblijd mij daarom te meer in het bezit. — Nu mijn stilzwijgen en mijne werkeloosheid; — ik vertrouw bij u verontschuldiging te zullen vinden; ook wanneer ik u mededeel dat ik mij genoopt gevoel mijn ontslag te nemen uit de geringe werkzaamheden die ik voor het Seminarie en onze bijzondere scholen der 1^e klasse besteedde. Ik kan niet meer voort, en mag mij niet langer ontveinzen dat ik behoor onder de afgaande mannen in Israël, 1 Sam. 17: 12 ¹⁾. Het jaar 1855 vooral heeft mij vele aanvallen van rheumatisme opgeleverd. Op Nieuwejaarsdag werd ik ongesteld en leed tamelijk lang: vervolgens was ik ongesteld van 20 Mei tot in Augustus, en reeds 17 October werd ik op nieuw aangetast. Sedert heb ik weinig dragelijke dagen gehad, en thans ben ik weder sedert acht dagen te huis, en eerst sedert twee dagen gedurende eenige uren op. Wel komt toch, wanneer de pijn liggen gaat en de koorts wijkt, weder iets van de oude veerkracht boven; doch het is het regte niet, het wordt steeds minder, en ik kan de gedurig duidelijker wordende sporen van afslijting, en ten gevolge daarvan van traagheid en laauwheid naar ziel en ligchaam, niet ontveinzen. Dan moet ik voor mijn kantoor, dat zeer druk is, dubbel aan het werk. Daarom ben ik thans besloten tot iets, waarvan ik, met het oog op mijne onafhankelijkheid, altoos afkeerig ben geweest. Ik heb mij, te beginnen met 1° Januarij, met een nog jeugdig, actief deurwaarder, Du Pont Noordbeek, geassocieerd. Ook in het belang van mijn ge-

¹⁾ Als Isai,

zin heb ik gemeend dit niet langer te mogen uitstellen. Thans is mijn kantoor zeer bloeiend. Een burgerlijk bestaan vereischt vele acten. Ofschoon de meest kreupele deurwaarder van Amsterdam en dikwijls tehuis moerende zitten, maak ik, de veilingen uitgezonderd, nog altoos bijna zoovele acten in een jaar, als al de andere deurwaarders te zamen. Ik kan dus thans nog, ook in geval ik de eerststervende zal zijn, voor weduwe en weezen gunstige condities bedingen, hetgeen, indien mijn kantoor eenmaal begon te verloopen, niet meer het geval zou geweest zijn. Ik ben niet van voornemen, gezond zijnde, mijne werkzaamheden te verminderen, maar wensch, bij ruw weder, vooral bij ligte aandoeningen van reumatiek, te huis te kunnen blijven. In ieder geval, en dit wilde ik slechts betoogen, bestaat er reden dat u over mijn stilzwijgen en werkeloosheid niet te streng oordeelt, en u verzoecken mij niet te kastijden door ook van uwe zijde niets te doen hooren. Een letter van u is mij altoos zoo aangenaam....

* * In de Tweede Kamer wedergekeerd, gaf ik (15 Nov.) een overzicht der politiek van het Ministerie VAN HALL (A paisement en zelfbehoud).

Het advies waarop Wormser in den vorigen brief wijst, is van 30 November. Over het Onderwijs in verband tot de Godsdienst.

Het was, in mijne bedoeling, het Voorspel eener naderende Veldtocht.

Het bleef ook niet zonder magtigen weerklank.

Daarop is gevolgd het Besluit van Ernst en Vrede (bijeenkomst van 18 Dec.) om zich de zaak der Volksscholen ernstig aan te trekken en aldus ook mijne pogingen in de Tweede Kamer met kracht te ondersteunen.

Van daar ook weldra het veelbeduidend ADRES aan de Tweede Kamer. De krijgs-klaroen der predikanten (Heldring c. s.)

Desaangaande vooraf geraadpleegd en meenende dat het voor dergelijk collectief Adres van Herders der Hervormde Gemeente sedert lang de regtetijd was, deed ik uitkomen hoe schadelijk reeds het uitstel, door verdeeldheid en ontmoediging, geweest was.

In een uitvoerig Antwoord; waarbij, op 9 Januarij, na het inkomen van de conceptwet, een Postscriptum gevoegd werd.

«Nu is het duidelijk, dat een afdoen, bijkans zou ik zeggen, een DOORDRIJVEN van de zaak, in deze Zitting, bedoeld wordt.

Daarom mag ik niet geheel met stilzwijgen voorbijgaan het schier gelijktijdig ophouden van de Nederlander, van het Schoolblad en van de halfjarige bijeenkomsten te Amsterdam.

We zijn daardoor van veel hetgeen in den aanstaanden strijd zou te pas gekomen zijn, beroofd.

Niet één politiek blad, door hetwelk onze regten en belangen dagelijks, ten aanhoore van hen die regtstreekschen invloed hebben op de beslissing, kan worden bepleit.

Niet één speciaal blad voor het schoolwezen, waardoor hetgeen wij belijden en bedoelen, bij hen wier zijdelingsche invloed zeer groot is, bij de mannen van het vak, tegenover eenzijdige beschouwing, in het regte licht kan worden gesteld.

Niet ééne gelegenheid meer voor dat gemeen overleg van christelijke vrienden uit de verschillende streken van het land, waarvan de geregelde voortzetting voor het christelijke schoolwezen in meer dan één opzicht, wenschelijk ware geweest.

Dit een en ander is geen reden tot moedeloosheid. Ik maak er integendeel gewag van, omdat hieruit, naar mij voorkomt, verdubbeling van ijver moet worden ontleend.

Ik vlei mij nog dat het geen ijdele grootspraak was, toen ik mij onlangs veroorloofd heb den Minister van Binnenlandsche Zaken te wijzen op den onverwinnbaren tegenstand der Natie.

Of zou inderdaad, voor al wat hooger dan stoffelijke belangen aangaat, onaanvaardbaarheid aan de orde van den dag zijn? Als andermaal tierceering en staatsbankroet voorgesteld wierd, zou er, van het eene tot het andere einde van het Land, een noodkreet opgaan, die door elken rentheffer met luiden weêrklank zou worden begroet. Thans wordt, sedert 1848 voor de derde maal, veroochening van het Evangelie in het nationale schoolwezen ter sprake gebragt; zal dit ook nu wederom plaats hebben, zonder dat er van den afkeer en de ontroering der christenen eenig blijk zij?»

1856.

* * Bij toeneming werd, vooral ook dit jaar, het leven van Wormser eene gestadige worsteling van ligchaamszwakheid met eene aan het geloof ontleende kalmte en veerkracht.

In Augustus schreef ik aan Da Costa: «Van Wormser krijg ik ook bijna geen brieven meer. Hij klaagt zeer over zwakheid en schijnt ook aan zijne beroepsbezigheden zich langzamerhand te onttrekken. Hoe betreur ik dat het hem aan de vorige krachten ontbreekt! Er was zooveel eigenaardigs en leerrijks in zijne opmerkingen en wenken. Hij was voor velen onzer voorgangers te bekrompen; maar ze zijn ook met uw ruimer en vrijer standpunt niet te vrede, en ik heb het insgelijks zeer bont gemaakt. Wij zijn het eigenlijk, met onze gezamenlijke rustverstoring, die de wederpartijders geëxaspereerd en daardoor den gunstigen invloed, dien onze meer voorzigtige vrienden zouden gehad hebben, al te zeer, jaren achtereen hebben belet.»

CLIX.

Amsterdam, 7 Januarij 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe letteren van 20 December l.l.; zij waren mij zeer aangenaam. Er is weder een moeitevol jaar ten einde; het was, bijkans in ieder opzigt, rijk aan beproevingen. Doch de Heer heeft zich ook weder in dat jaar als onze getrouwe Bonds-God en Vader geopenbaard, en ofschoon het, wat het uitwendig aanzien betreft, met kerk en school donker uitziет, blijf ik steeds vertronwen dat Hij over zoo menig goed zaad dat in het vorige jaar in zijnen naam werd uitgestrooid, zegen en wasdom gebieden zal. Moge de

Heer ook u in dit jaar de noodige kracht en bekwaamheid blijven verleen en om van zijn naam en eer te getuigen en de belangen zijner Gemeente voor te staan; — Zijne genade ruste op u, op mevrouw Groen, en op allen die u lief en dierbaar zijn.

Ik hoop morgen eens weder eene vergadering van het Seminarie bij te wonen. Mijne gezondheid is, sedert ik u schreef, veel vooruit gegaan, waartoe ongetwijfeld het zachte winterweer veel heeft bijgedragen. De overgang van het jaar en het aangaan der associatie, waarvan ik schreef, heeft veel drukte veroorzaakt. Echter kan ik anders meer rust genieten, en dit schijnt heilzaam op mijne zenuwen, die veel geleden hebben, te werken. — Mij gezin geniet eene redelijke gezondheid.

Mij dunkt, de Heraut ziet er thans goed uit. Het Blad kan nuttig zijn en worden; misschien is het zaak het Israëlitisch element niet verder op den voorgrond te brengen, en te trachten stukken te leveren, die nog meer dadelijk in het leven grijpen. De taak van Ds. Schwartz is zwaar.

Met ons beider hartelijke groete, ben ik steeds met hoogachting,

Uw liefh. Br. in Chr.

A a n J. A. W o r m s e r.

Waarde Vriend! Doe mij toch iets van u hooren: vooreerst van u zelven, van uwe gezondheid en die der uwen; ten anderen, van uw oordeel over hetgeen er voor de zaak van het Onderwijs te doen is. Jaren achtereen ben ik zoo gewend geweest op uwe denkbeelden en raadgeving met ongemeene belangstelling te letten, dat het mij nu inderdaad vreemd en een groot gemis wordt, in de crisis waarin we thans wederom verkeeren, niets van u te vernemen. In de Kamer ziet het er droevig uit, en mag de zaak, zoo geen verontwaardiging der protestantsche Christenen openbaar wordt, als bijkans verloren worden beschouwd. Mogt, onder hooger

zegen, deze stelselmatige weering van het Evangelie uit de volks-school nog worden belet!

Van ganscher harte

Uw Vr. en Br.

's Hage, 12 Februarij 1856.

CLX.

Amsterdam, 14 Februarij 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe vriendelijke letteren van 12 dezer. Ook mij houdt de quaestie van het onderwijs, in overdenking en gesprekken, zeer bezig. Het is echter moeilijk eenige doortastende belangstelling op te wekken; er schijnt eene bijkans algemeene moedeloosheid te heerschen, en ik vrees dat de wet, in overeenstemming met de heillooze beginselen van het Ministerie, zal aangenomen worden. Met den heer Pierson heb ik een adres aan de Tweede Kamer in circulatie gebragt; wij hebben het adres der Predikanten, met geringe wijzigingen, gevolgd ¹⁾. Jammer, dat die heeren aan hunne poging geen meerdere bekendheid hebben gegeven; zonder voorgang der leeraars, zie ik vooreerst geen heil. De zaak is in het Amsterdamsche ministerie ter sprake gebragt door Ds. Hasebroek; — Ds. van Marken wist nog niet of hij iets doen zou; de overige leeraars oordeelden dat zij niets moesten doen. Hoe kan er onder zulken voorgang en leiding belangstelling bestaan? Voegen wij hierbij den geest van verflaauwing en lafheid, die onder de onzen meer en meer doordringt; gelijk ik met levendige verontwaardiging in het laatste n°. der Vereeniging las het uittreksel uit een brief over onzen kerke-lijken toestand, zonder eenige aanmerking medegedeeld ²⁾. Ik was

¹⁾ Het Adres werd 8 Februarij ingediend bij de Tweede Kamer. Weinige dagen later onderwerp van parlementair debat.

²⁾ Iets over den toestand der Christelijke Kerk in onzen tijd. De Vereeniging, X. p. 524.

zeer geneigd de pen op te vatten; maar mijn verstand verbood het mij, daar ik weder, gelijk vroeger zoo dikwijls bij het schrijven, gevoelde dat ik zeer zenuwachtig werd. Eenige rust in dit opzigt, en ook wat de kantoorwerkzaamheden betreft, schijnt heilzaam op mijne gezondheid te werken; ik ben sedert bijkans twee maanden zoo wel als ik, althans in den winter, slechts verlangen kan; — doch nog al zenuwachtig, en ligt door zaken, die mij belang inboezemen, geschokt. Daarom onthoud ik mij voorbedachtelijk van schrijven, in de hoop dat de Heer mijne gezondheid nog eenigzins bevestige, ook om voor zijne gemeente werkzaam te zijn. Het denken over en behandelen van onaangename zaken valt mij moeilijk, en treft mij terstond onaangenaam. Mijn gezin is door 's Heeren goedheid welvarend. Gelief van ons mevrouw Groen zeer te groeten, en geloof mij steeds, met hoogachting en heilbede,

Uw liefh. Br. in Chr.

CLXI.

Amsterdam, 25 April 1856.

De wet op het Onderwijs houdt hier over het algemeen nog voortdurend de aandacht gaande, en velen, die waarlijk geene hoogschatters van de christelijke waarheid zijn of hare vertroostingken kennen, zijn verontwaardigd over de aangewende pogingen om den Bijbel en de geschiedenis des lands op eene legale wijze van de school te weeren. Ook met betrekking tot de Kerk ziet het er donker uit. En toch velen die van hetgeen men rechtzinnig noemt afkeerig zijn, scheppen geen behagen in de ledige en onbestemde godsdienstige redevoeringen van de meeste leeraars. Misschien moet de honger naar Gods Woord hooggaande worden, om te worden gevoeld....

Amsterdam, 13 Mei 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik heb het rapport omtrent de wet op het Lager onderwijs met smart en droefheid gelezen ¹⁾. Het sofistische der redeneringen van de tegenpartij en het moedwillig bedrog van zichzelf en van de natie, bewijzen haast nog meer dan de heillooze bepalingen der wet, dat wij godsdienstig en maatschappelijk diep gezonken zijn. In dezen toestand kan het niet anders of wij moeten de toekomst met bezorgdheid te gemoet zien. Vooral ook omdat onder de belijders der waarheid de verwarring hoe langer zoo meer toeneemt, en

¹⁾ Ernst en Vrede IV. «Allerpijnlijkst is de indruk dien de lezing van dit Verslag op het Christelijk gemoed moet maken.... Welk een tegenzin tegen «positief christendom,» welk eene vrees voor «bepaalde kerkelijke leerbegrippen!» En toch, deze zelfde mannen spreken van «de beginselen der christelijke zedelee, omtrent welker hooge voortreffelijkheid en alles te bovengaande zuiverheid geen verschil van gevoelen bestaat.» Geen verschil van gevoelen! Ja, indien men zich te vreden stelt met eenigen niets beteekenenden lof, met eenige holklinkende zinsneden over de hooge voortreffelijkheid en alles te bovengaande zuiverheid der christelijke zedelee. Doch, weten dan die mannen niet dat juist daarom het verschil van gevoelen zoo groot is in de christelijke kerk, omdat het betreft «de beginselen van de christelijke zedelee?» Niet over theologische vraagstukken strijdt de menigte, maar over levensbeginselen. Ontstaat er eene zelfde moraal, wanneer het beginsel bij den eenen is gehoorzaamheid aan de Kerk, bij den ander gehoorzaamheid aan het Woord Gods, bij een derden ontwikkeling van eigen aanleg; bij den eenen de natuurlijke verdorvenheid des harten, bij den ander de oorspronkelijke zuiverheid des harten? En welk denkbeeld vormen zij zich dan toch van de christelijke kerkgenootschappen en hunne leerbegrippen? Is de kerk eene reliënkas, die hare onbraikbare ouden en leerbegrippen net en zuiver moet bewaren en soms aan het volk tot bijgeloovige vereering moet vertoonen? Is onze dogmatiek, ons positief-christendom, zoo als sommigen plagten te zeggen «vermolmd?» Zijn onze leerbegrippen voor het licht der negentiende eeuw geweken? Is de mensch nu niet meer van nature bedorven? Is Christus nu niet meer in de wereld gekomen om zondaren zalig te maken? Is nu niet meer noodig eene wedergeboorte door den Heiligen Geest? Of kan men deze dingen gelooven des zondags in de kerk en verder in huiselijk, burgerlijk, maatschappelijk leven zich daardoor niet bepaald vinden? Ik kan mij niets onzedelikers denken, dan dit tweeslachtige, deze dubbele moraal, dit dubbel geloof, één voor de kerk, en één voor de maatschappij.»

het prijsstellen op eene nationale Gereformeerde kerk steeds meer uit de gemoederen, vooral van hen die als leidlieden geacht worden, verdwijnt. Evenwel de Heer regeert; Hij zal ons ook door duistere dalen veilig leiden, en ons te zijner tijd zijne heerlijkheid doen aanschouwen. Te midden van allen tegenstand, vijandschap, beroeringen en woelingen, hebben wij behoefte de oogen des geloofs te vestigen op de vaste en onbewegelijke goederen van Gods koninkrijk en de zekere en onfeilbare uitkomsten van Gods Raad.

Uw liefh. Br. in Chr.

CLXIII.

Amsterdam, 7 Junij 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor de vriendelijke toezending van uwe toespraken aan de Kiezers ¹⁾ en van uw hoogst belangrijk verslag over de discussiën van 28 April ²⁾, welke ik bezig ben te lezen. Van welke zijde ik de zaak beschouw, van alle zijden schijnt zij mij uitermate donker toe. De Hervormde predikanten hebben het volk afkeer van het Christendom ingeboezemd en geleerd den Bijbel openlijk den oorlog aan te doen. Bovendien is er eene andere omstandigheid, die aan de zaak, welke wij voorstaan, veel nadeel heeft toegebracht, en voor het tegenwoor-

¹⁾ Van 24 Mei—10 Junij.

I. De Verkiezingen en de Onderwijs-wet. II. Waarom verlangt men, nu vooral, dat wij vooral uit de Tweede Kamer worden geweerd? III. Is, in de Volksopvoeding, een Christendom waaraan de Israëliet niet te veel heeft, voor den Christen genoeg? IV. De oppositie regerende partij. V. Wat wilt ge liever: de godsdienstlooze of de afzonderlijke school? VI. Moet voortaan de Bijbel uit de Volksschool worden geweerd? VII. Versleten rigting. VIII. Bij de stembus.

²⁾ De Tweede Kamer en de Verzoekschriften of de Beraadslaging van 28 April 1856 met Bijlagen en Aanteekeningen toegelicht (Kemink en Zoon). Deze afzonderlijke uitgaaf, zoo spoedig doenlijk, was, vooral in de nooten, voortzetting der anti-schoolwet-polemiek.

dige de kracht der welgezinden heeft gebroken. Ik bedoel het onophoudelijk smalen op de Belijdenis-schriften der Hervormde Kerk, dat uit onzen eigenen boezem is opgegaan, en de menigte vreemde gevoelens, die sommige van onze eigene vrienden hebben geopperd en ter sprake gebracht. Onze kiesvereeniging Nederland en Oranje heeft tot candidaten gesteld de heeren J. J. Teding van Berkhout en van der Brugghen. Ik kan op den laatsten niet stemmen, hoe achtenswaardig ZijnEd. ook zijn moge. Ik weet niet waarom wij menschen als de heeren Hofstede de Groot, Muurling, Pareau en anderen, naar ik verneem, gemoedelijk en achttingswaardig, zullen hard vallen, indien wij dezelfde of soortgelijke gevoelens in den heer van der Brugghen door de vingers zien. Ik voor mij ben besloten bij den openbaren strijd uitsluitend het Hervormde standpunt te ondersteunen en te handhaven, en niet langer het oor te leenen aan hetgeen men ons, onder den naam van Evangelisch of Evangelisch-Protestantsch, in tegenstelling met Hervormd, voorstelt. Daarom denk ik ook alleen op Hervormde candidaten, voor iedere betrekking, te stemmen, moge het ook zijn dat mijne stem verloren is: ik stem op u en den heer Teding van Berkhout.

Wij hopen dat de gezondheid van u en mevrouw Groen niets te wenschen moge overlaten. Door 's Heeren goedheid zijn wij welvarend; het gure weder doet mij onaangenaam aan.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend en Broeder! De afloop der verkiezingen toont wederom hoe weinig politiek overleg er bij de welgezinden in ons Land is; de ministeriële krisis zal ons overleveren of aan Thorbecke of aan van Hall, wiens ontslag welligt slechts eene manoeuvre is om, bij de onhoudbaarheid zijner positie,

nieuwe kracht te ontleenen aan de overtuiging van vrijzinnigen en Roomsche-Catholicken dat hij (hun werktuig, voor hetgeen zij zelf nog niet kunnen verrigten) voor als nog niet kan worden gemist. Ik hoop vooral niet dat men in proefnemingen zal vervallen, die voor ons op een nieuwe mystificatie zouden uitloopen. Mijne herkiezing acht ik zeer twijfelachtig.

Nu wilde ik u confidentieel raadplegen over twee punten.

1°. Zou het wenschelijk, zou het mogelijk zijn, de *Nederlander* wel niet te doen herleven zoo als hij was, maar bijv. een politiek blad in 's Hage, dat een paar maal in de week uitkwam? — Of laat mij liever meer algemeen vragen: zou het goed zijn dat ik weder met zekere gestadigheid (ik kan niet telkens zulke losse stukjes in het licht zenden) tot het publiek sprak? of is dit welligt te veel?

2°. Gij spraakt vroeger van de uitgaaf van mijne politieke schriften. Voor zoodanige algemeene uitgaaf, gevoel ik, is het de tijd niet. Maar eene uitgaaf mijner Adviezen van 1840 en 1849—56? kon het zijn bij intekening en daardoor voor minder kosten verkrijgbaar ¹⁾?

Met hartelijke groet en heilbede

Uw Vr. en Br.

's Hage, 14 Junij 1856.

CLXIV.

Amsterdam, 17 Junij 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijkans sedert eene week ben ik van het gebruik mijner regterhand verstoken ²⁾, en ben ik

¹⁾ Die uitgaaf was mij reeds vroeger met aandrang verzocht. Buitendien houde men, bij deze geheele confidentieële raadpleging, in het oog dat zij plaats had onder politieke omstandigheden waarmee ook Wormser onbekend was. *Brieven van Da Costa III*, p. 74.

²⁾ De brief is door Wormser slechts onderteekend.

wegens rheumatische ontsteking in de rechterhand, beide ellebogen, linker knie en linkervoet, bedlegerig. Pijn en koorts hebben mij dan ook zoodanig afgemat dat ik in de onderhavige gevallen een slecht adviseur moet wezen. Inderdaad maakten uwe voorstellen een somberen indruk op mij; daar ik niet geloof dat vooreerst van onze zijde eenige zuiver politieke geschriften te plaatsen zijn.

Onze eigene menschen zijn van alle, en de tegenstanders en onverschilligen zijn bepaald, al ware het ook slechts uit napraterij, van onze politiek afkeerig. Onze kracht is nog altoos gelegen in de Gereformeerde kerk. Sedert de Bisschopsquaestie is er veel gebeurd wat de strekking had om de Gereformeerden te ontmoedigen, beide op het gebied van den Staat en van de Kerk. Echter slaat het hart van het vrome volk nog altoos warm voor die Kerk, en een blad als de *Nederlander* (natuurlijk minder kostbaar,) hetwelk Belijdenis, Geschiedenis en Politiek elkander wederkeerig zoo uitnemend deed dragen en ondersteunen, zou wenschelijk en welkom zijn. Maar hoe dan met de *Heraut*? Het mag niet weggedrongen worden. En toch het blad voldoet niet aan de behoefte. De groote menigte onzer menschen, op wier behoeften wij het oog moeten hebben, kan geen twee bladen bekostigen.

Zie daar, waarde Broeder! u eenige denkbeelden, voor zoo ver mijne zwakheid dit toelaat, medegedeeld....

* * Niet te vergeefs was, bij de zorgwekkende houding der Tweede Kamer, op den Koning rekening gemaakt. Een nieuw Ministerie werd (24 Junij) gevormd. De heer VAN DER BRUGGHEN die, ook in de Tweede Kamer, anderhalf jaar onze medestrijder geweest was, werd met die taak belast.

Een Ministerie ter wegneming van de bezwaren tegen de onderwijs-wet. Door den minister van Justitie is later aan de Tweede Kamer, verhaald wat buitendien niet onbekend was. «Z. M. had bij herhaling te kennen gegeven dat, al mogt ook de wet worden aangenomen, Zijne Majesteit zwaarigheid zou moeten maken om aan die wet zijne koninklijke sanctie te geven.... Het heeft Z. M. goedge gedacht mij den last op te dragen om een nieuw ministerie te vormen, dat gezind zou zijn om het denkbeeld van Zijne Majesteit, ware het mogelijk te verwezenlijken, om namelijk te gemoet te komen aan de bezwaren van velen; dat althans genegen zou zijn

om middelen te zoeken, ten einde aan het verlangen van Zijne Majesteit te voldoen.... Men ziet dat de reden van de aftreding van het eene en van de vorming van het andere Kabinet geheel gelegen is in de quaestie van het onderwijs en in den wensch door Zijne Majesteit te kennen gegeven, om nog te beproeven aan de gemoedsbezwaren van velen te gemoet te komen.»

Verklaarbaar was de verbazing, toen men, in de sluitingsrede van 5 Julij, las: «De Koning getroffen door de gemoedsbezwaren van velen zijner onderdanen tegen het ontwerp, verlangt dat een middel gezocht worde, om deze gewigtige zaak in dier voege te regelen dat niemands geweten worde gekwetst, zonder af te wijken van het beginsel der gemengde school, waaraan sedert 1806 de Natie gehecht is.»

CLXV.

Baarn, 12 Julij 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Het deed mij leed dat ik, tijdens de laatste algemeene vergadering van het Seminarie-Bestuur, door ongesteldheid verhinderd werd het genoegen te hebben van u te ontmoeten. Ik was zeer verzwakt en uitgeput, en bevind mij thans sedert bijkans veertien dagen, tot herstelling mijner krachten, met mijn gansche gezin, te Baarn, doch het weder valt ons bitter tegen, zoodat het buitenleven ons nog weinig genoegen heeft opgeleverd. Ik heb, uit hoofde van mijne gedurig wederkerende ongesteldheid, mij genoodzaakt gezien ontslag te nemen uit mijne betrekking tot het Seminarie en tot onze Bijzondere scholen der 1^e klasse. Zelfs in tijden dat ik van het rheumatisme bevrijd ben, kom ik niet weder op mijne krachten. Zoo treden wij langzamerhand af, worden door anderen vervangen, en verbeiden de rust, welke God ons in Christus, onzen Heer en Zaligmaker, heeft bereid. Sedert wij elkander laatstelijk ontmoetteden of schreven, hebben er belangrijke gebeurtenissen plaats gehad. Uwe niet-herkiezing deed mij leed, doch verraste mij niet ¹⁾. De historisch-christelijke begin-

¹⁾ Onder den schrikverwekkenden indruk eener, zoo men dacht, anti-revolutionaire kabinetsformatie, 's avonds te voren in 's Hage bekend geworden, werd ik, als lid der Tweede Kamer, vervangen door den heer Gevers-Deynoot.

selen in het algemeen, en de waardeering van de leer en de regten der Hervormde kerk in het bijzonder, worden door weinigen gewild, en slechts door zeer weinigen met bewustheid en standvastigheid, voor zooveel de kiezers betreft, voorgestaan. Misschien is uwe niet-herkiezing, nu de heer van der Bruggen als minister is opgetreden, goed. De beginselen door dezen omtrent kerk en school voorgestaan verschillen toch aanmerkelijk van de onzen, en eene botsing tusschen u en ZijnEd. in de Kamer schijnt mij toe niet tot de wenschelijke zaken te behooren.

Ik heb hier Ds. van Toorenenbergen van Vlissingen ontmoet, en met hem, in tegenwoordigheid van Ds. Merens van Baarn, een levendig gesprek gehad over de *Nederlander*, de Boekzaal, Ernst en Vrede, het juridische standpunt, enz. Het waren van zijn kant de oude onbillijke bezwaren, dezelfde loslating van het Gereformeerde standpunt, de gewone verwachting van, door geven en nemen, loven en bieden, iets op het ongeloof te zullen vermogen. Ons onderhoud was vriendschappelijk en broederlijk, maar weinig aangenaam. Ds. van Toorenenbergen had in den namiddagbeurt uitmuntend gepredikt; doch zoolang de goede predikanten hun weifelend en besluiteloos standpunt willen handhaven, is er voor het kerkelijk leven weinig verwachting, en de handhaving van de belangen der Kerk, in betrekking tot den Staat, onmogelijk. Mij dunkt waarlijk dat, beter dan het nevelachtige standpunt van Ernst en Vrede, waarbij de verplichtingen van den Staat omtrent de Kerk geheel twijfelachtig worden en in overheersching ontaarden, de Amerikaansche beginselen zijn, volgens welke de Staat met de Kerk niets te maken heeft, en iedere gezindheid, zonder eenige subsidie, voor zichzelf zorgen moet.

Na u en mevrouw Groen ons beider hartelijke groeten te hebben aangeboden, noem ik mij met hoogachting en heilbede

Uw liefh. Br. in Chr.

* * 1 September. Aan J. A. Wormser. — «Geliefde Vriend! Nu kunnen wij toch niet langer wachten op eenig bericht. Wij vreezen dat ongesteldheid u 't schrijven belet, en verlangen zeer, mogt 't zijn, naar goede tijding. Eigenlijk zal die wel altijd goed zijn: „Zijn ze zuurheid, zijn ze zoetheid,” de wegen des Heeren zijn de beste, en u geldt dat woord, geliefde broeder! Rom. VIII: 28. — Wij zijn wel. Velerlei bezorgdheid over de zaken van Kerk, School en Vaderland. Welligt hebt gij zekere brochure bij Brinkman uitgegeven: Het Nationaal Ministerie gezien? Die treurige vrees dat men zoude behooren tot de anti-revolutionaire partij zal veel doen verlooehenen wat vroeger dierbaar was. Hoe de zaken en personen te beoordeelen zijn leert zeker de uitkomst best; maar door velen wordt 't gemis aan de Nederlander gevoeld, en 't komt mij wel eens voor dat door die stem nog meer nut werd gedaan dan in de Kamer, of elders. Zoo iets alleen weer op te nemen gaat niet, dezêr dagen werd G. 55 jaar; op dezen leeftijd is naauwelijks op kracht en opgewektheid te rekenen. Ons oog is op Hem in wien wij alles hebben (1 Cor. I: 20), alles hopen.»

* * In de Troonrede was vooral deze zinsnede opmerkenswaard: «Ik wenschte met uwe hulp aan Nederland schoolinrigtingen te verzekeren, in welke het godsdienstig karakter der Natie, sinds eeuwen door het Christendom gevormd en ontwikkeld, wordt geëerbiedigd, en tevens de eisch der wetenschap en het beginsel der volks-eenheid worden gehuldigd.»

Vasthouden aan het beginsel der Volkseenheid, als of in eenheid der volkschool voor alle Gezindheden het steunpunt van Nationaliteit moest worden gezocht, was niet geschikt om de vrees weg te nemen die de sluitingsrede had doen ontstaan. Evenwel scheen het verkieslijk voor als nog, ons, zooveel doenlijk, te bepalen, bij het bestrijden, niet van het Kabinet, maar van het gevoelen dat in de Tweede Kamer de overhand had.

Doch in de discussie over het ADRES werd de overgaaf van het Kabinet aan de oppositie beslist. Toen onze vriend van der Brugghen, zwichtende voor het ascendant van Mr. A. G. A. van Rappard, verklaard had «genoegen te kunnen nemen met het amendement van den heer Wintgens;» inkleedsel evenwel van dezelfde gedachte waarin, volgens de eigen verklaring van het Gouvernement op den vorigen dag, het geheele antagonisme van het Kabinet en de Kamer geconcentreerd was. — Vergelijk VAN OTTERLOO, Bijdragen ter toelichting van de Schoolkwestie, p. 209.

Amsterdam, 4 September 1856.

.... Wij bevinden ons in groote zorg en bekommring door de krankheid der zuster van mijne vrouw. Te midden van al de aandoening en spanning, welke deze omstandigheden veroorzaken, verstrekt het ons tot troost, dat haar zielstoestand gewenscht is, en dat zij bij het vooruitzicht van den dood rust en kalmte heeft in den Heer en zich geloovig verlaten kan op zijn Woord. — Het een en ander heeft aanleiding gegeven dat wij ons met de openbare aangelegenheden weinig bemoeid hebben, en dat de neigingen en werkzaamheden van verstand en hart zich meer naar binnen gekeerd en tot eigen kring bepaald hebben. Ik verblijd mij altoos wanneer onze vrienden voor de Tweede Kamer gekozen worden, en zoo heb ik mij ook verheugd toen mij de uitslag der verkiezingen te Leiden bekend werd. Maar anders heb ook ik, in den laatsten tijd, gedacht dat de krachten in de Vertegenwoordiging besteed, welligt met uitgebreider nut zouden aangewend worden door het schrijven of redigeren van een periodiek geschrift. Eene voorzetting van *De Nederlander* zou ik zeer wenschelijk achten: en toch geloof ik bijna niet dat dit mogelijk zal zijn. De heer Groen kan en mag, dunkt mij, zulk een reuzenarbeid niet weder, zonder goedgeregelde hulp, ondernemen. Op mijne hulp, hoe gering die ook was, zou voortaan niet meer kunnen gerekend worden. Sedert lang wisten wij dat de aanvallen van het rheumatisme met de aandoeningen van het zenuwgestel in een naauw verband staan, en dat de strijd, dien ik in mijne mate met de tegenstanders gevoerd heb, op mijne gezondheid nadeelig heeft gewerkt. Ik heb mij daarom meer bepaald moeten terugtrekken; mij bleef tusschen de aanvallen geen tijd meer over om mijne krachten te zien herstellen. Wij zijn blijde dat de zoogenaamde *Amsterdamsche feesten* zijn afgelopen en hopen voor nieuwe bewaard te blijven. Het is zonderling hoe weinigen

voor nationaal kunnen doen doorgaan wat de overgrootte meerderheid afkeurt.

CLXVII.

Amsterdam, 4 November 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Gaarne zouden wij bij gelegenheid eens vernemen hoe het u en mevrouw Groen gaat. Wij mogen ons door 's Heeren goedheid redelijk welvarend bevinden, en ook bij mijne schoonzuster hebben sedert verscheidene weken de bloedspuwingen opgehouden. Ik zeg u vriendelijk dank voor uwe toezending der brochure van Krummacher ¹⁾ en van uwe beide redevoeringen ²⁾, die ik reeds met uitstekend genoegen gelezen had. De wet op het onderwijs zal altoos, en in de tegenwoordige omstandigheden voor ieder Ministerie, een moeilijk onderwerp blijven. Ik betwijfel zeer of het tegenwoordige Ministerie gelukkiger slagen zal dan zijne voorgangers. Er loopen hier telkens geruchten dat de Koning door ernstige gevoelens zou worden bezig gehouden; vooral hebben de inscriptiën op zijne geschenken aan de 's Gravenhaagsche gemeente ³⁾ een gunstigen indruk bij de vromen gemaakt....

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! Het was ons eene regt aangename verrassing uw handschrift wederom te zien, tijding van u te ontvangen; te weten dat gij met de uwen in redelijken welstand verkeert. Ook wij hebben, mede in dit opzigt, alle reden om dankbaar te zijn.

¹⁾ BUNSEN UND STAHL. — Zur Verständigung über den neuesten Kirchenstreit. Berlin 1856. Vertaald door L. J. van Rhijn 1856.

²⁾ In de zitting van 25 Sept.

³⁾ Voor de viering van het Heilig Avondmaal.

Sedert eenige dagen zijn wij weder in de stad. Dit geeft vermeerdering van drukte, en brengt mij ook, meer dan buiten het geval kan zijn, met sommigen over de omstandigheden van Land en Kerk in gesprek.

Wat valt er van te zeggen? alles even zonderling, raadselachtig, en zorgverwekkend. Een Ministerie, hetwelk ook voor den minsten schijn van overleg, zamenstemming of eensgezindheid met ons (buiten wie het in de Kamer geen steun heeft) beducht is. Op kerkelijk terrein onze Vrienden van Ernst en Vrede, die, naarmate ze van ons afwijken, toenadering en overleg met iedereen verlangen, en uit eene Unie (die, zoo het nu heet, enkel disputeercollegie zijn zal) verbazende uitkomsten tegemoet zien ¹⁾. De bezwaren voor de regeling van het onderwijs, door de ministeriële crisis van Julij en het voorbarig ingrijpen in eene discussie, die voor ons niet anders dan voordeelig kon zijn, verdubbeld. Doch waartoe zou ik u, door een somber tafereel van alle mogelijkheden der toekomst, komen bedroeven? Ook wanneer alles hopeloos schijnt, weten wij dat er hoop is. In de volgende week wordt het strijdperk weder geopend. Ook weinige regels van uwe hand zijn mij dikwerf ter opbeuring geweest. Hieraan zult gij, wanneer het u mogelijk is, denken, vooral niet vergeten om te berigten hoe het met uwe eigen gezondheid gesteld is, en steeds verzekerd zijn dat ik ben

Uw Vr. en Br.

's Hage, 5 November 1856.

CLXVIII.

Amsterdam, 27 November 1856.

Geliefde Broeder in den Heer! Eene rheumatische zwelling van rechterhand en elleboog heeft mij verhinderd u vroeger te schrijven. Ik dank u voor uwe aangename letteren van 5 dezer. Ook ik gevoel mij door den gang der openbare aangelegenheden, voor zoo verre zij met het Christendom in verband staan, nederge-

¹⁾ Vergelijk de Brieven van Da Costa, III, p. 43, 58, enz.

drukt. De Vereeniging van Ds. Heldring van primo November heeft mij zeer geërgerd ¹⁾). Ofschoon ik van die zijde nooit iets goeds heb verwacht, heeft mij de gesimuleerde overgang tot de tegenpartij, die daarin zoo duidelijk doorblinkt, uitermate bedroefd. Wij zien het gedurig; als de menschen niet fiks en duidelijk op den grondslag der Gereformeerde leer staan, heeft men ten slotte van hen meer verdriet dan plezier. Dit blijkt ook weder op eene zeer ergerlijke wijze in den heer van der Brugghen. De discussiën van Dingsdag, zoo als die door de Amsterdamsche Courant worden medegedeeld, hebben op mij een hoogst pijnlijken indruk gemaakt ²⁾). Sedert tien of elf jaren heb ik voorzien en ook gezegd, dat de gevoelens, die de heer van der Brugghen openbaarde, een zwaren val voorspelden, en zoo sterk was mijn overtuiging, dat ik gedurende al die jaren niet te bewegen was iets aan de Nijmeegsche Normaalschool te doen. De heeren Heldring en van der Brugghen zijn thans niets anders dan de echos van onze tegenpartijders. Al wat deze sedert jaren omtrent onze beginselen en bedoelingen valschelijk hebben uitgekraamd, wordt thans en zal voortaan door hen worden herhaald en, tot loon van hun ondankbaren arbeid, zullen zij vallen. Laat ons eenvoudig, maar gemoedigd voortgaan, zooveel wij kunnen; de Heer regeert; in Hem zij onze sterkte; het is zijne zaak. Wel ben ik van gevoelen dat wij ons met verkiezingen enz., in den regel, niet moeten bemoeijen dan voor dezulken, die wij, zonder schroom en voorbehoud, als Christenen kunnen erkennen.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds van harte

uw liefh. br. in Chr.

¹⁾ Eenige bedenkingen omtrent ons standpunt beantwoord.

²⁾ Na de rede van van der Brugghen op 22 November over de Kabinetsformatie was het onmiddellijk opnemen van de handschoen, onontwijkbaar. Met pligtmatige openhartigheid sprak ik over de raadselachtige houding van het Ministerie. Op 24 November volgde de replick, die op Wormser een hoogst pijnlijken indruk maakte en mij tot dupliek over de jammerlijke werking der irenische politiek aanleiding gaf.

1857.

CLXIX.

Amsterdam, 10 Februarij 1857.

Geliefde Broeder in den Heer!.... Er loopt hier een gerucht dat wij eerlang zullen vernemen dat de heer Rochussen tot Minister van Buitenlandsche Zaken, de heer Wiardi Beckman tot Minister van Justitie is benoemd. Het ontwerp van wet omtrent de Regterlijke organisatie wordt hier algemeen hoogst ongunstig beoordeeld: men acht de aanneming ondenkbaar. Het is een wonderlijk verwarde tijd; de beginselloosheid schijnt ten top. Er heerscht omtrent de zoogenaamde constitutionele beginselen eene schier algemeene onverschilligheid en moedeloosheid, die misschien later tot ontnuchtering en terugkeering tot de waarheid leiden kan. — De plaatselijke directe belasting, bekend onder den naam van het equivalent, geeft hier onder de hoogere standen aanleiding tot veel misnoegen. In mijne qualiteit van Deurwaarder heb ik voor menig aanzienlijk en hooggeplaatst persoon het equivalent betaald, onder een protest, dat somtijds vrij scherp was. Bij die gelegenheden verneemt men van liberalen menige bittere aanmerking op liberale instellingen, die voor weinige jaren met zoo veel drift werden begeerd. Wij zijn zeer verheugd over de herstelling van den heer da Costa ¹⁾; laatstleden Zaterdag bezocht ik hem met veel genoegen; hij is vol moed.

¹⁾ Brieven van Da Costa, III, p. 78.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde vriend! Aan niemand liever dan aan mijn veeljarigen bondgenoot en medestrijder zend ik dit opstel ¹⁾. Wees zoo goed de andere exemplaren te laten bezorgen. We gaan weder een hagchelijken strijd te gemoet. Ik kan mij nog niet voorstellen dat Nederland voor zoodanige wet rijp is. Niet aan de wederpartij, aan onze vrienden, hebben wij den toestand te wijten, waarin wij, in de laatste maanden, geraakt zijn. Ik reken nog op het welgezinde deel der Protestant-sche bevolking; op den Koning, die in 1853 en 1856 gevoel voor zijne roeping aan den dag gelegd heeft, en bovenal op Hem die reeds meermalen, ook in onzen leeftijd, waar redding onmogelijk scheen, beschermer is geweest. Zeer verlang ik weder iets van u te vernemen. Van harte

Uw vr. en br.

's Hage, 8 April 1857.

CLXX.

Amsterdam, 20 Mei 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Hartelijk dank ik u voor de vriendelijke toezending van het tweede gedeelte uwer beoordeeling van het wetsontwerp op het lager onderwijs ²⁾. Beide gedeelten las ik met uitstekend genoegen, wat de bewerking betreft, doch met des te meer leedwezen, wat de houding van de heeren van der Brugghen, Heldring en anderen aangaat. Ik heb altoos nog hoop dat ook de Koning zal inzien dat men aan zijn verlangen om aan de gemoedsbezwaren van zoo vele zijner onderdanen te gemoet te komen, niet heeft voldaan, en dat hij zijne sanctie zal weigeren. De godsdien-

¹⁾ N°. I van het Vijftal vlugschriften tegen de concept-wet op het Lager Onderwijs. Geteekend 4 April. — Eenzelvigheid van het Ontwerp met dat van 1856.

²⁾ N°. II. 25 April. Eenzelvigheid van het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer met dat van 1856.

stige en zedelijke toestand van ons vaderland is allertreurigst. Het overgrootste deel der bevolking heeft alle bewustzijn van hetgeen karakteristiek christelijk is verloren, en een afkeer van de leer der verzoening, en daarom van den persoon van onzen gezegenden Verlosser. Deze strekking moet ons op den duur tot een gepolijst heidendom brengen. Evenwel, de Heer regeert! Hij kan, ook thans, het licht uit de duisternis doen voortkomen.

Ik ben gedurende vijf weken hard ziek geweest....

Uw liefh. Br. in Chr.

CLXXI.

Amsterdam, 6 Julij 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Hartelijk dank ik u voor de vriendelijke toezending uwer brochure over het wetsontwerp op het lager onderwijs ¹⁾. Ik lees die met groote belangstelling en volkomen overeenstemming. Het is mij aangenaam u te kunnen melden dat de verwaande en eigenlievende toon van den heer de Bosch Kemper niet alleen mij, maar ook velen van andere rigting ergert ²⁾, en dat menigeen, van wien men dit niet verwachten zou, erkent dat uw standpunt tegenover den heer van der Brugghen juist en waar is. Ik heb altoos nog een laatste hoop dat het wetsontwerp bij de behandeling van art. 22 vallen zal. Zoo niet, dan zullen wij ons tot den Koning moeten wenden met verzoek om op nieuw tusschen beiden te komen. Z. M. zal, hoop ik, begrijpen dat, door een zoogenaamd regtdoen en niet-ergeren van de Israëlieten, der

¹⁾ N°. III. 2 Junij. Gevaar en onrecht eener vrije werkzaamheid op de gemengde school van den christelijken faktor. IV. 19 Junij. Verloochening van antecedenten.

²⁾ Over de vergissing van den heer de Bosch Kemper, door mij in de Tweede Kamer ter sprake gebracht. Zie Adviezen, II, p. 245*—250*.

geheele christen-natie onregt gedaan en zij geërgerd wordt, en dat aan het verlangen der Roomschen tot wering van Bijbel en Geschiedenis van het vaderland alleen ten koste van de gewetensvrijheid der Protestanten zou kunnen worden voldaan. Indien de Heer mij kracht en gezondheid verleent, hoop ik dit zelf voor Amsterdam in een adres aan Z. M. uiteen te zetten.

Het heeft mijne opmerkzaamheid tot zich getrokken, dat de heer de Bosch Kemper verklaart dat hij, eerst na de verheffing van den heer van der Brugghen, diens geschriften bestudeerd heeft; — en toch vond de man, die zijne eigene braafheid zoo zeer luchten laat, vrijheid om den heer van der Brugghen bij zijne optreding, en vóór het onderzoeken van die schriften, zoozeer te bestrijden en bij het volk verdacht te maken! Misschien zal de Bosch Kemper thans (gelijk meermalen) ook u veroordeelen, en later uwe schriften gaan onderzoeken en bestudeeren, om te bestraffen die van u verschillen.

Ik onderhield Höveker onlangs over de ellendige houding en inhoud van de Vereeniging, en inzonderheid van Dr. Heldring. Hij scheen mij niet te kunnen tegenspreken, en zeide mij dat er in het Tijdschrift eene verandering zou komen, en dat Ds. Heldring zich geheel op philanthropisch gebied zou terugtrekken.

Mijne gezondheid is redelijk wel, ofschoon sedert Zaterdag mijn regtervoet weder gezwollen is. Deze voortdurend herhaalde aanvallen verhinderen mij iets meer te doen dan het volstrekt noodzakelijke. Evenwel is de Heer mijne sterkte en mijn heil. Aan Hem zij ook bevolen de zoo duistere toestand van land en kerk. Gelief met mevrouw Groen ons beider groeten in den Heer te ontvangen en mij met hoogachting te gelooven.

Uw liefh. Br. in Chr.

Amsterdam, 15 Julij 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor de vriendelijke toezending van de Bijbladen op de Staats-Courant, waarin ik nu uwe redevoeringen in haar geheel heb kunnen lezen ¹⁾. Ik kende ze alleen door middel van de Amsterdamsche Courant, en heb gedeeld in uwen strijd en in uw lijden, maar ook in de zedelijke overwinning over de wederpartij, waartoe de Heer u door geloof, moed en volharding heeft in staat gesteld. Ik begrijp niet hoe de heer van der Brugghen van verontwaardiging heeft kunnen spreken. Heeft hij dan nooit de loopbaan, door u gedurende het grootste deel van uw leven afgelegd, begrepen? Al uw arbeid en strijd, gedurende zoo vele jaren, met betrekking tot het lager onderwijs, tot de Kerk en den Staat, voor eene ijdele vertoonning gehouden, zoodat u nu zijne handelingen met lijdzaamheid en zelfs met eene halve goedkeuring zoudt kunnen aanzien? Wij allen, voor zooveel ik vrienden uit den hooger en uit den middenstand gesproken heb, zijn over de handelwijze van den heer van der Brugghen diep verontwaardigd, terwijl wij den Heer danken voor de genade, die Hij inzonderheid u, en ook den anderen broeders verleend heeft om een krachtig getuigenis van zijn naam en waarheid af te leggen. Wij zijn van oordeel dat ook de geloovigen, die in den eigenlijken strijd slechts toeschouwers geweest zijn, tot het geven van een getuigenis geroepen zijn, al is er geen vooruitzicht dat dit iets baten zal. Daarom zal het mij aangenaam zijn van u te gelegener tijd te mogen vernemen, welk tijdstip het ware is om ons tot den Koning te wenden. Dadelijk na de aanneming der wet door de 2de, of na de aanneming door de 1^e Kamer?

Wij zijn redelijk welvarend. Wij hopen dat de gezondheid van

¹⁾ Wormser bedoelt de Adviezen van 9 en 10 Julij. Het eerste, over het misbruik van Christelijke titulatuur: (zie de noot van pag. 214) het tweede, over het alldus doordrijven van eene wet waartegen het Ministerie, naar 's Konings bedoeling, gevormd was.

u en mevrouw Groen mede voldoende mag zijn, en bidden des Heeren zegen in ruime mate over ulieden af.

Met de meeste hoogachting

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Door mij zelven moet gij vernemen, dat ik, zoodra de discussie afloopt, misschien nog heden, mijn ontslag neem ¹⁾. Niet uit moedeloosheid, maar uit pligtbesef; omdat, wegens de verhouding waarin ik persoonlijk en tot de wet en tot het Ministerie geraakt ben, de waardigheid der beginselen die ik verdedig, mij het deelnemen aan de werkzaamheden, althans der volgende zitting, niet vergunt. Spoedig hoop ik u nader te schrijven; thans heb ik geen tijd beschikbaar. Ik acht dat wij op dit oogenblik verslagen zijn, maar ik vlei mij dat we, wanneer de tijd van nadenken daar is, door die nederlaag veel zullen hebben gewonnen. Ik wanhoop niet aan mijn volk; niet aan de mogelijkheid eener openbaarwording, vroeger of later, van dien zegen, waarvan ons land zoo menigwerf, als de nood hoog was geklommen, de ervaring gehad heeft.

Zeër wenschen wij, dat het met uwe gezondheid beter moge gaan.

Van harte

uw vr. en br.

's Hage, 18 Julij 1857.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend! De heer de Neufville heeft mij, namens eenige Amsterdamsche vrienden, raad gevraagd omtrent hetgeen nu te doen valt. Hiernevens copie voor u van mijn vertrouwelijk advies. Ik zal aan u verwijzen den heer de Looper, commissionair

¹⁾ Eerst twee dagen later. Onmiddellijk na de eindstemming over de wet.

in houtwaren, die zich ook tot mij gewend heeft. De tijd ontbreekt mij om alle brieven te beantwoorden. Naar uw schrijven verlang ik steeds; ook naar uw raad.

Van harte

uw vr. en br.

's Hage, 20 Julij 1857.

COPIE
van den Brief
aan den Heer
De Neufville,

— Wel Edel Geboren Heer! Nog veel heb ik nagedacht over het onderwerp van ons gesprek, en veroorloof mij thans, volgens afspraak, tot eenige hoofddenkbeelden te brengen wat ik, onder verbetering, aan u en de andere vrienden die mijn oordeel wenschen te kennen, onderwerp.

1°. Verzoek aan Z. M. dat H.D., indien het eenigzins mogelijk is, zijne sanctie niet geve aan deze wet.

2°. Geen te sterke aandrang; integendeel in de *modus quo* moet blijken dat men de moeilijkheid der positie waarin de Koning door dit Ministerie gebragt is, waardeert; een toestand waarin het vermetel zijn zou te verklaren dat Z. M. gewetenshalve tot het weigeren van sanctie verplicht is.

3°. Doen uitkomen dat, hoedanig ook thans het besluit van Z. M. zijn moge, men dankbaar is en blijft voor de edele gedachte waarmee H. D. in 1856, op het voetspoor zijner vaderen, zich tegen eene wet als deze verzet heeft.

4°. Protest, met smart en verontwaardiging (de bedoelingen daargelaten) tegen de handelwijs en van een Bewind, dat een werktuig geweest is ter doordrijving van de wet waartegen het gevormd werd, en van de Landsvertegenwoordiging, die de dierbaarste regten en vrijheden eener godsdienstige natie miskent.

Ziedaar het thema, waarop, dunkt me, velerlei variatiën kunnen worden gespeeld. Zoodanig Adres aan den Koning zou, zooveel mogelijk, ook met de namen der onderteekenaren, publiek moeten

worden gemaakt; hoe eer hoe liever, ter opwekking van anderen. Misschien kan men, en passant, met een woord van de Eerste Kamer gewag maken; misschien ook is het beter van haar te zwijgen, en heeft zij dit zwijgen verdiend. Althans moet men om harentwille de zaak niet uitstellen; want er is *periculum in morâ*, vooral ook indien men opwekking van anderen ten doel heeft.

's Hage, 20 Julij 1857.

CLXXIII.

Amsterdam, 20 Julij 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Zaterdag avond en heden namiddag ontving ik uwe waarde brieven, die inderdaad gewigtig mogen worden genoemd. Den laatsten heb ik nog slechts een paar malen gelezen; ik wensch daarover nog na te denken, en zal mij met de Amsterdamsche vrienden verstaan. Voorloopig zou ik geneigd zijn het 4^e punt, in den brief aan den heer N. vermeld, te passeeren. Doch ik durf thans mijn oordeel, te midden van drukke kantoorbezigheden, niet vertrouwen. — Uw besluit om ontslag te nemen heeft mij zeer getroffen. En toch had ik het reeds aan mijne vrouw, bij de aanneming van art. 22, voorspeld ¹⁾. Ik moet, hoe noode ook, er mede instemmen, om aan het Ministerie een volledig bewijs van afkeuring te geven. Wanneer het andere wetten voorstelt, die door u om haren inhoud moeten aangenomen worden, zal het publiek langzamerhand gaan denken dat uwe bezwaren tegen den heer van der Brugghen gezakt zijn, en dat er nu weder overeenstemming bestaat. Bovendien acht ik dat u thans den tijd beter buiten dan in de Kamer kunt besteden. De behandeling van eene wet op

¹⁾ Het woord christelijk (waar enkel van een Christendom zonder Christus sprake kan zijn) misbruik van een heiligen Naam, onzedelijk en gevaarlijk woordenspel. Brieven van da Costa III: 93.

het hooger onderwijs zie ik vooreerst niet te gemoet, en men schijnt stelselmatig onze wenschen te verijdelen.

Met de meeste hoogachting en met heilbede ben ik

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ontvang mijn hartelijken dank voor uw voortreffelijk Adres. Immers het kan van niemand anders zijn. Onmiddellijk heb ik een vijftigtal ontboden ter verspreiding. Gij hebt een bij uitnemendheid zaakrijk en bondig stuk geleverd, waardig naast het Adres over de Theologische Faculteiten en het Amsterdamsche Eindprotest te staan. Mogt het beter worden gewaardeerd! In elk geval, gij hebt een getuigenis afgelegd met een bazuin die geen onzeker geluid heeft; een getuigenis dat weerklink zal vinden in veler harten. Naauwelijks had ik durven denken dat wij thans van u, bij lichaamszwakte en smart, zoodanig stuk konden te gemoet zien. Mijne vrouw schreef dezer dagen aan de uwe; zeer zou ik wenschen dat er voor uw herstel iets van dien aard mogt worden beproefd. Wij bragten eenige dagen te Groningen door en hadden het genoegen onze lieve moeder, op 81-jarigen ouderdom, nog als een voorbeeld van Christelijke blijmoedigheid onder lief en leed, achter te laten. Van harte als altijd

uw vr. en Br.

's Hage, 10 Aug. 1857.

P.S. Hoe zonderling dat niet slechts de Vereeniging van Augustus (dat was te denken), maar ook de Boekzaal niets over de wet en de discussiën heeft! hoe weinig denkbeeld heeft men hier te lande nog van de onmisbaarheid eener gestadige polemiek!

* * In het ADRES AAN DEN KONING (waarvan de steller niemand anders dan Wormser kon zijn) leest men bij den aanhef:

«Dat, door de verpligte vereeniging van alle Godsdienstige gezindheden, eene Gods-

dienstige opleiding der jeugd, in Christelijken zin, wordt onmogelijk gemaakt, vermits, om der Joden wil, de Persoon van onzen Heere JEZUS CHRISTUS, met al wat de Heilige Schrift omtrent zijne heerlijkheid, werken en verdiensten vermeldt, moet uitgesloten worden; terwijl om der Roomschen wil de geheele Bijbel en de Geschiedenis des Vaderlands van de School moeten worden verwijderd;

dat door de regeling van het Openbaar Onderwijs op deze wijze, naar het eerbiedig oordeel der Ondergeteekenden, niet wordt voldaan aan het voorschrift der Grondwet, hetwelk wil, dat die regeling zal plaats hebben met eerbiediging — en niet met terzijdestelling — van ieders Godsdienstige begrippen;

dat toch door de thans voorgestelde regeling voor de Godsdienst der Protestanten letterlijk niets is overgelaten, daar zij, ten behoeve der Roomschegezinden, van den Bijbel en de Geschiedenis des Vaderlands worden beroofd; terwijl zij en de Roomschegezinden beiden worden genoodzaakt, voor de Openbare School van het Christendom in zijnen geheelen omvang afstand te doen, om aan de Joden genoeg te geven;

dat toch bij deze regeling van het Openbaar Onderwijs dus eigenlijk alleen de zoogenaamde godsdienstige begrippen der Joden, in hunnen afkeer en verwerping van onzen Zaligmaker en Heer (hunnen Messias) worden gehuldigd en geëerbiedigd;

dat door zoodanig opofferen van CHRISTUS en alles wat Hem betreft, door de geheele Christen-Nederlandsche Natie, aan de dwalende en ongeloovige begrippen der Joden, deze waarlijk niet zullen overtuigd worden van den ernst der Christenen in de belijdenis van CHRISTUS, en van de waarachtigheid hunner liefde en hoogachting voor zijn Persoon;

dat toch deze handelwijze der Christenen van onze dagen, die zich beijveren, om de Joden uit eigen beweging voor te komen met het aanbod, om van de erkenning en belijdenis van CHRISTUS op de geheele Nederlandsche Openbare School afstand te doen, hemelsbreed verschilt van het voorbeeld der eerste Christenen, die zich lieten geësselen, martelen en ter dood brengen, toen door de Joden van hen verlangd werd, niet in den naam van JEZUS te leeren en te belijden;

dat de Ondergeteekenden met het volste vertrouwen beweren dat zoodanig verwerpen van CHRISTUS en het Christendom, om der Joden wil, niet geoorloofd zou zijn, zelfs al werd het uitdrukkelijk door de Grondwet bevolen, — vermits ook dan het Grondwettelijk bevel voor het Goddelijk bevel zou moeten wijken, en de Grondwet op dit punt zou moeten worden gewijzigd;

dat echter de Grondwet niet gewijzigd behoeft te worden, omdat zij de opoffering van het Christendom aan het Jodendom en de gedwongene vereeniging der gezindheden op de School niet heeft voorgeschreven.»

Het slot luidt aldus :

«Dat het God is, die aan Nederland dat vrije gebruik van zijne Openbaringen, ook op de School, na bangen worstelstrijd, heeft verleend, en dat Neêrlands bodem doorweekt is van het bloed onzer vaders, met volharding gestort, om dat voorregt te verkrijgen;

dat men den Bijbel zoo hoog waardeerde, dat Prins WILLEM I in den bangen tijd van 1580 zeide: «Wenschelijk ware het dat Gods genade ons een goeden vrede schonk, doch ik heb er weinig hoop op, want men eischt het verlaten van Gods Woord; hetgeen, Gode zij dank! niemand doen wil, maar liever alles wagen dan dezen schat te verliezen;»

dat men thans niet door buitenlandsch geweld bedreigd wordt met verlies van zijn leven, zoo men aan den Bijbel vasthoudt, maar dat het nageslacht van zulke voorouders thans, onder het gestreel van ijdele redeneringen en bespiegelingen, vrijwillig zich schijnt te beijveren om den Bijbel prijs te geven;

dat een betoog dat CHRISTUS ergens kan worden gemist en de Bijbel kan worden ontbeerd; een betoog is dat niet voegt in den mond van een Christen, die, uit liefde tot zijn Heer en tot de behoudenis der menschen, uft moet zien naar plaatsen, waar hij CHRISTUS en den Bijbel nog zou kunnen brengen;

dat de Ondergeteekenden zich gelukkig achten, hun ootmoedig verzoek te mogen richten tot een Koning, die Telg is van het Doorluchtig Stamhuis van Oranje, en wiens Vaderlandsch hart dus evenzeer trillen zal als het hunne, wanneer de heerlijke feiten worden in herinnering gebragt, waardoor de Vorsten van Oranje met onze Voorvaderen, onder Gods leiding en zegen, aan Nederland de vrijheid van geweten en van het gebruik des Bijbels verzekerd hebben;

dat de Ondergeteekenden dan ook eerbiedig de hoop koesteren dat Uwe Majesteit niet zal gedogen dat aan het opkomend geslacht op de Openbare School, in haren geheelen omvang, de groote werken Gods in de redding van Nederland, en de roemrijke daden en zelfopoffering van het voorgeslacht worden verborgen;

dat men, wel is waar, heeft aangevoerd dat het Onderwijs, in verband met Openbaring en Geschiedenis, ergens elders buiten de School kan geschieden, doch dat dergelijke stellingen bijna nimmer worden verwezenlijkt, tot niets leiden dan om zich zelven en anderen met eene verkeerde zaak te bevredigen, en ook geheel in strijd zijn met den gang der ontwikkeling, dien het Christendom bij ieder volk heeft gehad en nog heeft;

dat integendeel eene regeling van het Openbaar onderwijs, als thans wordt voorgenomen, haren grond heeft in de onverschillige en ongodsdienstige atmosfeer, die de school van buiten omringt, zoodat de daar binnen zijnde kinderkens althans buiten de school geen beter onthaal hebben te verwachten;

Mits alle welke redenen de Ondergeteekenden zich eerbiedig keeren tot Uwe Majesteit, met het verzoek, dat het Haar moge behagen aan de thans aanhangige Wet op de regeling van het Lager Onderwijs Hare Koninklijke goedkeuring niet te verleenen, maar door het splitsen der Openbare School in Protestantsche, Roomsche en Israëlitische Scholen, zorg te willen dragen dat ieders Godsdienstige begripden worden geëerbiedigd.»

CLXXIV.

Amsterdam, 11 Augustus 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Het kantoorwerk, waarmee ik mij meer persoonlijk belast, was gedurende mijne ongesteldheid te veel opgehoopt, anders had ik gewenscht u reeds gisteren mijn hartelijken dank te betuigen voor den Open brief aan de Leidsche kiezers ¹⁾, dien ik met uitstekend genoegen las, en dien ik geloof dat ook onder onze vrienden goed zal werken, daar de spijt van velen over uwe aftreding hen verhinderde het motief en het doel daarvan in te zien. Onze vrienden zijn weder vol moed. Ik acht dat de openbare adressen met ongeveer tien duizend handteekeningen zijn opgezonden. Een vriend klaagde mij dat Feringa de vrouwen niet ter teekening wilde toelaten. Daar ik mijne regterhand niet kon gebruiken, verzocht ik hem neder te zitten; ik dicteerde hem eenige volzinnen, en dit adres was binnen een paar dagen door 1497 vrouwen geteekend. De Heraut maakt van dit adres geen melding. Het is koddig dat onder al die vrouwtjes één man verdwaald is geraakt, die achter zijne naamteekening geschreven heeft: „God bescherm Neerlands 3^{en} Koning.“ Het zou niet moeilijk geweest zijn 20,000 handteekeningen te verkrijgen, indien wij de opgewektheid meer den teugel gevierd hadden, en de achterbuurten meer met de zaak bekend hadden gemaakt. De predikanten hebben niets gedaan, met uitzondering van Brandt (hoogduitsch) en de Waal (afgescheiden). De Heraut was tegen het petitionnement, en weigerde de adressen op te nemen. Ik kon het adres van den heer Feringa niet teekenen, omdat mijne hand toen volstrekt onbruikbaar was. Ook vreesde ik dat sommige uitdrukkingen den heer van der Brugghen te zeer zouden ergeren, wan-

¹⁾ Aan de Kiezersvereniging Nederland en Oranje. — Bij het naderen van 18 Aug. (de dag eener nieuwe keus voor de Tweede Kamer). Ter mededeeling, vooreerst, waarom ik mijn ontslag nam; ten anderen, waarom ik in het besluit om mij niet herkiesbaar te stellen, ook na het vereerend en hartelijk aandringen van velen, onverzettelijk bleef,

neer zij door een aan hem ondergeschikten ambtenaar bekrachtigd werden. En toch wenschte ik een volledig getuigenis af te leggen. Ik dicteerde daarom aan mijne vrouw het u bekende adres; een jeugdig vriend schreef het voortreffelijk op zegel; toen was mijn hand zoo ver hersteld, dat ik in slecht schrift kon teekenen.

Het adres heeft slechts zes handteekeningen ¹⁾:

Ik heb er eene familiezaak van gemaakt; en gewenscht dat het bij de Regering goed zou uitkomen van wien het getuigenis kwam. Het is mij zeer aangenaam dat het adres uwe goedkeuring wegdraagt.

Het door u bedoelde rapport ²⁾ is opgenomen in de Vereeniging, Deel 8, (1854).

Het verwondert mij niet dat Boekzaal en Vereeniging zwijgen; men is zeer bevreesd dat de Koning in moeilijkheid zal komen, en bereid Christus op te offeren om dit te voorkomen.

Zullen wij als u uitgerust zijt, hoop hebben op de verschijning van de Nederlander als week- of maandblad?

Met hoogachting en heilbede steeds

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Wat moeten wij nu voor het bijzonder onderwijs verrigten? alleen individueel en plaatselijk werkzaam zijn, of moeten wij trachten dat er ook concentratie van finantieele kracht en vooral van zedelijken invloed zij? niet om locale veer-

¹⁾ J. A. WORMSER.

J. WORMSER, geb. VAN DER VEN,

J. WORMSER, } (onze dochters)
C. WORMSER, }

A. N. WORMSER, (mijn broeder)

Wed. HOLL, geb. PIETERSE, (de zuster mijner vrouw.)

²⁾ Rapport der Commissie van een Algemeen Schoolfonds, benoemd in de bijeenkomst van Christelijke vrienden van 12 October 1853.

kracht te vervangen, maar om die te ondersteunen en te leiden ¹⁾). Mij dunkt dat het plan omtrent een Algemeen Schoolfonds, in 1854 welligt minder raadzaam, nu zeer ernstige overweging verdient. Wat dunkt u? hoe zoo iets georganiseerd? Zou het goed zijn binnen kort eene bijeenkomst te Amsterdam te hebben, in den smaak van 18 Aug. '48, om de schoolquaestie te bespreken?

Ik hoop dat ik u met deze vragen niet al te lastig val; vooral dat de toestand uwer gezondheid geen bezwaar zij. Van harte

uw vr. en Br.

's Hage, 24 Aug. 1857.

Aan J. A. W O R M S E R.

Waarde Vriend! Een woord om u zeer vertrouwelijk te raadplegen. Met u geloof ik dat een weekblad wenschelijk zijn zou. Maar niet om de Nederlander te doen herleven. Het is nu, m. i., iets anders. Wat ik nu zou wenschen is over hetgeen ons het meest ter harte gaat in de politieke wereld, te spreken, vooral tot hen die met ons eensgezind zijn. Aan dezen nu en dan inlichting en raad te kunnen geven. Nu zijn er twee wegen. Of te 's Hage op mijn eigen hand, waar ik zeer tegen opzie; of bij de Heraut, als Bijblad, dat mij toeschijnt in de gegeven omstandigheden verkieslijk te zijn. Ik zou daarbij onafhankelijk zijn; er zou niets zonder mijne toestemming worden opgenomen. In de hoofdzaken, dunkt me, zijn we (de Nederlander en de Heraut) homogeen. Ik ben reeds druk met Schwartz in correspondentie en zou daarom, kan het zijn, eenigzins spoedig uw gevoelen weten. Mogt uwe gezondheid goed zijn!

Uw Vr. en Br.

's Hage 2 September 1857.

P.S. Het meer spreken tot de burgerklasse, tot diegenen welke ik nu vooral zou wenschen au courant te houden van hetgeen zij

¹⁾ Hoofdgedachte der Vereeniging van Christelijk nationaal schoolonderwijs, gelijk ze eerst in 1860 tot stand kwam.

uit politiek en parlementair terrein behooren te vernemen, ware een voorregt van het Bijblad.

Ik dank u zeer voor den brief van 27 Augustus. In de meeste uwer bezwaren deel ik. Ook beaâm ik volkomen: de Gereformeerde belijdenis in top, in den geest van de Nederlander, tegen de ethisch-irenische-rigting van 1856 en 1857.

Aan J. A. W O R M S E R.

Waarde Vriend! Ten gevolge ook van uw belangrijke en mij regt aangename letteren zal het plan waartegen gij veel bezwaar hadt (veel meer dan ik vermoedde) vervallen. Het meest inclineer ik thans tot een Nederlandsch Weekblad, een eigen blad, in 's Hage; waarbij ik dan, even als bij de Nederlander, inzonderheid ook op uwe hulp rekening maak. Onze hoofdgedachte is, m. i., dezelfde. De belijdenis der Hervormde kerk (in den geest van de Nederlander en tegenover den geest, zoowel van velen die zich bij uitnemendheid orthodoxen noemen als van de unionisten) moet het steunpunt zijn; maar een maandschrift houdt niet zoo zeer au courant als ik bedoel. Een maandschrift voor Gereformeerden, onder dit opschrift, is naauwelijks meer, of wordt althans niet meer gerekend te zijn, een politiek blad. Zoudt ge mij niet eens het een en ander der opstellen die gij reeds in gereedheid hebt, kunnen verzenden? Indien ik tot de zaak (waartegen ik niet weinig opzie) overga, zal ik het welligt reeds spoedig doen. Hoe langer men wacht, hoe meer de publieke opinie ook bij onze vrienden, omtrent den aard en de strekking der wet en omtrent hetgeen voor ons te doen valt, een verkeerde plooi neemt. Zeer verheug ik mij dat de gezondheid van mijn trouwen bondgenoot mij wederom uitzigt op uwe hulp geeft.

Van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

's Hage, 7 September 1857.

Amsterdam, 9 September 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Ook ik acht een weekblad verkieslijk boven een maandschrift, maar heb wel eenige vrees dat wij weder in dezelfde spanning zullen vallen, als somtijds bij het schrijven van de Nederlander werd ondervonden. Zeer gaarne ben ik bereid getrouw mede te werken; doch ik zal niet kunnen doen wat ik gedaan heb. Mijne krachten en het vermogen tot inspanning zijn bij mij veel verminderd. Bovendien ben ik door mijne associatie met den heer Noordbeek meer verplicht den geheelen dag op het kantoor door te brengen; — ik heb alleen het voordeel dat de heer Noordbeek het meer zware en ruwe verrigt, doch aan de lessenaar doe ik meer werk dan vroeger. Ingesloten doe ik u een blad toekomen van een artikel dat ik begonnen ben; u kunt daaruit de strekking zien. Wij hebben eerst eenige avonden tot het houden van gesprekken besteed (waarbij mijne geheele familie tegenwoordig was), en daarbij een plan gemaakt om al de hoofdwaarheden, instellingen, kerkelijke en maatschappelijke toestanden, te behandelen van het standpunt eens gedoopten, en later te zien op welke wijze wij ons werk in het licht zouden zenden. Indien wij nu onzen arbeid dienstbaar maken aan uw weekblad, zullen wij daarin natuurlijk eenige wijziging moeten maken, hetgeen ons niet moeilijk zal vallen. Doch wij zullen in den regel niet meer dan één doorwrocht opstel van een half vel druks in de maand kunnen leveren, omdat wij alleen den Woensdagavond kunnen afzonderen, en bedaard en kalm wenschen te werken. Onze beschouwing der tegenwoordige omstandigheden is, dat de geloovigen, niet alleen door de tegenpartij, maar ook door de zoogenaamde vrienden (de Liefde, Vereeniging, Boekzaal, Ernst en Vrede) deerlijk in de war zijn gebracht, en dat bij velen het gezicht op de Gereformeerde waarheid zeer is beneveld. Daarna wenschten wij iets bij te dragen om, door het doen uitgaan van eene

stem onder degenen, die den Heer dienen, die innerlijke eenheid en overeenstemming, welke er nog altoos bestaat, tot bewustheid te brengen. Daarom hadden wij plan misschien een Tijdschrift te scheppen, dat de zaken goed bij haren naam zou noemen, en toch slechts ongeveer / 1.20 in het jaar zou kosten, ten einde alle standen te kunnen bereiken. U ziet dat het alles nog slechts overwegingen waren, die, zoo de Heer ons tot de uitvoering mogt hebben geleid, nog velerlei wijzingen zouden hebben kunnen ondergaan. Mijn vriend draagt van onze correspondentie geen kennis, doch het zal mij gemakkelijk zijn onze werkzaamheden aan uwe bedoelingen dienstbaar te maken, zoodra uw plan rijp is en de wereld intreedt.

Steeds van harte en met de meeste hoogachting

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Hiernevens in dank uw belangrijk opstel terug. Dit standpunt is uitnemend; niet te zeer kan aan den Christen het voorregt en de plicht van den doopeling worden herinnerd. Ook beaëm ik volkomen wat gij van de vrienden schrijft en van de wenschelijkheid om die innerlijke eenheid en overeenstemming welke er nog altoos bestaat, tot bewustheid te brengen. Wanneer het Weekblad, indien het plan ten uitvoer gelegd wordt, eenigzins positie zal hebben genomen, zult gij kunnen oordeelen op welke wijs uw arbeid het best met den aard en toon van het Blad in verband kan worden gebragt. Misschien zou ook, zonder u te overwerken, tweederlei gebruik van uwe opstellen kunnen worden gemaakt; zoodat sommigen meer voor het Weekblad, anderen meer voor uw Tijdschrift à / 1.20, ten dienste van alle standen, zouden geschikt zijn. Zoo zou er wezen wederzijdsche ondersteuning en eenheid van doel.

Ik hecht nog altijd veel aan het denkbeeld eener Maatschappij tot ondersteuning van het bijzonder onderwijs; waarbij het kerke-

lijk standpunt in positieven en onbekrompen geest zou worden gehandhaafd. Ik zou daarvoor te Amsterdam eene meeting willen beleggen van predikanten, onderwijzers, en bestuurders van inrigtingen van bijzonder onderwijs. Zoo ooit is, mijns inziens, nu het oogenblik daar. Ook dit zou een middel zijn, dunkt me, om op dat punt, de innerlijke eenheid tot bewustheid te brengen. Ik houd mij overtuigd dat we bij vele predikanten, dat is, bij velen van hen wier medewerking wij wenschen, adhaesie zouden vinden. De leden van het gezelschap Ernst en Vrede zijn voorzeker niet allen met de ethisch-irenische rigting, zoo als ze zich in de toonegevers ontwikkeld heeft, eensgezind. Ik zou liefst zien dat er vóór de bijeenkomst reeds een provisioneel comité van zeer weinigen en in de hoofdtrekken een project-reglement bestond. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is in het vereenigen van centralisatie met locale ontwikkeling een goed voorbeeld. Zoudt gij mij in dergelijke poging ter zijde willen staan? Dit zou mij bemoedigen, èn omdat ik zeer veel aan uw persoonlijk gevoelen hecht, èn omdat gij eene rigting en eene klasse vertegenwoordigt, waarin ik vooral steun zoek.

Van harte

uw vr. en Br.

's Hage, 10 September 1857.

P. S. Als ik u, Ds. van Rhijn en van Otterloo als Provisioneel Comité kon noemen, dan zou ik geen bezwaar zien om zelf een eerste bijdrage voor een Schoolfonds te geven, om met die daad het overleg omtrent de vorming van een Genootschap te beginnen. Door dit personeel (denk aan de Dissonanten enz. van van Rhijn, in Ernst en Vrede opposant der Unie-mannen) zou de rigting in Kerk en School gekarakteriseerd zijn.

De heer J. van Eik stelt mij voor om Woensdag met u, de heer Berkhout en welligt eenige andere vrienden, eens voorloopig over het bijzonder onderwijs te spreken. Wat dunkt u? Sterk dringt hij er niet op aan.

Ik werd dezer dagen nog al heen en weer geslingerd omtrent

hetgeen mij te doen staat. Soms ben ik voor Weekblad en meeting; soms hel ik meer over tot afwachten. De apathie is groot; misschien bereidt men zich nieuwe teleurstelling; aan den anderen kant, is zwijgen vergund? Zou men zich later niet kunnen verwijten het geschikte oogenblik om samenwerking voor het bijzonder onderwijs te verkrijgen, te hebben laten voorbijgaan?

CLXXVI.

Amsterdam, 12 September 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben in het bezit van uwe brieven van 10 en 11 dezer, die met nadruk gewigtig mogen genoemd worden, en wier beantwoording niet zoo geheel gemakkelijk is. Bijgaande in dank terug den belangrijken brief van den heer de G. In het algemeen ben ik, als vroeger, van gevoelen dat, zoo door de aanneming van de Wet het geschikte oogenblik van voor het bijzonder onderwijs werkzaam te wezen dáár is, zulks volstrekt het geval niet is, wat het toongevend personeel betreft. De meesten, die belijdenis doen van geloof en godzaligheid, hebben voor samenwerking geen vast uitgangspunt en weten niet met duidelijkheid wat zij willen. Zonder fiksche en gezonde kerkelijkheid is geene behoorlijke en vruchtbelovende behartiging van het lager onderwijs mogelijk. Zoo lang wij ons bepalen tot uitdrukkingen, die in onze dagen tamelijk onbestemd zijn geworden, en slechts Christelijk onderwijs en de godsdienst op de School verlangen, zullen wij toestemming en ondersteuning genoeg erlangen; maar zoodra wij zouden aandringen op een kerkelijk standpunt bij het Bestuur, ten einde de School, zonder haar te wikkelen in geschilpunten, dienstbaar te maken aan de bevordering van kerkelijk-Christelijk leven, houden vele vrienden ons toch weder voor bekrompen en

niet op de hoogte van den tijd. Hoevele schitterende namen zouden wij behooren te passeeren om ons doel te bereiken, en toch niet kunnen passeeren! Ik voorzie dus niets, dan na zeer groote inspanning, zeer groote teleurstelling; en acht dat andere vrienden, die toch (althans niet in den eersten tijd) onze beginselen van kerkelijk-Christendom niet zullen goedkeuren, maar moeten vooropgaan. Wij zullen hen op den duur niet kunnen leiden; overvleugeld behoeven wij door hen ook niet te worden. U weet dat het mij niet mogelijk is u iets te weigeren. Daarom stel ik mij disponibel om met de heeren van Rhijn en van Otterloo eene commissie uit te maken, indien u blijft oordeelen dat ik, in mijne stemming, daarvoor geschikt ben, en in het oog gelieft te houden dat ik bijna nooit Amsterdam zal kunnen verlaten om de beide andere heeren te ontmoeten. Ook ben ik bereid eene voorloopige vergadering bij te wonen; doch aanstaanden Woensdag zal mij dit onmogelijk zijn, daar ik ten 10 ure naar de Regtbank ga, en ten 2 ure voor de Handelmaatschappij moet afslaan. De heer Teding van Berkhout houdt op dien dag ten 9 ure vergelijkend examen van onderwijzers.

Ik denk dat wij het meest nuttig en het meest onafhankelijk zullen werken door een Weekblad.

Wij zijn in de drukte van de bruidsdagen onzer dochter. Daardoor is op dit oogenblik mevrouw Zeelt bij ons, die hare hartelijke groete aan u en Mevrouw verzoekt. Mijne vrouw en ik voegen er de onzen bij, terwijl ik met hoogachting en heilbede ben

Uw liefh. Br. in Chr.

CLXXVII.

Amsterdam, 2 October 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Met uitstekend genoegen heb ik uw antwoord aan Jonkhr. de Bosch Kemper gelezen. Deze

schrijver is door u geheel uitgeschud en in zijne oppervlakkigheid en laatdunkendheid, die mij zoo dikwijls geërgerd hebben, tentoongesteld. Ofschoon ik gemakkelijk begrijpen kan dat dergelijke achteraan komende debatten over de onderwijs-quaestie u verdrietig zijn, verblijd ik mij nogtans dat de Heer u in staat gesteld heeft u ook thans weder zoo uitmuntend van de op u genomene taak te kwijten. Ik dank u zeer en voor het werk, en voor het toegezonden exemplaar. Met benieuwing zie ik de angekondigde repliek te gemoet ¹⁾. Wij zijn welvarend, en hopen dat ook uwe gezondheid en die van Mevrouw Groen voldoende mogen zijn.

Met hoogachting en heilbede steeds van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Waarschijnlijk hebben wij den 13^{en} eene bijeenkomst voor het Seminarie. Het zou mij zeer aangenaam zijn, indien er dan tevens gelegenheid was om eens met u rustig te spreken. Met den heer J. Teding van Berkhout ben ik in correspondentie over de mogelijkheid om 's avonds met u en enkele

¹⁾ Van schijn-godsdienst, schijn-vrijheid en omstandigheids-politiek was in den fellen aanval sprake geweest. Hierop terugslaande was het slot van mijn Antwoord welligt niet te fel.

«Zou die herinnering niet, meer dan voor mij, noodig geweest zijn voor de verdedigers van de wet?

Of is er niet (de bedoelingen wederom daargelaten) schijn-godsdienst, als de christelijke titel aan een deugd die met geen christelijke waarheid of positieve Godsdienst in verband is, verleend wordt?

Of is er niet schijn-vrijheid, waar vrijheid van onderwijs, van onderwijs met het geloof der anders overeenkomstig, slechts aan hen die rijk zijn of door de rijken ondersteund worden, ten deel valt?

Of is er in het overleg waardoor de wet voor het Lager onderwijs tot stand is gekomen, in de staatswijsheid die Gij verdedigt, geenerlei spoor van omstandigheids-politiek zichtbaar?»

vrienden een vertrouwelijk gesprek te hebben over hetgeen ons omtrent het bijzonder onderwijs te doen staat ¹⁾). Zoo dit mislukt, zouden wij 's avonds en anders misschien den volgenden morgen onze conferentie kunnen houden. Meer dan te voren zie ik, voor mij zelven, op tegen het denkbeeld van mij tot eenige geregelde uitgaaf te verbinden. Ik durf nog niet beslissen wat voor mij in de tegenwoordige omstandigheden beter en pligtmatiger is; deel te nemen aan hetgeen tot de omstandigheden van den dag behoort, of mij daarover, voor als nog, het stilzwijgen op te leggen. In elk geval wensch ik dat we van uwe werkzaamheid vrucht mogen zien. Een niet-onzeker geluid, als van uwe bazuin, zou in deze dagen van onzekerheid, waarin bijkans iedereen aan het bewegelijke riet gelijk is, dubbel van pas zijn. Ik zie thans wederom uit naar de repliek van Prof. Kemper; doch ik vraag: is op den duur discussie denkbaar, wanneer door de meesten en vooral door hen die, naar hun eigen beweerden, de waarheidsliefde in pacht hebben, zoo weinig waarheidszin aan den dag gelegd wordt?

Het heeft mijne vrouw en mij zeer gespeten, het bezoek uwer kinderen te hebben gemist. Ds. Hasebroek schreef mij dezer dagen, bij gelegenheid van dit huwelijk regt lief en hartelijk over u en uw gezin.

Steeds met u bekende gevoelens

Uw Vr. en Br.

's Hage, 9 October 1857.

CLXXVIII.

Amsterdam, 10 October 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Op den trouwdag van onze kinderen zijn wij met Ds. Hasebroek hoogst aangenaam zamen geweest. De Heer heeft onze wenschen verhoord. Het was onze

¹⁾ Zoodra de onderwijswet was aangenomen, scheen eene Vereeniging voor Christelijk-nationaal onderwijs aan de orde van den dag. Helaas! een driejarig moeitevol overleg zou nog voorafgaan.

begeerte dat onze dochter, gelijk zij onder gebed en lofzang geboren en opgevoed is, zóó ook het ouderlijke huis verlaten zou. Dit is geschied; aan de bruiloft werd gezongen Psalm 116 : 7 en 10. Wij achten het ongelukkig dat de vroomheid wijken zou, wanneer zich gelegenheden opdoen, die helaas! gewoonlijk aanleiding tot wereldgelijkvormigheid geven. D^r. Hasebroek heeft ons bij uitnemendheid ter zijde gestaan, zoodat er geene dan godvruchtige gesprekken gevoerd zijn. Ook de huwelijks-inzegening heeft algemeen diepen indruk gemaakt, en was ongemeen ernstig en plegtig.

Met de meeste hoogachting en met heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

CLXXIX.

Amsterdam, 24 November 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Reeds sedert lang heb ik u willen schrijven. Doch ik ben verhinderd òf door drukte òf door vermoeidheid. Ook thans na kantoortijd gevoel ik mij zeer vermoeid. Sedert ik het genoeg had u te ontmoeten, is de ongesteldheid van de zuster mijner vrouw, (bloedspuwing en longtering) zeer toegenomen, zoodat zij den 17^{en} dezer is overleden. Zij was eene godvruchtige vrouw met een gezond en helder geloof, zoodat wij haar met blijdschap mogen nazien. Hare laatste dagen, haar ontslapen en ter aarde bestellen hebben mij veel drukte veroorzaakt, en zullen mij zeker tot verschooning verstrekken dat ik u nog niet mijn hartelijken dank betuigd heb voor de vriendelijke toezending van uw Dupliek aan den heer Kemper. Ik las die met veel overeenstemming, en zal mijn gevoel omtrent uwe tegenpartij maar niet uitdrukken.....

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik dank u voor uwe letteren van 24 November. Hoe goed is het, bij uw huisselijk leed, u wederom te mogen verblijden over de onbedriegelijke hope van haar die u voor betere gewesten verliet. Zeer wensch ik dat uwe gezondheid worde gesterkt. Wat zal ik u melden van hetgeen doorgaans het onderwerp onzer briefwisseling uitmaakt! Ook ik gevoel mij dikwerf moede; voorts zeer weifelend en onzeker omtrent hetgeen kan en moet worden verrigt. Vóór eenige weken reeds heb ik te Amsterdam, op verzoek van Ds. van Toorenenbergen en Prof. de Geer, deelgenomen aan een confidentieel gesprek over het vormen van eene Commissie ter bevordering van het bijzonder onderwijs. In half-December zouden wij weder bijeenkomen; doch ik twijfel of de zaak tot stand komt. Door den toestand waarin Staat en Kerk geraakt zijn, door de theoriën die bij de meesten ook van onze invloedrijke vrienden post hebben gevat, wordt alles verlamd ¹⁾. Hoe is het met uw Maandschrift? Hebt ge van dit plan afgezien? De stichtelijke lectuur hier te lande, ook de periodieke, is al zeer weinig (om met den Minister van Justitie te spreken) met de a-

¹⁾ Door deze theoriën overmeesterd onthoudt men zich te dikwerf van een belijden met den aard en eisch van het oogenblik overeenkomstig.

«De belijdenis waartoe men wordt geroepen, staat telkens met den aard der tijden waarin men leeft, in verband. Het belijden, waarin de kracht des Christelijken geloofs zich openbaart, ligt niet altijd in het getrouwelijk opzeggen van al de Artikelen des geloofs; niet altijd in een onvoorwaardelijk onderschrijven van de Symbolische Schrift; zelfs niet in eene prediking waarin geen enkel woord aange troffen wordt dat den meest regtzinnigen keurmeester ergeren zou. Het belijden is het uitkomen voor de waarheid op het punt waar de verdediging bezwaar heeft, waar het belijden met lijden vergezeld is. Gelijk de aanval het kritieke punt wijst, zoo volgt, uit den aard der verloochening, de aard der belijdenis welke, naar de verschillende omstandigheden, in ieder tijdsgewricht den geloovigen voegt. Door ZOODANIG BELIJDEN ALLEEN is het dat de Kerk wordt behouden en dat de waarheid, in den strijd zelve telkens ontwikkeld en bevestigd, over de dwaling, in de veelsoortigheid van haar vijandige vormen, triumfeert.» Het Nederlandsche Zendinggenootschap pag. 139.

tualiteit in verband. Te midden van al het ontmoedigende mogen wij vooral niet vergeten dat er nog zeer velen in Nederland zijn, die de knie niet buigen voor de afgoden van dezen tijd; maar eenheid en samenwerking te verkrijgen, ziedaar wat, menschelijkerwijs, thans nagenoeg onmogelijk schijnt. De woordenwisseling in de Tweede Kamer omtrent het onderwijs is niet onbelangrijk geweest; thans zal men spoedig het begin van den strijd tusschen de neutrale en de quasi-christelijke opleiding zien. Misschien kan dit nog strekken om veler oogen open te doen gaan....

Uw Vr. en Br.

's Hage, 3 December 1857.

CLXXX.

Amsterdam, 14 December 1857.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u voor uwe vriendelijke letteren van 3 dezer en de toezending van de voorrede van het 2^e deel uwer Adviezen, waaruit ik gezien heb hoezeer gij, ook na uw terugtred uit de Kamer, voortdurend aan de miskenning en haat van verschillende tegenpartijen ten doel staat ¹⁾. Er komt een tijd van rust, en de Heer merkt er toch op. Het behoort nog altoos tot

¹⁾ Het tot stand komen van de wet is «loon naar werken» voor den man die, «in rumoer hulp gezocht en onregt begeerd heeft.» — Zoodanig was het historisch overzicht van de Tijd.

Schier gelijktijdig verscheen de Open Brief van den hoogle eraar De Bosch Kemper; de aanklagt ter zake van een «kunstig zamenstel van redeneringen en voorstelling van onware feiten, die de diepste verontwaardiging wettigt.»

Eenzoo de Fakkel, de Kerkelijke Courant enz. enz. — Voorts ontving ik een afscheidsgroet in het maandwerk de Gids. P. van Limburg Brouwer schreef: «Een staatsman die slechts ééne vrijheid in bescherming nam, die van het onderwijs, om ze dienstbaar te maken aan zijn eigen stelsel en zijne bijzondere willekeur, — zulk een staatsman ziet zich, als hij eindelijk besluit het tooneel te verlaten, door geen rouwtetoon begeleid.»

mijne geliefkoosde wenschen iets in het licht te zenden, waarin ik mijne overtuigingen en ondervindingen ten nutte van anderen bloot leg. Doch voortdurend hebben wij het overmatig druk, waaraan de geld-crisis en de gespannen toestand der Beurs niet weinig toe-brengen. Wij houden vol des avonds ten acht ure het kantoor te sluiten, en hebben daarom op primo November en primo December telkens één nieuwen klerk bij de vorige gevoegd. Doch dan is het mij, wegens vermoeienis, niet mogelijk de pen op te nemen om te arbeiden voor de pers. Echter zetten wij onze gesprekken op Woensdag avond geregeld voort.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

1858.

CLXXXI.

Amsterdam, 14 Januarij 1858.

Geliefde Broeder in den Heer! Het zal u zeker aangenaam zijn te vernemen dat wij gisteren, naar aanleiding van ingesloten circulaire ¹⁾, eene vergadering hebben gehad. De opkomst was vrij talrijk. Na vele en levendige gesprekken, is met eenparige stemmen tot de oprigting van eene derde Bijzondere School, onder hetzelfde Bestuur, besloten. Ik geloof dat in de tegenwoordige omstandigheden dit de beste en eenig mogelijke wijze van handelen is: uitbreiding van stap tot stap van het bestaande. Ook gisteren avond kwamen in sommige adviesen grootsche gedachten en weidsche denkbeelden voor. Doch de groote en onoverkomelijke vraag blijft: wie zal deze daar los heengeworpen plannen verwezenlijken?

Onze gezondheid is wel. Moge u en mevrouw in hetzelfde voorregt deelen! Met hartelijke groete en heilbede ben ik

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Waarde Vriend en Broeder! Sedert zoo lang vernam ik, ten minste regtstreeks, niets van u dat ik mij eindelijk om eenig bericht aanmeld. Hoe gaat het met u, uwe vrouw en kinderen, uwe

¹⁾ Over de onderwijs-kwestie.

gezondheid, uw maatschappelijken en uw verderen arbeid? Is de winterkoude u niet al te hinderlijk geweest? Zijt gij voornemens dit jaar een uitstap naar Bentheim te doen? Is er nog eenig uitzigt op bekendmaking uwer gedachten omtrent den toestand van de Kerk? Voor mij zelven acht ik, wat de polemiek van den dag in Staat en Kerk betreft, dat de tijd van zwijgen daar is; ik zie ook niet hoe ik thans in de Tweede Kamer, voor hetgeen ons ter harte gaat, iets wezenlijks zou kunnen verrigten. Onze eigen verdeeldheden, meer dan ooit in de handelingen van het vorig Ministerie en van zijne ethisch-irenische vrienden openbaar, hebben ons voor langen tijd magteloos gemaakt. Grooter verwarring dan we thans hebben, is schier ondenkbaar. Evenwel ook het goede, te midden van zooveel dat ontmoedigt, mag niet onopgemerkt blijven; daaronder tel ik ook te dezer stede de voortreffelijke Evangelieverkondiging door den nog jeugdigen Ds. Kögel, predikant der onlangs gestichte Deutsche Gemeente ¹⁾). Vóór eenigen tijd herlas ik weder, met zamenstemming en, ik mag er wel bijvoegen, met weemoed, uwe artikelen in de Vereeniging over de onkerkelijke rigting van sommige geloovigen. Die rigting heeft ook m.i. onbeschrijflijk veel nadeel gesticht. Wat dunkt u van het Seminarie en van de bijzondere scholen te Amsterdam? Onze vrienden schijnen, vooral omtrent den toestand van het eerste en de vorderingen en geschiktheid der kweekelingen, nog al te vrede; maar ik verneem ook zoo gaarne eens uw oordeel. Dit is en blijft, gij weet het, een oud zwak: een wensch waaraan gij dikwijls gehoor gaaft en waaraan ik veel te danken gehad heb. Wees met uwe vrouw hartelijk van ons gegroet. Steeds

Uw Vr. en Br.

's Hage, . . . 1858.

¹⁾ RUDOLF KÖGEL, discipel van Tholuck; van wiens invloed en ijver de Duitsch-Evangelische Gemeente ten onzent en haar kerkgebouw voortdurend getuigenis aflegt. Rijkbegaafd kanselredenaar; in de kracht van waarheid en liefde tot zielenbehoud werkzaam; en wiens zesjarig verblijf te 's Hage (1857—1863), met mij door velen, als een der uitnemendste zegeningen, herdacht wordt. Sedert geloofsgetuige te Berlijn, in hoogstgewigtig en veelzins bezwaarlijk arbeidsveld.

Amsterdam, 26 April 1858.

Geliefde Broeder in den Heer! Aangenaam werden wij gisteren verrast door uwe vriendelijke letteren. Dikwijls spreken wij van u; ook had ik het voornemen u dezer dagen te schrijven; maar mijne regterhand heeft in den afgelopen winter veel geleden, zoodat mij het schrijven nog moeilijk valt, ofschoon ik al mijn werk weder kan verrigten. Ik heb twee aanvallen van rheumatiek doorgestaan, doch niet zeer pijnlijke. Mijne gezondheid is vrij voldoende, maar ik ben nog al zenuwzwak, en daardoor spoedig vermoeid en neigende naar rust. Ik kan er dan ook niet aan denken om afzonderlijk iets in het licht te geven, maar zou zeer verlangen dat er een tijdschrift bestond, waarin ik van tijd tot tijd iets kon plaatsen.

Ook ons komt het tegenwoordige tijdsgewricht hoogst verward voor. Dikwijls bespreken wij met elkander dat er, bij zoo overvloedige werkzaamheden van godsdienstigen aard, zoo weinig is waaraan men met het gansche hart deel kan nemen. De meeste werkzaamheden zijn omgeven van iets wilds en onaangenaams, dat gebrek aan innigheid en diepte verraadt. Ik vrees dat het ook met het Seminarie eenigermate zóó gesteld is, en heb beteren indruk van de Bijzondere Scholen te dezer stede. Het eerste heeft wel iets van eene fabriek, die alle pogingen in het werk stelt om hare voortbrengselen af te zetten. Ook bevalt mij de ophef van iedere werkzaamheid, hoe gering ook, vooral in België, niets. Mij dunkt, de genade werkt meer stil, meer zedig, meer nederig.

Ook ik ben van oordeel dat door u in de Tweede Kamer geen nut zou kunnen worden gesticht in evenredigheid van de inspanning en werkzaamheden, die daar in de tegenwoordige omstandigheden niet minder dan vroeger zouden worden gevergd. Er zal welligt eene andere roepstem tot u komen. Verscheidene vrienden, uit den burgerstand, verlangen de *Nederlander* als weekblad terug; ik hoorde heden nog spreken van een plan om deswege een

gemeenschappelijk verzoek tot u te rigten. Ik behoef u niet te zeggen dat ik aan dit verzoek zou deelnemen, en gaarne bereid zou zijn mijne zwakke hulp aan te bieden.

Omtrent het uitstapje naar Bentheim zijn wij nog besluiteloos, ofschoon het anders niet in onzen aard ligt lang besluiteloos te blijven. Maar het is voor ons hoogst moeilijk van huis te gaan; — er bestaat twijfel of ik op mijn leeftijd baat zal vinden, en niet welligt zeer verzwakken zal. Thans ben ik, ja, van tijd tot tijd lijdende; maar over het geheel leiden wij een vergenoegd leven en kan ik mijn werk doen. Indien mijn door 16 jaren lijden ondermijnd gestel door een kras middel werd aangegrepen, zou de uitslag wel eens anders kunnen zijn dan wij wenschen.

Ik verzoek u de goedheid te hebben bijgaande f 10 voor het Parijsche Zendeling-genootschap te ontvangen.

Gelief met mevrouw de hartelijke groete te ontvangen van mijne vrouw en mij, en geloof mij met hoogachting en heilbede

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Zeer verblijd ik mij dat uwe gezondheid redelijk is; de zaak van Bentheim durf en kan ik niet beoordeelen; misschien zou inderdaad het middel te kras zijn; evenwel dunkt me dat dit al spoedig zou blijken en dan de kuur, eer ze belangrijk nadeel veroorzaakte, zou kunnen worden gestaakt. Dat ik u zoo terstond antwoord, is om hetgeen gij over een weekblad schrijft. Het wordt mij meer en meer duidelijk dat het hervatten van de Nederlander onder gewijzigden vorm mij thans niet zou gelukken, en dat ik de tijd en krachten die mij nog in reeds gevorderden ouderdom worden verleend, niet in de beslommeringen der periodieke drukpers behoor te verslijten ¹⁾. Mondeling zou ik, dunkt

¹⁾ De Archives (althans vóór 1617—1619) te staken, zou ik ongeoorloofd hebben geacht.

me, u hiervan ook overtuigen; thans wilde ik slechts u verzoeken, kan het zijn, mij te vrijwaren voor een aanvraag die ik, ofschoon de vriendelijke en vereerende bedoeling mij aangenaam is, van de hand zou moeten wijzen. Voorts houd ik mij zeer aanbevolen om nu en dan, al is het met weinige regels en al hebt gij niets anders mij te berigten, iets van uwe gezondheid, van uw lief en leed, van al wat u ter harte gaat, te vernemen; als zijnde, met u bekende gevoelens,

Uw Vr. en Br.

's Hage, 28 April 1858.

CLXXXIII.

Amsterdam, 29 Mei 1858.

Geliefde Broeder in den Heer! Ten einde te voldoen aan uwe vriendelijke, mij zoo aangename, uitnoodiging om onze correspondentie te onderhouden, ook wanneer er niets bijzonders te berigten valt, vat ik de pen op. Mijne vrouw en ik zijn besloten niet naar Bentheim te gaan. De aanvallen van het rheumatisme zijn tegenwoordig, misschien ook door oefening in het lijden, tamelijk dragelijk. Daarentegen vernemen wij van verschillende zijden dat iemand van mijne jaren eene vrij harde kuur aan de baden heeft door te staan, en zien wij, die zoo zeer aan eene stille levenswijze gewoon zijn, nog al op tegen eene zoo aanmerkelijke verandering in de koers van ons leven gedurende eenige weken.

Men heeft mij verhaald dat, bepaaldelijk op uw verlangen, de bijeenkomsten van Christelijke vrienden zouden worden hersteld, en dat de eerste bijeenkomst zou plaats hebben te Zeist. Gaarne zou ik bij gelegenheid eens vernemen of dit bericht waarheid bevat ¹.)

Ik heb voor mij liggen de Bode des Heils in Christus. Ik ben

¹) Ik zou in die dagen dergelijke bijeenkomst allerminst hebben verlangd.

benieuwd te vernemen van wien dat geschrift uitgaat, en hoedanig het plan der uitgave is. Het bevreemdt mij dat het eerste n°. niets dan vertaalde stukken bevat; — de prijs van *f* 1 per jaar is anders juist wat ik voor ons volk en de goede zaak verlang.

De verblijdende tijdingen uit Noord-Amerika verheugen ons zeer. Mogt de Heer zich ook over ons vaderland ontfermen! Ik heb naar onzen vriend Budde in Burlington geschreven, en zie zijne berigten verlangend te gemoet.

Onze gezondheid is voldoende. Wij hopen dat ook u en mevrouw Groen welvarende mogen zijn. Gelief beiden ons beider groeten in den Heer te ontvangen, en geloof mij steeds met hoogachting en heilbede

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Wij verblijden ons zeer dat, te midden van zoo vele beproevingen, gij weder met de uwen gespaard en ondersteund zijt. Mogten ook spoedig de koortsen bij uwe lieve vrouw ophouden. Het is mij behoefte nu en dan ook regtstreeks tijding van u te ontvangen. Hebt gij het doorgaans druk met uwe ambtsbezigheden, of kunt gij daarvan veel aan een ander overlaten die u ter zijde staat? Hebt gij uw vroeger voornemen der uitgaaf van een Maandschrift geheel laten varen? Brengt gij uwe gedachten over de gesteldheid van Land en Kerk nog wel eens voor u zelven op het papier? — Ik houd mij thans nog al veel bezig met de geschiedenis van vroegeren tijd. De opgewektheid van Heldring voor een herdruk van de Beschouwingen en van Ongeloof en Revolutie is mij zeer aangenaam. Waarschijnlijk zal ik een gedeelte der nooten in de Beschouwingen weglaten. Immers zijn er nog al onder die niet voor dezen tijd zijn; bij voorbeeld, waar ik geschriften bestrijd die thans schier in vergetelheid geraakt zijn. Wij hebben dezen zomer eenige weken buiten 's lands doorgebracht; meerendeels in Zwitserland. Deze maand wenschen wij nog

buiten te blijven. In de Tweede Kamer zijn nu bijkans uitsluitend de materiële belangen aan de orde van den dag. Ik verneem nog al veel van pogingen ter oprigting van bijzondere scholen. Jammer slechts dat er, vooral ook bij het klein getal van goede onderwijzers, zoo weinig waarborg voor de deugdelijkheid dezer inrigtingen bestaat. Is de derde school te Amsterdam reeds geopend? — Over 't algemeen zijn we, dunkt mij, sedert de crisis van 1857, in een zonderlingen toestand. In Kerk, School, Staat, velerlei en verregaande verloochening van het Evangelie, en aan den anderen kant toch ook, vooral onder de mindere standen misschien, nog menig verschijnsel dat van gehechtheid aan de zaligmakende waarheid getuigenis draagt.

Van harte, met u bekende gevoelens,

uw vr. en Br.

's Hage, . . October 1858.

CLXXXIV.

Amsterdam, 29 December 1858.

Geliefde Broeder in den Heer! Voor het einde van het jaar wensch ik u toch nog eenige letteren van mijne hand te doen toekomen. Ik hoop dat u en mevrouw Groen welvarend mogen zijn. Wij mogen ons door 's Heeren goedheid in eene voldoende mate van gezondheid verblijden. Doch nog in het laatst van October werd ik door een aanval van rheumatisme gekweld, die vijf weken aanhield. Drie van onze kinderen werden achtereenvolgens door het roodvonk, in den nazomer, aangetast, doch de Heer herstelde allen volkomen. Het bijna afgelopen jaar was voor ons rijk aan beproevingen en rijk aan zegeningen, en in het algemeen mogten wij beiden met gewilligheid en dankzegging uit de hand des Heeren ontvangen.

Ik heb voor mij liggen: „de Nood der Kerk“ van Ds. de la Saussaye, van welk geschrift ik de lezing heb volbragt. Het bevat, dunkt mij, veel schoons (dat ook door de anti-revolutionairen

even goed en herhaaldelijk gezegd is) en niet weinig bedroevends. Het is jammer dat de schrijver, volgens zijne eigene betuiging, zich aangesloten heeft aan, althans zich gemengd heeft onder rigtingen, met welke hij niet geheel in beginsel vereenigd was. Ik althans kan niet toestemmen dat wij ons in eene heilzame fusie (blz. 64) bevinden, en kan den schrijver geen dank toebrengen voor het aandeel, dat hij in het veroorzaken daarvan gehad heeft. — Hetgeen de schrijver zegt omtrent geformuleerde dogmas, die niet de uitdrukking zijn van inwendig levend geloof, is zeer goed; doch dit is reeds jaren geleden, althans even goed, door Baumgarten in zijn *Liturgie und Predigt* gezegd, en ook door de anti-revolutionairen herhaaldelijk in het licht gesteld. Ook kan ik het in den schrijver niet goedkeuren dat hij, voor niet zeer doordenkende lezers, aanleiding geeft dat de gewoonte versterkt wordt van de leer der Hervormde Kerk te beoordeelen naar het wangedrag van sommige oppervlakkige mondbelijders. Blz. 7 heeft de schrijver, dunkt mij, kennelijk de Nederlander op het oog. Ik acht dat de schrijver op dit punt zelf in eene „ontzaggelijke dwaling“ verkeert. Ik kan niet zien dat er eenig terrein bestaat, waar het Christendom door Christenen stelselmatig mag worden uitgesloten. De schrijver schijnt van het standpunt van de Nederlander nimmer ernstig notitie te hebben genomen, en het is te vreezen dat zijne beschouwingen aan godsdienst en kerk groot nadeel zullen toebrengen; — maar de Heer regeert.

Ook dit jaar zal spoedig ten einde zijn. Zoo smelt met de jaren ons leven weg. Maar de Heer blijft in eeuwigheid, en Hij is het rustpunt van onze harten. Moge de jaarsverwisseling voor u en de uwen aangenaam en gezegend zijn, en ons aller harten opheffen tot Hem, die de Vader der eeuwigheid en de Oorsprong en Beheerscher van den tijd is.

Mijne vrouw verzoekt hare groete in den Heer ook aan mevrouw Groen, terwijl ik met hoogachting en heilbede ben

uw liefh. Br. in Chr.

1859.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Broeder! Uwe hartelijke letteren ¹⁾ waren mij eene aangename verrassing. Ik verheug mij altijd, wanneer ik uw schrift zie; dubbel als het, vergelijkenderwijs althans, zulke gunstige berigten bevat. Ook wij hebben, bij leed en smartelijk verlies, wederom in dit jaar overvloedige reden van dankbaarheid gehad. Ontvang ook onze beste wenschen bij de intrede van den nieuwen jaarkring, voor u en uwe geliefde betrekkingen.

Uw oordeel over het geschrift van Dr. Chantepie de la Saussaye, is uit mijn hart geschreven. Voeg er bij, wat de miskennenning van de anti-revolutionaire partij op pagina zeven betreft, dat hij niet eens de honderdwerf herhaalde en steeds op den voorgrond gestelde onderscheiding van revolutiën en de Revolutie, ik zou bijkans zeggen de hoofdgedachte onzer geheele beschouwing, gevat heeft. Of ik later, zoo mij leven en krachten gespaard worden, nog eens tegen deze verkeerde voorstellingen zal opkomen, durf ik niet bepalen, maar het komt mij minder gepast voor dat ik thans weder in het strijdperk gerake.

Welligt moet het geschrift gedeeltelijk worden verklaard uit den wensch om zich zelven diets te maken dat hij in de crisis van 1856 en 1857 geen nadeel gesticht heeft.

¹⁾ Van 29 December

Ik verneem wel eens van pogingen of begeerten althans om de bijeenkomsten der Christelijke vrienden weder zamen te roepen. Zoudt gij daarvan, in de tegenwoordige verdeeldheid, eenig heil te gemoet zien?...

Van harte

uw vr en br..

CLXXXV.

Amsterdam, 15 Januarij 1859.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor de vriendelijke toezending van uwe Beschouwingen enz., waarvan de vernieuwde uitgave mij ongemeen genoeg doet. Ik herinner mij levendig hoezeer de eerste verschijning van dit werk mij getroffen heeft, en welke heilzame en groote omkeering in mijne denkbeelden het heeft veroorzaakt. De Heer gebiede ook over dezen uwen arbeid verder zijnen zegen, en doe het werk thans in ruimer kring nuttig zijn.

Omtrent uwe vraag wegens het wenschelijke eener vernieuwde zamenroeping van Christelijke vrienden, kon ik het niet spoedig met mij zelven eens worden. Thans geloof ik te moeten antwoorden dat ik in eene vernieuwing van die zamenkomsten geen heil zie. Eenmaal door verkwijning opgehouden hebbende, kunnen zij niet met vrucht hersteld worden zonder eene nieuwe opwekking, en die ontbreekt. Het tegendeel zelfs van eene nieuwe opwekking heeft er plaats gehad. Zullen de heeren van der Brugghen en Heldring aan die zamenkomsten deel nemen? De eerste welligt niet; maar de laatste dan? Ik mag niet ontveinzen dat Ds. Heldring in den laatsten tijd doorgaans mijne verontwaardiging in hooge mate heeft opgewekt door zijne sofismen en valsche redeneeringen over het Christelijk schoolwezen in de Christelijke Stemmen, en de luchtigheid waarmede hij, bij afwisseling, zich onder de meest uit-

eenlopende rigtingen plaatst. Op dit oogenblik is de heer Heldring uitnemend kerkelijk en regtzinnig! Nu is het waar dat de heer Heldring niet noodzakelijk den toon aan de zamenkomsten behoeft te geven; maar het is ook waar dat zijne tegenwoordigheid besluiteloosheid en nevelachtigheid zal veroorzaken. Hierbij komt dat velen, die Ds. Heldring niet onvoorwaardelijk zullen toevallen, zelve niet helder in hunne overtuigingen zijn. Ik' heb nog onlangs, in het openbaar, van eene hoog geachte zijde, naar aanleiding van het geschrift van de la Saussaye, opmerkingen hooren maken omtrent het juridische en het medische standpunt, waarbij de Nederlander, zonder dien te noemen, op onbillijke en onregtvaardige wijze werd in het ongelijk gesteld. De verwarring is althans nu niet minder dan toen tot het opheffen van de zamenkomsten van Christelijke vrienden besloten werd. Ik ben daarom van oordeel dat de gisting thans eerst moet uitwerken, en dat iedere poging om een naauweren band daar te stellen mislukken zal. Een klein tijdschrift, in de handen van twee of drie personen, is naar mijn inzien, het eenige wenschelijke van dien aard. De heeren Teding van Berkhout (regter), de Neufville, van Loon en van Eik zijn in stilte werkzaam eene vernieuwde zamenkomst van Christelijke vrienden voor te bereiden.

Met hartelijke groete en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Chr.

CLXXXVI.

Amsterdam, 25 Februarij 1859.

Geliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u te doen toekomen eene traite op de heeren Jan Kalf & Co. in 's Hage, ad f 70.50, door eenige jonge lieden verzameld ten behoeve van de afschaffing der slavernij.

Ik hoop dat u en mevrouw welvarend mogen zijn. Wij mogen ons in een redelijken welstand verheugen.

De gespannen toestand van Europa is voor den handel en de nijverheid, ook hier, zeer nadeelig. Ik acht dat, met zooveel luidruchtigheid, Oostenrijk niet ernstig bedreigd wordt ¹⁾, ofschoon de opspraak waarin het gebragt is, later, zonder eigenlijken oorlog, zeer verderfelijk kan worden.

In kerkelijke zaken is het hier zeer stil. Aan kunstmiddelen tot opwekking is geen gebrek; doch de geloovigen zijn vermoeid, en ik geloof ook dat het goed is dat de harten zich eerst in den Heer versterken, alvorens men tot nieuwe werkzaamheden naar buiten besluit.

Gelief de verzekering mijner hoogachting aan te nemen, en geloof mij steeds van harte

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Broeder! Wij verheugen ons in de goede berigten omtrent u en de uwen. Hier hebben wij, in de laatste maanden, treurige verliezen gehad; een germain-nicht, mevrouw Schutter ²⁾, wier eenige zoon, een paar jaar geleden, haar door de teering ontviel; nu dezer dagen de hoofdonderwijzeres op de naaischool mijner vrouw, die aldaar 13 jaren haar regterhand geweest was ³⁾, en eene zeer lieve vriendin, mejufvrouw Kappeyne van de Coppello, waaraan wij, om haar zelve en om de nagedachtenis van haar ouders, zeer gehecht waren. Zoo worden wij telkens aan de onzekerheid van het eigen leven herinnerd. Onder lief en leed hebben wij steeds groote reden van dank.

¹⁾ De roekeloosheid van Napoleon, sedert het begin van 1859, was voor een man als Wormser ondenkbaar.

²⁾ Weduwe van den kapitein Schutter, gesneuveld in de Citadel van Antwerpen. Zie Brieven van Da Costa. III, p. 182.

³⁾ Mevrouw Uytenbogaert.

Met u vlei ik mij nog dat er tusschen de groote Mogendheden een middel van appaisement zal gevonden worden. In Frankrijk is, voor als nog, de behoefte aan orde, hoedanig ook, zoo groot dat Napoleon III misschien nog geen afleiding om zich staande te houden behoeft ¹⁾.

In kerkelijke zaken heb ik van al wat naar kunstmatige en fictive opwekking zweemt, een afkeer. Wij zien thans wel in vollen nadruk gebeuren wat door u, in 1850, omtrent de gevolgen van de onkerkelijke rigting der geloovigen voorspeld is.

Aangenaam was het mij ook J. A. Wormser Jr. te zien onder de jongelieden wier brief en gave ik door uwe tusschenkomst ontving. Wees zoo goed ook het nevensgaand antwoord te bezorgen.

Van harte

uw Vr. en Br.

's Hage, 27 Februarij 1859.

CLXXXVII.

Amsterdam, 9 Junij 1859.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik verzoek u bijgaand muntbillet van f 10,— te willen ontvangen ten behoeve van het Parijsche Zendelinggenootschap. Hoe treurig is de loop van de omstandigheden van het Nederlandsche Zendelinggenootschap! Het was sedert lang te voorzien, en toch doet het mij grootelijks leed. Ik acht dat voor een dergelijk doel een groot ligchaam met aanmerkelijk finantieele kracht wordt vereischt, en heb geene groote verwachtingen van de vereenigingen die in de laatste maanden zijn in het leven geroepen.

Meermalen heb ik aan u gedacht met het voornemen om te schrijven, doch veeltijds heeft mij mijne gewone kwaal, die mij

¹⁾ Zoodanige afleiding althans niet. Het breken met Oostenrijk werd veeleer het begin van een aldus schier onvermijdelijken val.

in dit jaar dikwijls bezoekt, daarin verhinderd. Ook thans ben ik niet vrij, en kan alleen met de vigilante, en dan nog hoogst moeilijk, het huis verlaten. Overigens schenkt de Heer ons vele zegeningen en mogen wij onzen weg met blijdschap bewandelen. Onlangs vierden wij ons zilveren huwelijks-feest, en op den zelfden dag werden wij voor het eerst grootouders. Ds. Hasebroek was dien dag onze gast, en verraste ons met een allerliefst gedicht, op beide omstandigheden toepasselijk.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. W O R M S E R.

Geliefde Vriend! Met u betreur ik dat men, door al die veeljarige menagementen, waar cordate strijdvoering te pas kwam, eindelijk zich in de onmogelijkheid om het Rotterdamsche Zendingengenootschap te hervormen, gebragt heeft. Ook ik durf, bij de tegenwoordige verdeeldheid en ontmoediging, van de Genootschappen die zich thans gevormd hebben nog niet veel werking te gemoet zien.

Ontvang onzen hartelijken zegenwensch met uw huisselijk feest, op een merkwaardige en aandoenlijke wijs door de geboorte van uw kleinkind verdubbeld. Zoo gaarne had ik van uwe gezondheid gunstiger berigten gehad. Mijne lieve vrouw heeft dit voorjaar, gelijk ook vroeger, nog al aan asthmatische aandoening geleden. Zoo de toestand van haar moeder, die ons veel zorg geeft, het veroorlooft, zijn wij voornemens, op nog al dringenden raad van onzen docter, eenige weken naar Ems te gaan.

Weest beide van ons beide op het hartelijkst gegroet, en geloof mij steeds, met de bekende gevoelens,

uw Vr. en Br.

's Hage, 10 Junij 1859.

CLXXXVIII.

Amsterdam, 29 Augustus 1859.

Geliefde Broeder en Zuster in den Heer! Zoo is dan uwe geliefde moeder in de ruste ingegaan ¹⁾! Mijne vrouw en ik deelen van harte in het verlies, dat door u daardoor is geleden; maar ook in uwe heilige blijdschap bij het nastaren van de eerbiedwaardige overledene, — eene Moeder in Israel, — die haar heil in de zoenverdiensten van Jezus gezocht en gevonden heeft. Ons is het, bij het overlijden van godvruchtige betrekkingen en vrienden, meermalen gebeurd dat de smart van de scheiding en van het gemis verzacht en als weggenomen werd door de levendige overweging van het heil dat den afgestorvene ten deel werd, en door de verlevendiging van de waarheden des Evangelies, die daardoor in ons gemoed plaats vond. Het verheugt ons uit uwe letteren te zien dat dit ook bij u het geval is. De Heere vertrooste verder uwe harten, en vervulde het gemis eener geliefde moeder met zijne Vaderlijke algenoegzaamheid in Christus.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn

uw dw. Dr. en Br. in Chr.

CLXXXIX.

Amsterdam, 2 December 1859.

Geliefde Broeder in den Heer!.... De ongesteldheid van den heer Da Costa zal u zeker getroffen hebben. Mijn doctor, die over hem practiseert, zeide mij dezer dagen dat er aanmerkelijke beterschap bij hem was, en scheen de gedachte aan sterven voor als nog geheel ter zijde te stellen. Echter gaf hij te kennen dat

¹⁾ Mevrouw van der Hoop. Brieven van Da Costa III. p. 233.

de heer Da Costa over het geheel in een slechten gezondheids-toestand verkeert.

Met het beroep door den Amsterdamschen kerkeraad op Ds. Ten Kate uitgebragt, zijn wij zeer gelukkig. Bij veel treurigs, moeten wij dankbaar erkennen dat de kerkelijke toestand te Amsterdam langzamerhand beter wordt. Niet alleen vermenigvuldigen de gelegenheden om het Woord des Heeren zuiver te hooren verkondigen, maar sommige leeraars, wier gezindheid twijfelachtig is, schijnen eenigzins de matheid en het onvoldoende van het liberalisme te gevoelen, en tot meer ernstige en degelijke gevoelens over te hellen....

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Broeder! Regt aangenaam was het mij uw schrift weder te zien en te vernemen dat gij welvarend zijt. Mogt spoedig ook uwe vrouw van koorts worden bevrijd. Wij zijn vrij wel. Mijne vrouw beter dan ik (na de vier reizen naar Groningen in dit jaar en de daaraan verbonden aandoeningen) had durven verwachten. Het stille buitenleven dit najaar en ook, naar ik acht, het verblijf te Ems hebben haar goed gedaan. Hier is altijd, inzonderheid voor haar, velerlei aanloop en drukte. Over onzen zoo hooggeschaten en geliefden Da Costa zijn we zeer ongerust. Capadose, wel is waar, die hem in het begin der week bezocht, meende dat er geenerlei bedenkelijke verschijnselen waren; maar de brieven van Rebecca zijn lang zoo geruststellend niet, en ook uit uwe letteren bemerk ik, wat de heer Koenen mij insgelijks schreef, dat de geneesheeren zijn toestand in 't algemeen als zeer zorgelijk beschouwen. Wij zouden zóó gaarne dien onvermoeiden getnige en strijder voor de Evangelie-waarheid nog, voor velen tot een zegen, gespaard zien; dat hij zelf wel eens naar rust smacht, naar de rust, die blijft voor het volk Gods, zou, na een zoo werkzaam moeitevol leven, niet te verwonderen zijn.

Uwe meer gunstige berigten omtrent sommige der Amsterdam-
sche leeraars zijn te meer een reden van dank, nu het meest ra-
dicale ongelooft een zoo hoogen toon voert, en, te Leiden althans,
op de Academische jeugd zooveel invloed verkrijgt. Opzoomer,
Busken Huet en Pierson slepen menig jeugdig gemoed, door hunne
met veel talent en warmte geschreven opstellen, meê.

Wij hebben hier veel aan de uitnemende Evangelieverkondiging
van D^s. Kögel. Onze vriend van Rhijn te Wassenaar is, in die
vroeger ten eenemaal verwaarloosde gemeente, met ijver en zegen,
werkzaam.

Ik neem deze gelegenheid waar om u raad te vragen omtrent
nevensgaanden belangrijken brief. Zouden u misschien personen
bekend zijn, voor dergelijke taak berekend en gezind? Ik vrees
dat het bezwaarlijk zijn zal aan den wensch onzer Kaapsche vrienden
te voldoen, en toch zou ik hun, die zooveel Christelijken ijver en
zooveel gehechtheid aan Nederland betoonen, zoo gaarne in een
zoo loffelijk voornemen van dienst zijn.... ¹⁾

uw vr. en br.

¹⁾ De dagteekening ontbreekt.

CXC.

Amsterdam, 9 December 1859.

Geliefde Broeder in den Heer! Het doet mij leed dat ik
de ingesloten aanvraag van de Kaapsche Broeders niet gunstig kan
beantwoorden. Menschen gelijk die vrienden, en te regt, verlangen,
zijn niet gemakkelijk te vinden. De eenige, dien ik als zoodanig
ken, is de heer Feringa, hoofdonderwijzer aan onze Haveloozen-
school ²⁾. Degenen welke zich voor zoodanige betrekkingen bereid

²⁾ Maar dien wij, evenmin als Looman, aan de Kaap mogten afstaan,

verklaren, zijn doorgaans menschen die het uit broodsgebrek doen, zwak van karakter, bekrompen van inzigten en beginselen, en door dit een en ander inderdaad onbruikbaar. Ik geloof dat daardoor van de meeste zendingspogingen, die in de laatste jaren van ons uitgingen, zoo weinig verblijdende resultaten gezien zijn.

Ik ben niet zeker of ik reeds vroeger tot u de vraag gerigt heb of u bekend zijt met: Schetsen uit het dagboek eens leeraars door SPENCER ¹⁾, uitgekomen bij de Hoogh. Het is een van de uitnemendste geschriften die ik ooit las, en waarop ik gaarne de aandacht van mijne vrienden vestig....

¹⁾ Gesprekken met bekommerden aangaande den weg der zaligheid, waarvan reeds in 1865 de vierde druk het licht zag. — Aan elk zijner kinderen schonk Wormser een exemplaar.

1860.

CXCI.

Amsterdam, 12 Mei 1860.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor de vriendelijke toezending van het tweede deel van uwe Verspreide Geschriften. De ontvangst daarvan was mij te aangenaam, omdat ik daardoor ben in het bezit gekomen van eenige stukken, die mij òf onbekend waren, òf door mij werden gemist.

Sedert ik door u met uw laatste bezoek werd vereerd, zijn wij allen getroffen door het verlies van onzen vriend en broeder Da Costa. Ik heb levendig gevoeld hoezeer ook u het verlies van dezen ouden strijdgenoot zal hebben getroffen. Weinige dagen vóór zijn afsterven had ik nog een aangenaam en verblijdend gesprek met hem. Laatstleden Dingsdag bezocht ik zijne familie. Ik vond zijne betrekkingen in blijmoedig-treurenden toestand, in zijne studeerkamer, bijeen. Wij herdachten zijne vaak zoo moeilijke loopbaan, en de rust, waarin hij thans door het geloof in onzen Heer is ingegaan. Jezus discipelen sterven niet; zij leven allen Gode ¹⁾).

Gisteren en eergisteren had ik conferentiën met D^s. Schwartz. Hij had mij tot een gesprek doen uitnoodigen. Hij wenscht mijne gedachten te kennen over de mogelijkheid om het Seminarie te doen voortbestaan, nu de heer Da Costa overleden is; hij meent dat het Seminarie bestond door het geloof van Da Costa,

¹⁾ Brieven van Da Costa. III. p. 282.

Ik was steeds ongeveer van dezelfde gedachten en ben van gevoelen dat het Seminarie den heer Da Costa zal volgen in het graf ¹⁾.....

Uw liefh. Br. in Chr.

CXCII.

Amsterdam, 6 Julij 1860.

Geliefde Broeder in den Heer! Aangenaam werd ik op nieuw verrast door de vriendelijke toezending van uw: *Le Parti Anti-révolutionnaire*, waarvoor ik u mijn hartelijken dank betuig. Ik verblijd mij zeer dat de Heer u voortdurend opgewektheid en bekwaamheid schenkt om ten nutte van zijne gemeente werkzaam te zijn, en stel mij voor dadelijk met de lezing een aanvang te maken.

Ik verzoek u bijgaand muntbillet van *f* 10 ten behoeve van het Parijsche Zendelinggenootschap aan te wenden.

Ik weet waarlijk niet wat te adviseeren aan de vrienden, die zich voorstellen eene Maatschappij ter bevordering van Christelijk schoolonderwijs over het geheele land op te rigten. Mijne zucht voor het oprigten van Maatschappijen is vrij wat bekoeld. Ik geloof dat wij daarvan vroeger te weinig, thans te veel hebben. Daarbij komt dat de tegenwoordige Vereeniging van Christelijke vrienden de bepaling heeft aangenomen den Staat en de Kerk, als onderwerpen van bespreking, uit te sluiten. Ik heb nooit kunnen begripen wat dit voorbedachtelijk ignoreeren van kranke toestanden beteekent, en heb daarvan een voortdurend kwijnen van die bijeenkomsten voorspeld ²⁾. Maar nu begrijp ik ook niet hoe Christenen,

¹⁾ Veel, zeer veel, is hem daarin niet gevolgd. Ook hetgeen men nauwelijks verwachten kon te zullen bebouden. Onberekenbaar nuttig is reeds en zal kunnen zijn de opteekening zijner Bijbellezingen door J. F. SCHIMSHEIMER; dezer dagen besloten met een voortreffelijke Narede, die, omtrent zijn persoon en gaven, een aantal merkwaardige bijzonderheden bevat.

²⁾ Wormser bedoelt dezelfde politicophobie die, in 1861 overwonnen, in 1869 heeft getriumfeerd.

die het oog sluiten voor den kranken toestand van Kerk en Staat, het algemeen Christelijk Schoolonderwijs met vrucht zullen behartigen. De onderwijs-wet van den heer van der Brugghen heeft voor onze pogingen eene algemeene verwarring veroorzaakt. Eenige weinige ernstige Christenen kunnen onmogelijk een Bijzonder onderwijs daarstellen, dat het vooruitzicht zou hebben eenmaal voor het geheele land tamelijk voldoende te zullen worden. Om voor het geheele land nuttig te zijn, zouden, dunkt mij, de pogingen der Christenen altoos moeten terugkomen op het Openbaar onderwijs; maar dan wordt men volop bezig en met de Kerk en met den Staat; iets wat de Christelijke vrienden niet willen. Ik zie geen heil in de oprigting eener Maatschappij voor Bijzonder onderwijs over het geheele land. Zulk eene Maatschappij wordt waarschijnlijk spoedig eene doode, machinale zaak. De behartiging van het Bijzonder onderwijs moet eene plaatselijke zaak zijn en uit levendige behoefte ontstaan. Wil men voor het geheele land werkzaam zijn, dan moet er, dunkt mij, noodwendig terug gekomen worden op het openbaar onderwijs. Daarvoor bestaat voor het tegenwoordige weinig vooruitzicht, en zelfs minder dan vroeger. Daarvoor is noodig kerkelijke en nationale verlevendiging en bekeering tot God. Ik geloof dat, met het oog daarop, vooral geene Maatschappij moet worden gevormd; en dat er slechts, als voorbereiding en onder inroeping van Gods tusschenkomst, van tijd tot tijd, individuele getuigenissen moeten worden gegeven. De onbegrensde oprigting van Maatschappijen en Vereenigingen maakt mij bevreesd. Ik vrees dat de zucht daarvoor groote schade zal toebrengen aan het individuele geestelijke leven; dat wij zullen vervallen tot eene grootendeels uitwendige vertooning van geestelijke kracht; en dat de opwekking meer kunstmatig zal zijn dan wel de geleidelijke openbaring naar buiten van de kracht des Heiligen Geestes, die in de harten aanwezig is. Bij ons hebben wij vele treurige bewijzen gezien dat de persoonlijke en huiselijke godsvrucht verloren gaat, naarmate meer wordt deelgenomen aan de menigvuldige.. vergaderingen van godvruchtige inrigtingen.

De Heere schenkt ons gezondheid.... Zijne genade zij met u en uw huis.

Met hoogachting ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik ben met de Amsterdamsche vrienden in correspondentie geraakt over hunne voornemens omtrent eene Maatschappij voor het bijzonder onderwijs. Vrijdag den 21^{en} zouden wij bij den heer de Neufville daarover eene conferentie hebben. Zult gij daar ook zijn? Gij, die, ook voor deze zaak, zoo vele jaren in de bres hebt gestaan! Met u heb ik vele bezwaren. Ik kan de juistheid niet ontkennen der meeste bedenkingen ook nu aan die vrienden door u medegedeeld. En toch, vraag ik mij telkens: zou er niets in deze te doen zijn? Niets om de aandacht wederom meer te vestigen op het gewigtig onderwerp, om in de pogingen ter ondersteuning meer eenheid en samenhang te brengen, om alzoo meer bijdragen te verkrijgen door meerderen waarborg eener doeltreffende ondersteuning? Zou er, wanneer de zaak op kleine schaal, zonder veel reglementairen toestel, door weinigen practisch aangevat wierd, hierin niet de kiem kunnen liggen van eene Vereeniging op kerkelijken grondslag? Zouden wij, na zooveel leerrijk leed, thans geene samenwerking van de christelijk-historische en de ethisch-irenische rigting, geen gemeen overleg met geloovige predikanten mogen te gemoet zien? Welligt de grootste moeilijkheid is het vinden van enkelen, die bekwaamheid, tijd, en tegenheid hebben om zich aan eene dergelijke taak te wijden, om van die taak hun taak te maken, en ze niet te beschouwen als bijzaak en liefhebberij. Velen zullen, even als ik, gaarne geldelijke bijdragen en raad geven, zoo die gevraagd wordt; maar wie zal het werk doen? — Doch, hoe dit zij, het zamenspreken kwam mij wenschelijker voor dan het breedvoerig corresponderen.

De teregtwijzing van den Amsterdamschen Gemeenteraad door den

Schoolopziener is een belangrijk verschijnsel in de geschiedenis der toepassing van de wet.

Lees eens het artikel van K. (van Otterloo) in de Boekzaal van Augustus over den Open Brief van Mr. van der Bruggen. Hij concludeert tot de wenschelijkheid van Gemeente-scholen, en (als middel om er toe te geraken) tot de oprigting van eene Maatschappij.

In de hoop van gunstige berigten omtrent u en de uwen te ontvangen, blijf ik met de oude Christelijke vriendschap

Uw Br. in onzen Heer.

's Hage, 12 September 1860.

CXCIII.

Amsterdam, 14 September 1860.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben in het bezit van uwe aangename letteren van 12 dezer. Aan de bijeenkomst van 21 dezer zal ik geen deel kunnen nemen, omdat ik niet ben uitgenoodigd ¹⁾, en ook, zoo de conferentie op den ochtend bepaald is, omdat ik de dienst bij de Regtbank heb. Mogt uw reisplan zoo zijn ingerigt dat de mogelijkheid bestaat dat ik vóór de zamenkomst u ontmoeten kan, zal ik gaarne van die gelegenheid gebruik maken, en bij u mijne opwachting komen maken.

In uwen brief schemert door dat de vrienden aan u mijne opmerkingen hebben medegedeeld, zoodat mijne overtuiging aan u bekend is. Ik zie in het voorstel van mijn geachten vriend Feringa, behalve zijn warm hart voor de zaak, ook zijn nog al warme zucht voor Maatschappijen doorblinken. In mijn oog zijn Maatschappijen een, somtijds noodzakelijk, kwaad; — niet zelden eene schijn-werkzaamheid, die den dood verspreidt. Ik ben met u

¹⁾ Deelgenoot van dergelijke bijeenkomsten was Wormser bij iedereen (behalve in eigen schatting) jure suo.

van oordeel dat de school moet staan op kerkelijk gebied, en ben daarom met den schrijver in de Boekzaal, wiens opstel ik nog niet gelezen heb, van gedachte dat de school, die wij bedoelen, moet zijn Kerkgemeente-school. Maar hiervan zal dan ook, in het algemeen en op den duur, dit het gevolg zijn, dat op de christelijkheid, op de regtzinnigheid van die school, hier en daar veel zal af te dingen zijn. Die school zou de kerk-gemeente volgen in haren meerderen of minderen geestelijken bloei. Zij zou zijn wat de diaconie-school is voor de armen der gemeente. Nu zou ik meenen dat er niet getracht moet worden, door middel van eene Maatschappij, voor particuliere rekening, hier en daar eene school op te rigten van eene vrome kleur, hetgeen doorgaans op ziekelijkheid uitloopt; — maar dat men zou moeten trachten, stil en bedaard, welgezinde kerkelijke-gemeenten in staat te stellen, op blijvende wijze, uitgaande van de gemeente, eene school te stichten voor die gemeente, maar waarop ook de kinderen van andere Protestanten worden toegelaten. Die school zou dan behooren aan die gemeente, en haar volgen, hetzij ten goede, of ten kwade. Zij zou deelen in den afwisselenden toestand van insluimering of opwekking, waaraan de gemeente zelve onderworpen is. Daardoor zouden wij, dunkt mij, eene poging doen om eindelijk eens bevrijd te worden van het vele kunstmatige en illusoir-vrome op geestelijk en kerkelijk gebied, dat op den duur voor de Kerk en voor het individueel geestelijk leven zoo schadelijk is. Bovendien, het is niet mogelijk alles voor particuliere rekening van bijzondere personen gaande te houden, als: scholen, academiën, evangelisatiën enz. Mijne slotsom dus is deze: Niet handelen met Commissiën en onderwijzers, maar met Kerkeraden ¹⁾, één te gelijk; niet

¹⁾ Ruim tien jaren later herhaald in het voortreffelijk geschrift van Mr. A. J. van Beeck Calkoen: «Heeft de Christelijke kerk de roeping om zich aan het onderwijs gelegen te laten liggen?»

Denk aan de verklaring der Predikanten-Vereeniging van 1871. «Alleen door de oprigting van kerkelijke gemeente-scholen beantwoorden de Opzieners aan hunne heilige roeping.» — Ook gelieve men in het oog te houden (wat men

over eene jaarlijksche ondersteuning, maar over de oprigting van eene geheele school, met blijvend schoolfonds. Het is beter weinig en goed dan veel en kwijnend. Welligt zouden vermogende gemeenten uit eigene middelen verrigten wat zij ondersteunde gemeenten bereids hadden zien tot stand brengen. Zoo wordt de bevordering van Christelijk schoolonderwijs ook een onderwerp van prediking en opwekking door den leeraar.

Met mijn gezin mag ik mij steeds in voldoende gezondheid verheugen. Ik hoop dat u en mevrouw Groen mede welvarend mogen zijn. Mevrouw Zeelt heeft onlangs hare groete aan u verzocht...

De zegen des Heeren ruste op u en uw huis!

Steeds van harte, als altoos,

Uw liefh. Br. in Christus.

CXCIV.

Amsterdam, 30 November 1860.

Geliefde Broeder in den Heer! Het wordt morgen zes weken dat ik door een vernieuwden aanval van reumatiek werd aangetast. De Heere heeft mij weder opgerigt, en ik ben langzaam herstellende. Vooral mijne regterhand heeft veel geleden, zoodat het schrijven mij nog moeilijk valt.

Het onderwerp van onze laatste correspondentie was de oprigting van de Maatschappij ter bevordering van Christelijk Schoolonderwijs. Ik heb sedert door Ds. Hasebroek vernomen dat die Maatschappij is tot stand gekomen, en dat door u de betrekking van President is aanvaard. Dit laatste geeft mij de verzekering dat de Maat-

zoo dikwerf uit het oog verliest) dat de Vereeniging van Christelijk nationaal Schoolonderwijs (voor zoover de geringheid van haar financieel vermogen het toelaat) te hulp komt, doch enkel waar de kerkeraad door de kinderen der gemeente onverzorgd te laten, haar eigen roeping, haar raison d'être vergeet.

schappij niet zal worden dienstbaar gemaakt aan de oprigting van scholen, die tegenover de Hervormde Kerk zouden zijn geplaatst, en dus zouden strekken tot voeding van de reeds zoo zeer heerschende onkerkelijke rigting. Naar mijne gedachten moet, in de tegenwoordige omstandigheden van Land en Kerk, de Bijzondere school met de Openbaring staan tegenover de openbare school zonder de Openbaring; — en in geen geval tegenover de Hervormde Kerk met de Openbaring, al wordt van de laatste op sommige plaatsen ook niet het regte gebruik gemaakt.

Mij dunkt, indien dit standpunt wordt ingenomen en vastgehouden, kan er tegenover het Openbaar onderwijs veel worden gedaan, en bestaat het vooruitzicht een aanmerkelijk deel van de natie voor het Bijzonder Onderwijs te winnen.

Doch mijne hand gebiedt mij te eindigen, terwijl ik met hoogachting en heilbede ben

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Wat deed het ons leed te vernemen dat gij weder een zoo hevigen en langdurigen aanval van reumatiek gehad hebt! Die oude vijand heeft u al heel wat leed berokkend. Gelukkig dat gij zoo goed weet dat Hij die hem loslaat of be-teugelt, uw Vader is, door wien ook alle dingen u ten beste zullen worden gekeerd.

Ik was toch voornemens u heden te schrijven en wel ter confidentieele mededeeling van de stukken in zake der nieuwe Vereeniging voor het bijzonder onderwijs. Het zijn twee conclusiën, de eene voor hen, die gerekend worden den stoot te moeten geven, de andere ter meer algemeene verspreiding; beide gelijk ik ze in proef aan de overweging mijner medeteekenaars onderwerp. Gij zult er, naar ik mij vlei, uit zien dat ze geheel in kerkelijken zin gesteld zijn. Ik ben en blijf met u van ge-

voelen dat door de onkerkelijke rigting der geloovigen hier te lande onberekenbaar nadeel gesticht is. En wij voegen er bij: ook door de pseudo-kerkelijke rigting van geloovige predikanten, die tegen het kerkverwoestend ongeloof geene zoodanige polemieken willen die op zuivering der Kerk of vrije Kerk uitloopt, en die de Gemeenteleden, wanneer zij, ook met velerlei opoffering, in kerkelijken zin werkzaam wenschen te zijn, alleen laten staan. Gij hebt, zoo als ik, veel achting en liefde voor Hasebroek en hebt daarbij grooten invloed op hem. Ik kan mij begrijpen dat hij in den beginne zich aan deze zaak heeft onttrokken; maar, nu zij juist als bij uitnemendheid kerkelijk gekarakteriseerd wordt, nu zou het mij, ik erken het, meer dan bevreemden, indien het zelfs bij hem aan krachtige ondersteuning ontbrak ¹⁾. Van den meerderen of minderen ijver der geloovige predikanten hangt het m. i. menschelijkerwijs af of de gelegde kiem zal worden ontwikkeld of gesmoord. Doch wat behoef ik hier te herhalen wat omtrent hun verantwoordelijkheid door u zoo dikwerf in de *Nederlander* uiteengezet werd! Reeds te veel misschien. Ik mag u niet vermoeijen. Kunt ge mij, over drie of vier dagen, al is het slechts met een paar regels, berigten dat gij de hoofdstrekking der stukken goedkeurt, dan zult gij mij zeer verblijden. Mogt de Heer u spoedig weder geheel oprigten! Wees met uwe vrouw hartelijk van ons gegroet en geloof mij met de u bekende gevoelens

uw Vr. en Br.

's Hage, 1 December 1860.

CXCIV.

Amsterdam, 4 December 1860.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor de vertrouwelijke mededeeling van de hierbij teruggaande stukken. Ik vind ze hoogstbelangrijk, en kan mij met strek-

¹⁾ In dit vertrouwen ben ik niet teleurgesteld.

king en inhoud volkomen vereenigen ¹⁾. Dit sluit immers niet uit het mededeelen, (gelijk van ouds) van eene opmerking, die mij op het hart ligt en die ik ook in de circulaires heb aangeteekend? Ik geloof met u dat de Maatschappij op een bepaald geloovig standpunt moet staan; — maar ik wensch tevens dat ook de meest liberale predikanten, kerkeraden, gemeenteleden, den schok mogen gevoelen en op hunne wijze bijzondere gemeente-scholen mogen oprigten. Daarom zou ik in bedenking geven uit de stukken alles te verwijderen wat hen van onze zijde zou kunnen ergeren. Ook zal aan de geloovige predikanten, dunkt mij, de medewerking gemakkelijker vallen, wanneer zij hunne collegas niet voor ongeloovigen behoeven uit te maken.

Wat ik bedoel, is reeds door Ds. Beets, in *Fantasie en werkelijkheid*, blz. 47 uitgedrukt: „De Protestantsche school verlang ik, dat is, voor de Protestantsche jeugd, eene school naar het hart van Protestantsche ouders, met een Protestant-schen onderwijzer aan het hoofd, niet rechtzinniger, niet vrijzinniger dan zijne overtuiging hem maakt.” Dit zou ik in het algemeen voor onze Natie wenschen; — en dan, dat de Maatschappij natuurlijk die scholen ondersteunt, welke met hare beginselen overeenkomen. Mij dunkt, laat ook liberale predikanten en kerkeraden vrij gemeente-scholen oprigten; de omstandigheden kunnen veranderen; Baarn en ook Baambrugge, hebben jaren lang eene ellendige bediening gehad; thans hebben zij jonge regtzinnige predikanten.

Ik durf mij niet voorstellen grooten invloed op Ds. Hasebroek te hebben. Gelijk door u, werd ik door hem met blijken van vriendschap en vertrouwen vereerd, maar gelief nu eens zelf de goedheid te hebben over zijne positie te oordeelen. Met al de Amsterdamsche onderteekenaars van de circulaires ben ik bevriend; ik koester voor hen hooge

¹⁾ De goedkeuring van Wormser, zoodra de hoofdgedachte, tegenover orthodoxie en politicophobie, gepreciseerd werd, kon niet twijfelachtig zijn.

achting. Ik geloof dat ook Ds. Hasebroek tot hen in dezelfde verhouding staat. Met dat al, sommigen van die on-derteekenaars komen nooit, de overigen bijkans nooit, in de Hervormde kerk of onder het gehoor van Ds. Hasebroek. Is de laatste nu in hunne schatting een geloovig of een ongeloovig predikant? Het eerste? waarom hooren zij hem niet? — het laatste? hoe zal hij dan met hen teekenen en andere predikanten ongeloovigen kunnen noemen?

Ik heb Ds. Hasebroek niet gesproken, omdat uwe mededeeling vertrouwelijk was. Ik ben echter zeker dat hij het doel der Maatschappij bevorderen zal. Maar zijn eventueel optreden als Bestuurder zou, dunkt mij, nog al afhangen van de houding der te verkiezen medebestuurders omtrent hem op kerkelijk gebied.

Wat mij betreft, ik ben bereid als lid de Maatschappij in ieder opzicht te ondersteunen. Toch zweeft mij de bedenking voor de aandacht: hoort men Hasebroek niet—nog veel minder Dds. Brandt, Ten Kate, Hugenholtz, Vinke, Van Marken. Moeten die allen als ongeloovige predikanten worden beschouwd? Ik acht dat men zich dan tegen God, in het niet waarden van zijne gaven aan de Kerk, zeer bezondigt, ofschoon ik niet iedere beschouwing van die leeraars zal onderschrijven.

Nog iets. Do heer Van Eik, in beginsel en praktijk tot de onzen behorende en een uitmuntend Christen, is, zoo ik wel onderrigt ben, naar zijn wettig lidmaatschap, Remonstrantsch. Kan hij dan over de Hervormde Kerk spreken, zoo als in de circulaires geschiedt? Zou het ook daarom niet goed zijn de door mij voorgestelde wijzigingen te overwegen?

Ik vraag u verschooning voor mijn geschrijf. Gelief het verkeerde en gebrekkige met uwe gewone goedheid ten beste uit te leggen, ik kan mij nog niet naar wensch bewegen.

Uw liefh. Br. in Chr.

Den 11en December schreef ik: „Geliefde Vriend! Al wat u in de Circulaires enigszins aanstootelijk voorkwam, heb ik er uitgeligt. Zij gaan hiernevens. Zie nu wat gij voor de zaak doen kunt. Voorts elke inlichting, elke raadgeving of wenk van u is mij welkom.”

1861.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde **Broeder**! Ik zou zoo gaarne eens iets van uw gevoelen weten over de houding van van Toorenenbergen, Singendonck en andere vrienden uit de ethisch-irenische rigting ten opzichte onzer Vereeniging voor het Onderwijs. De circulaires en het Reglement althans zijn, volgens hen, te dogmatisch. Alles is, volgens Singendonck, het werk der anti-revolutionnaire en confessionele partij. Daartegen moet men, van uit het hooger standpunt dat zij bereikt hebben, waarborgen hebben, enz. De overdreven beduchtheid voor leer zonder leven zal van lieverlede brengen tot wegcijfering van de leer waarin het leven ligt. — Wat hoort gij van Hasebroek? Zouden wij van hem zedelijken steun voor onze pogingen mogen te gemoet zien? — Mevrouw Zeelt heeft de aanvraag met haar gewone edelmoedigheid beantwoord.

Vergeet niet mij te melden hoe het u en de uwen gaat, en geloof mij, met de u sinds lang bekende gevoelens,

uw vr. en Br.

's Hage, 26 Januarij 1861.

CXCVI.

Amsterdam, 28 Januarij 1861.

Geliefde **Broeder** in den Heer! Ik heb zelfs niet vermoed dat er bezwaren tegen de Maatschappij voor Chris-

telijk onderwijs bij sommige vrienden uit de ethisch-irenische rigting bestaan. Ik kan u met zekerheid melden dat zelfs de Amsterdamsche predikanten, wier namen ik u onlangs in een brief opnoemde, met de circulaire en het reglement zeer te vreden waren.

Sedert geruimen tijd heb ik Ds. Hasebroek niet gesproken; maar ons laatste gesprek was van dien aard dat ik althans zijne zedelijke ondersteuning van de Maatschappij buiten allen twijfel acht. Bij die gelegenheid ontmoette ik ten zijnen huize Ds. Hugenholtz ¹⁾ voor de eerste maal. Ook deze scheen mij toe met de zaak en met de openbaar gemaakte stukken ingenomen te zijn. Hij had het stellige voornemen op de eerste algemeene vergadering van de Maatschappij te verschijnen, en hij was waarlijk niet te terugtrekkend of wantrouwend.

Ik heb een schrijven van Ds. van Toorenenbergen van louter stoffelijken aard: geen woord over de onderwerpelijke zaak. Hij meldt mij voornemens te zijn spoedig te Amsterdam te komen, en dan met mij over velerlei te spreken. Ik ben verlangend uitvoerig te vernemen wat men tegen de Maatschappij uit een dogmatisch oogpunt kan hebben; dit is mij onbegrijpelijk. Wel blijf ik vreezen, dat de Maatschappij, uit haren aard, nimmer een hooger vlugt zal verkrijgen dan die zij door den schok van hare oprigting zelve bereikt, en dat zij daarna voortdurend zal dalen. Dit mijn gevoelen rust op den louter geldelijken aard van de Maatschappij. Daarom ben ik bij toeneming van gedachten dat wij allen, en het Bestuur in het bijzonder, wel zullen doen, nu, door de warmte die de oprigting der Maatschappij te weeg brengt, vooral te bevorderen de oprigting van Kerk-gemeentelijke scholen: inzonderheid in groote plattelandsgemeenten. — Kerkgemeenten blijven. Is de school eenmaal aan de kerkgemeente verbonden, dan blijft zij bestaan en volgt het lot van de gemeente. Is de school daarentegen in handen van particulie-

¹⁾ Ds. Ph. R. Hugenholtz.

ren, dan loopt zij gevaar met het leven of den ijver van die particulieren te niet te gaan. Daarom zou ik wenschen dat de Maatschappij de kracht van hare jeugd vooral in het ondersteunen van Kerkgemeenten mogt besteden, — want ik voorzie voor de Maatschappij eene vroegtijdige veroudering en verzwakking.

Het is u bekend dat Ds. Hasebroek in den Amsterdamschen Kerkeraad de oprigting van eenige scholen voor rekening der Gemeente heeft voorgesteld, in verband met de oprigting der Maatschappij. Met genoegen verneem ik dat dit voorstel nog hangende is, want men had eene dadelijke verwerping gevreesd.

Door Gods goedheid zijn wij welvarende, met uitzondering van onze jongste dochter, die nog al aan de kinkhoest lijdt.

Gelief de goedheid te hebben mevrouw Groen van ons beiden te groeten, en geloof mij steeds met hoogachting en heilbede.

Uw liefh. Br. in Chr.

CXCVII.

Amsterdam, 23 Februarij 1861.

De Maatschappij voor Christelijk onderwijs zal niet missen goede vruchten te dragen. Behalve de ondersteuning die zij verleent en verleenen zal dáár waar men van de positief-Christelijke beginselen uitgaat, heb ik hoop dat hare oprigting aanleiding zal geven dat ook anderen, inzonderheid kerkeraden, tegenover de scholen zonder Openbaring, scholen met de Openbaring zullen oprigten. Mij dunkt de strijd op dit terrein heeft, sedert de nieuwe wet op het onderwijs, twee afdeelingen:

1°. handhaving van den Bijbel op de school, tegenover de openbare scholen;

2°. Handhaving van het goed gebruik van den Bijbel op de school, tegenover hen die ook den Bijbel en de bijzondere school willen, maar den Bijbel verkeerd gebruiken.

Op dezen oogenblik voeren wij den strijd N°. 1; den strijd tegen hen die van den Bijbel niet willen weten, en daarom zal ik

mij verheugen, indien er vele kerkgemeentelijke scholen worden opgerigt....

. Op 23 April werd de Openingsrede te Amsterdam gehouden. De gedrukte stukken geven slechts een zeer flauw denkbeeld van de menigvuldigheid der bedenkingen, die (blijkens mijne correspondentie) het tot stand brengen van de Vereeniging hebben verzwaard.

CXCVIII.

Amsterdam, 13 Mei 1861.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik ben in het bezit van de Openingsrede, die ik het genoeg had u op 23 April te hooren uitspreken. Als altoos met hetgeen door u geschreven wordt, ben ik ook thans met den inhoud van die rede hartelijk vereenigd. Alleen bladzijde 41 geeft mij aanleiding tot eenige opmerkingen, die ik geloof u niet te mogen onthouden. Die bladzijde geeft mij den indruk, dat er bij u eenige overhelling tot afscheiden bestaat, zij het dan ook zeer uit de verte¹⁾. U weet: ik ben afgescheiden, maar breng mijn geslacht in de Hervormde Kerk terug, en volg wellicht met mijne vrouw. Wij zijn vooral door de vervolging van de afgescheidenen in onze stad tot de afscheiding genoopt; wij wilden niet met de vervolgers gerekend worden. Anders wisten wij toen reeds, en latere ondervinding heeft het ons verder duchtig geleerd, dat afscheiden geenerlei kerkelijk, en vooral geenerlei geestelijk voordeel oplevert. Alles komt aan op de gave van den Heiligen Geest door den Heer, en die kan in de Hervormde Kerk evenzeer als in de afscheiding geboden worden; — men kan zichzelf door afscheiding niet helpen; — afscheiding neemt de wrijving weg, en leidt tot onvruchtbaarheid.

¹⁾ Minder dan ooit, zoo ik mij wel herinner, was ik toen op afscheiding, maar, gelijk ten allen tijde, op samenwerking en daaruit voortspruitende hereniging van Christelijke vrienden bedacht.

Maar mijn bezwaar omtrent blz. 41 staat vooral in verband met de Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs. Blz. 50, onderaan, en blz. 41 wordt gesproken van onze anteceden ten. Maar de Vereeniging heeft geene anteceden ten: „Wat zal dit kindeke zijn?” — Zijn het de anteceden ten van den President, van de leden van het Bestuur, of van de leden van de Vereeniging, als onderteekenaars van de vroegere verzoekschriften om afzonderlijke scholen? Mij dunkt dat hier alleen van de laatsten, (de presidenten bestuurders daaronder begrepen), de anteceden ten kunnen in aanmerking komen. Maar die anteceden ten loopen nog al uit een, en de requestanten hebben slechts Protestantsche Staats-scholen verzocht, niet regtzinniger, niet vrijzinniger, dan de Staat zou hebben kunnen geven. Doch, vooral ook dit. Heeft de President, hebben de leden van het Bestuur, het regt, namens al de leden der Vereeniging of hunne meerderheid, ook namens de Hervormde predikanten in hun midden, te dreigen met: „een gezamenlijk en aldus eerst doeltreffend verlaten van eene aan haar geloof ontrouw geworden Kerk.” — met „eene afscheiding, waarvan afscheiding van de Kerk, stichting eener vrije Kerk, als laatste redmiddel, het gevolg kan zijn?” Ik vrees dat dit vooruitzicht op eene kerkelijke scheiding velen van de Vereeniging zal afschrikken, en vooral voor de predikanten het aanvaarden van het lidmaatschap zal onmogelijk maken. Ik vrees dat de predikanten er geene reden van „aanbeveling te meer” in zullen zien, dat de Vereeniging kan zijn „een eerste stap tot zoodanige afscheiding” als waarvoor Chalmers en Vinet niet beducht waren.

U hebt mij aangespoord mijne opmerkingen aan u mede te deelen. Gelief dan het bovenstaande te ontvangen voor hetgeen het waard mogt zijn. Ik geloof dat het goed zal wezen de Vereeniging voor het Onderwijs zooveel mogelijk te houden buiten de kerkelijke geschillen.

Onze gezondheid is wel....

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. WORMSER.

Geliefde Vriend! Ik dank u zeer voor uwen brief. De wenk is mij onmiddellijk te stade gekomen, en ik heb dien ten gevolge eene phrase in mijn noot op de missive van de Liefde gewijzigd ¹⁾. Wat de antecedenten die de Vereeniging niet heeft, betreft, let wel dat ik aan de bedoelde opmerkingen laat voorafgaan ²⁾. Het zal goed zijn bij gelegenheid nog meer te doen uitkomen dat ook deze Vereeniging, door gunstig op de Kerk te werken, een middel wordt om de scheiding te verhoeden. Ook gij zult overigens wel met mij van gevoelen zijn dat de onvoorwaardelijke vrees voor scheiding ons veel nadeel gedaan heeft.

Dat ik mij zeer over uw adviseerend lidmaatschap verblijd, daarvan zult ge wel overtuigd zijn. Gij weet dat de adviseerende leden ter bijwoning van de bestuursvergaderingen bevoegd zijn.

¹⁾ Misschien dezen blijkbaar irenischen volzin: „Het is buiten de schuld en tegen den wensch der Hoofd-commissie dat ze, tot dus ver, in haar midden, niet één predikant der Hervormde Kerk telt.” Berigten I, p. 60.

²⁾ „De Vereeniging, zegt men, is het werk der Confessioneele Partij. Is ze dit, welnu; indien men, door separatisme een voorbarig prijs geven van kerk of kerkvorm bedoelt, dan is dit vermoeden met de geheele reeks onzer antecedenten in strijd. Hier wensch ik mij te onthouden van al wat onze Afgescheiden broeders, in zoo menig opzigt prijzenswaardig, in het minst zou kunnen kwetsen; ik verlang slechts constatering van het historische feit; namelijk dit: het opkomen van de zoogenaamde confessionele partij is het gevolg van een protest tegen de afscheiding geweest. Maar verstaan onze berispers, gelijk mij niet onwaarschijnlijk voorkomt, onder de benaming van separatisme, elke scheiding van of in de Kerk, o ja, dan zijn we geenszins ten onrechte verdacht. De strekking van het veeljarig pogen is openbaar. Geen afscheiding van, maar vereeniging in de Kerk; vereeniging op den meest ruim genomen kerkelijken grondslag, om alzoo of hervorming van de Kerk te bewerken, of tot een gezamenlijk en aldus eerst doeltreffend verlaten van eene aan haar geloof ontrouw geworden Kerk over te gaan. Vereeniging die, in leer en leven, naauwer dan ooit tegen den reeds in het hart der vesting doorgedrongen vijand verbindt; maar vereeniging tevens die onmiddellijk in de Kerk, niet eene (dit is, geloof ik, het schrikbarende woord) donatistische, maar evangelische scheiding tot gevolg heeft, en waarvan afscheiding van de Kerk, stichting eener vrije Kerk, als laatste redmiddel, het gevolg kan zijn.”

Mij dunkt, het nut der Vereeniging moet bestaan, niet enkel in hetgeen zij doet, maar vooral ook in hetgeen waartoe zij aanleiding geeft en opwekt. Zoo is mij voorgekomen dat de poging van Ds. Hasebroek en Hugenholtz¹⁾ door de welgezinden in de Gemeente moest worden ondersteund. Men heeft met smart de uitkomst vernomen; men verzoekt dat op de zoo gewichtige zaak worde teruggekomen, enz. Wat dunkt u? In 't algemeen, zou ik dergelijke pogingen van de kerkleden aan de kerkeraden, ter verkrijging van Protestantsche scholen, zeer wenschelijk achten.

De strijd zal, verwacht ik, meer algemeen worden, naarmate de logica zich in de praktijk, door uitdrijving van al wat Christelijk is, onverbiddelijk betoont.

Voor al ook na de aanmerking van Ds. Hugenholtz geloof ik dat het goed zijn zal in de Bijdragen, zooveel mogelijk, in eigen naam te spreken, zonder dat daardoor op het Bestuur, als zoodanig, eenige verantwoordelijkheid gelegd wordt. Het komt mij voor dat, althans wat het onderwijs betreft, er in de historische lijn der anti-revolutionnaire rigting de meeste kracht ligt. Maar ik kan daarin mij véél vrijer bewegen en meer nut trekken van deze positie, wanneer ik, als individu, wel als honorair Voorzitter der Vereeniging, maar zonder mijne medeleden met eenige solidariteit te belasten, mijne gedachten uitspreek. Er is meer waarheid en zuiverheid in de positie, wanneer elk overblijfsel van een quasi-incognito afgelegd wordt.

Dit alles zeer vertrouwelijk. Bij het Adviseurschap der Vereeniging wilt ge immers nog wel, gelijk zoo dikwerf in vroegeren tijd, mijn Geheimraad zijn?

Met u bekende gevoelens steeds

uw vr. en Br.

's Hage, 16 Mei 1861.

¹⁾ Van den laatsten geldt, helaas: *Quantum mutatus ab illo!*

Amsterdam, 12 December 1861.

Geliefde Broederinden Heer! Reeds lang was ik voornemens u te schrijven; doch ik ben telkens door ongesteldheid verhinderd. Thans ben ik herstellende uit eene zware rheumatische ongesteldheid, en kan ik dagelijks weder eenige uren opzitten. De Heere heeft bij vernieuwing zijne goedertierenheid aan ons betoond, en waar Hij nederdrukte, ook weder opgerigt. Wel doet het mij leed, dat ik bijkans in het geheel niet meer deel kan nemen aan de openbare aangelegenheden van Kerk en School. Maar ik kom, ook in mijne beste dagen, niet meer op verhaal mijner krachten. Ik moet het er voor houden dat, naar Gods bestuur, voor mij de sabbath des levens is aangevangen, en mij vergenoegen den arbeid van anderen met mijne gebeden te vergezellen.

No. 3 der Berigten van de Vereeniging heb ik met veel genoegen en overeenstemming gelezen. Vooral is mij aangenaam dat het denkbeeld van kerkgemeentelijke Scholen bij het Hoofdbestuur meer en meer veld schijnt te winnen. Ik heb sedert lang geene nieuwsbladen kunnen lezen, doch vernomen dat Prof. Hofstede de Groot om zijne opvatting van de onderwijs-wet als Schoolopziener is ontslagen. Dit feit is gewichtig, vooral om de rigting, die hij vertegenwoordigt, en om alle voorwendsels voor eene tegenstrijdige uitlegging der wet te doen wegvallen. Kort vóór mijne ongesteldheid ontvingen wij, voor de eerste maal gedurende ons huwelijk (27½ jaar), huisbezoek. Het was Ds. Schuurring met zijnen ouderling, die ons die eer aandeed. Onze gesprekken waren langdurig en zeer belangrijk; hij zelf scheen er genoegen in te hebben; wij verschilden op alle mogelijke punten, doch behielden den beleefden toon. Veel hebben wij gesproken over het lager onderwijs, met het oog op de Amsterdamsche gemeente, en ofschoon blijvende verschillen bij het afscheid nemen, heb ik hoop dat mijne argumenten bij mijne zeer scherpzinnige wederpartij niet geheel zonder uitwerking bleven.

1862.

Aan J. A. W O R M S E R.

Geliefde Broeder in den Heer! Reeds lang had ik u willen en moeten antwoorden. Altijd verheng ik mij wanneer ik uw schrift zie. Dan denk ik aan al wat gij, te midden van zooveel beroepsbezigheden, geleverd hebt ten dienste van Vaderland en Kerk; dan stel ik mij zoo levendig weder voor den geest uw veeljarig en krachtig deelgenootschap in onzen gezamenlijken strijd; dan herinner ik mij zoo gaarne hoe dikwerf mij, ook in moeilijke dagen, uwe persoonlijke welwillendheid, uwe liefdevolle toespraak, ter opbeuring geweest is. Men had mij verhaald dat gij zelf een reisje gedaan hadt. Ik vreesde wel dat dit berigt onjuist was. Zeer verheug ik mij uit uwe letteren te ontwaren dat gij nu vergelijkenderwijs wederom hersteld zijt; doch ik begrijp ligt dat u, onder en ook kort na zooveel lijden, ook bij de meeste opgewektheid van geest, de fysieke kracht tot meer dan gewone inspanning ontbreekt. Ook dat is uw kruis, en de voortdurende hulp waarvan gij, voor Kerk en School gewag maakt, een (volgens Jac. 5:16¹⁾) krachtige bijstand. — Wat de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs aangaat, hebben wij, al is bij zeer velen of de weerzin of de flauwheid nog zeer groot, toch ook niet weinig reden van dank. Willens en onwillens, moet het thans worden erkend dat de Christelijkheid der openbare school

¹⁾ »Een krachtig gebed eens regtvaardigen vermag veel.»

niet ongemeen veel beteekent. Op sommatie van den Rabbijn, moest wel de Regering zich keeren tegen den onvoorzigtigen bondgenoot, door wien, als ware hij boven de wet, het stelsel, dat men zoo voorzigtig in praktijk bragt, zoo onvoorzigtig uitgebazuind werd. Vreeselijk is intusschen, naar mij voorkomt, de snelheid waarmeê, vooral in de laatste jaren, het ongeloof hier te lande veld wint. Een teeken des tijds is het ook wel, dat een predikant van de Hervormde Kerk een strafpredikatie houdt aan eene achtenswaardige vrouw, die aan haar verontwaardiging over het prediken van een niet uit den dooden opgewekten Christus lucht geeft! Doch misschien zal ook dit, onder hooger bestel, door aanleiding te geven tot nieuwe getuigenissen, ten beste worden gekeerd. Ik hoop dat gij nog dikwijls in de gelegenheid zijn zult tot gesprekken, zoo als dat met Ds. Schuurring. — Hier hebben wij nog veel goeds; Ds. Kögel, een der door geloof en kunde en welsprekendheid en karakter uitstekendste mannen, die ik op mijn levensweg ontmoet heb. Nu ook Ds. Gunning, bij wien nog veel is dat vreemd en raadselachtig schijnt, maar die, te midden zijner ethisch-irenische zonderlingheden, toch een opregt en ernstigen, in menig opzigt, gezegend verkondiger is van de zaligmakende waarheid.

Wees met uwe vrouw ook van de mijne op het hartelijkst gegroet, en geloof mij steeds, hetzij ik in het schrijven ijverig of traag ben, met de u bekende gevoelens,

uw vr. en Br.

's Hage, 22 Januarij 1862.

CC.

Amsterdam, 18 April 1862.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik zeg u hartelijk dank voor uw vriendelijk aandenken, dat mij uw werk over Stahl ¹⁾ deed toezenden. Ik hoop het spoedig te lezen, zoo-

¹⁾ Ter nagedachtenis van STAHL.

dra mijne krachten terugkeeren; want het is juist heden elf weken dat ik het laatst ben uit geweest, nadat ik in November en December vijf weken ziek was. Ik ben zeer verzwakt, doch kan heden voor het eerst eene kleine wandeling doen. Voor het overige hebben mijne lieve vrouw en ik gedurende deze nieuwe beproeving vele blijken van 's Heeren goedertierenheid ontvangen, zoodat wij ons steeds in Hem, zijne leiding en bedeeing mogten verblijden, en wij meermalen betuigden dat wij beiden, namelijk de bezoeking en de vertroosting, niet gaarne zouden hebben gemist.

Aan J. A. WORMSER.

* * „Het leven is mij CHRISTUS en het sterven is mij gewin.” — Voor Wormser zelf kon de aannadering van het einde eens veelzins moeitevollen levens niet worden betreurd. Wel voor zijn gezin, voor zijne vrienden, voor Kerk en Vaderland!

Geliefde Vriend! Met groot leedwezen vernamen wij gisteren door den brief van uwe lieve vrouw dat ge bij voortdurend en toeneming in zorgelijken toestand verkeert. Dat gij onder de hevigste smarten kalm blijft, dat gij voor den dood geen de minste vrees hebt, dat ge den raad wenscht uit te dienen van dien Heiland en Zaligmaker, die u eerst tot werkzaamheid, daarna tot lijdzaamheid heeft bekrachtigd, dit verwondert ons niet van u, maar dit troost en verblijdt ons. Onze wensch en bede is met u en de uwen in hooger wil te berusten en vooral ook nu dankbaar te zijn voor hetgeen Hij u, en voor hetgeen Hij in U, aan ons en aan ons arme vaderland schonk. Nooit en vooral thans niet, bij de moeilijkheden die ik in openbare betrekking wederom te gemoet ga, wil ik vergeten wat gij, jaren achtereen, door de mededeeling uwer gedachten en door het voorbeeld van uw leven, ook voor mij geweest zijt.

's Hage, 11 September 1862.

* * „Op uwe zaligheid wacht ik, o HEER!” — Ziedaar de uitdrukking van Wormsers gelaat, toen ik hem, bij het naderen der stervensure, op zijn uitdrukkelijk verlangen, met diepgevoelden dank, den afscheidsgroet bragt. Weinige dagen later (2 November) werd aan zijne weduwe het schrijven gerigt.

Waarde Zuster in onzen Heer! Met een zeer gemengd gevoel ontvang ik het bericht dat „de Heere God aan het smartelijk lijden van den geliefden kranke gisteren (den 1^{en} November) een einde gemaakt heeft.” — Ik kan eenigzins nagaan hoe zwaar het gemis valt, ook waar lijdensverlenging niet mogt worden begeerd; ook waar men zich in diepen weemoed verblijdt dat hij in de rust is ingegaan die daar overblijft voor het volk Gods. Ook waar wij thans op het lijden zelf met erkentelijkheid terug zien; bij de gedachte dat hij, ook als lijder, belijder van Hem door wiens kracht hij gesteund werd, geweest is en dat de teedere liefde zijner naaste betrekkingen de lichaamspijnen door zielevreugde verzacht heeft.

Gij weet, geliefde Zuster! dat ik uwen dierbaren Echtgenoot zeer hoog geacht, zeer lief gehad heb; den man wiens uitnemende gaven, met uitnemende vrijmoedigheid, trouw, volharding, aan de dienst van zijnen Heer, velen tot zegen, werden besteed en gewijd. Wat ik vóór weinige dagen hem op zijn ziek- en sterfbed heb mogen uitdrukken, wordt, kan het zijn, op dit oogenblik, bij de tijding van het overlijden, nog levendiger door mij gevoeld. Zijne Christelijke vriendschapsbetrekking is een der meest hooggeschatte voorregten die mij op mijn levensweg door Gods Voorzienigheid verleend zijn.

Stoomdrukkerij van ROELOFFZEN & HÜBNER. Amsterdam.